

ИЫЛДЫЗ

ISSN 0007-0412 X

①

1993

Амди Герайбай
(1898 — 1930)

ИҖҖЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ЭДЕБИЙ-БЕДНИЙ
ВЕ ИЧТИМАНИЙ-СИЯСИЙ
ЖУРНАЛ

1

1993

ЯНВАРЬ
ФЕВРАЛЬ

Он дёртюнджи
сене чыкъувы

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Риза ФАЗЫЛ
(месуль кятиб),

Айше КОКИЕВА
(боллок мудири).

Медиха МАМБЕТОВА
(эдебий хадим).

---

*Тэсис этиджилер: Кърым джумхуриети Министрлер Совети
лнындаки сюрсюн олунгъан халкъларнын ишлери боюнджа Коми-
тет ве Украина Языджылары бирлигининъ Кърым джумхуриети
теишкиллы.*

МУНДЕРИДЖЕ

Бекир Чобан-заденинъ 100 йыллыгына

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ. Кърымтатар эдебияты-
нынъ сонъ деври.....3

Эдебий асабалыгъымыздан

ИСМАИЛ КЕРИМОВ. «Дар уль-Рахат мусуль-
манлары» романы акъкъында.....45

ИСМАИЛ БЕЙ ГАСПРИНСКИЙ. Дар уль-Рахат
мусульманлары. Роман.....49

Иджретте догъгъан кърымтатар эдебияты

ДЖЫНГЪЫЗ ДАГЪДЖЫ. Олар да инсан эди.
Роман.....127

Тарих санфелери

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ КЪРЫМЭР. Нурлы къа-
бирлер. Девамы.....160

Улу медениет абидеси

Къуръан-ы Керим. Девамы.....175

Биз насыл йырлаймыз

МУРТАЗА ВЕЛИДЖАНОВ. Кърымтатар йыр-
ларынынъ сёзлери акъкъында. Девамы.....198

Назм

ИСА АБДУРАМАН. Къафестеки арслан. Такъ-
дир. Котер башынъны! Фуртуна къопмасын! Аджеба,
огюмде нелер бар? Асфальт. Солмасын севги.
Шширлер.....203

КЪРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ СОНЪ ДЕВРИ

Профессор Б. Чобан-заденинъ марузасы

Базы ихтияджлар вар ки, онлары шу дакъыкъада деф этмек лязим, лякин бунларынъ дефи ичюн лязим келен азырлыкъ васталары элимизде ёкъ. Бир кърымтатар эдебияты тарихы бугунъ, бу дакъыкъада лязим олса да, бу дереджеге бара бильмек, бойле джиддий бир эсер мейдана къоя бильмек ичюн Кърымнынъ дёрт кошесини дёрт-беш йыллар даимий суретте араштырдыкътан сонъра, бир о къадар заман тышарыда, меселя, Стамбулда, Ленинград киби медений меркезлерде кечирмек лязим. Бизим сёзлеримизинъ екюнни, яры тенкъид талили, яни афакъты объектив моментлери, чизгилери косътермекнен берабер яры-ярыгъа да несий ве шахсий тессюор ве интибакълары вереджектир, бир дереджеге къадар бу кунъки эдебиятымызынъ базы екюнлерини бермекле берабер, айны заманда, маруза саибининъ эдебий бакътышларыны да мейдана ураджакътыр.

Бизим фикиримиздже, эр эки джест де азырлыкъ деврини башламакъ ичюн къяфи ве илериде даа джиддий араштырмалара къоюладжакълар ичюн къыйметли эслардыр.

ЭСКИ ЭДЕБИЯТА УМУМИЙ БИР НАЗАР

Бир башлангыч олмакъ узре, янъы кърымтатар эдебиятыннъ талилине киришмеден эвель, эдебий кечмишинизе бир козь атмакъ, онынъ базы чизгилерини тесбит этюп кечмек зарурийдир. Иптидаий, медений сёз санъаты деврини киришиш олан халкънынъ «Бекпаре» бирлик эдебияты ёкътыр. Бир сёзле ве басит суретте диеджек олсакъ: «Эдебият ве санъат маишетинъ инкиясы» олдугъындан бу маишетинъ къатларына «буклемлери» не коре эдебиятынъ да къатлары, бири-бири узерине букленмиш табакълары олуйыр. Тюрк-татар дюньясындаки Ислямдан чокъ эвель,

та 7-джи асырларда (миляди) артыкъ тюрк-татар халкъларынынъ энъ аздан, эки тюрлю эдебияты варды. Олардан биринджиси «хакъащларынь ве (текин принсинъ) ифаде алети оларакъ, заманымыза къадар дикили ташлар узери-нде (орхан китабелери) къалмыштыр. Бунларынь дили девлет дили, услуплары да, бу сёзи о вакъыткъа тадбикъ этмек джаиз исе «классик» эди. Бу абиделеринъ мундериджесиндеки къатий диний мантыкъта ер-ер текрарланан муайен эфсанвий адлар ве «бекликъ» артыкъ ачыкъ бир мана ифаде идеемен джумлелер бунынъ шаитидир. Бундан башкъа бир эдебий услуб, бир эдебий система даа вар иди ки, буну да бу заманынь табириндже «къара къамыкъ—къара халкъ» къулланырды. Бу эдебиятынъ идеологиясында орхан китабелерининъ аман эр сатырында халкътапшикяет иден хакъан ве такинлеринъ арзу ве идеологияларына терс, зыт нокъталар чокъ булунмалы иди. Бунынъле берабер бугуныкъ тюрк-татар халкъларынынъ, бильхасса кочебелеринъ агъыз эдебиятында бунынъ девамыны булмакъ ве истенильдики такъдирде мукъассе ёлу иле бу эки эдебияты козьлеримиз огюнде джащландырмакъ мумкюндир. Эр алда профессор Копюрли-заденинъ бу эдебият акъкъында «хакъандан энъ адий нефесе къадар» дуюлан, севилен бир эдебият олдугъы фикирини юрютмесиини къайдсыз ве шартсыз къабул этмек догъру дегильдир: Артыкъ бу девирлерден башлаяракъ, «хакъан» иле «къара къамыкъ»нынъ эдебий зевкълерини, услубларыны бунларынь маиштлерини вазистлериндеки айрылыкълара даянаракъ араштырмакъ ве булмакъ къабилдир. Ислямдан сонъра бизде эдебият, табир джаиз исе «учъ къатлы» олды.

САРАЙ ЭДЕБИЯТЫ

Сарай «ханлыкъ деври»нде ве бундан бир ярым асыр сонъраки заманлара къадар бизде, Кърымда да, бу учъ къатлы эдебиятынъ эсер ве излерине раст келинориз. Кърым ханларындан ве онларын сарайларында етишен адамлардан базылары къалем махсулларыны биринджи невр, сарай эдебияты зумресинне сокъа бильдигимиз киби, бу сой эсерлери, башкъа Шаркъ сарай эдебияты эсерлериле мукъассе иде библириз. Арап ве фарсий эдебиятынъ аз-чокъ джанлы къуйругъындан ибарет олан бу эдебият сарайларда, медресе уджрелеринде, бир сёз иле, Шаркънынъ къуллаандыкълары классик шартлара малик муитте етишеюрди ве тыпкъы Авропа классик эдебияты киби, «эдебий ве денъишмез» къаиделери, мевзулары вар иди. Бу девир ве

бу эдебий зумрее менсюп олан шаирлеринъ мевзулары, къулландыкълары бедний терминлер йыгъылып, бир-бириле мукъаесе идильсе, бунларыъ лугъат, услуб, везиндже чокъ заманлар демир чемберлер ичерисине къапалмыш олдыкълары корюлир. Бу эдебият ве бу киби эдебий зумре, джесаретле дие билириз ки, Фузулий ве Навоий киби базылары истисна идилирсе, кениш табакъалар арасында билинмиш, яни хатри сайыладжакъ ичтимай роль ойнамаштыр.

ДИНИЙ ЯХУТ МЕВЛЮД ЭДЕБИЯТЫ

Экинджи нег «диний-арабий» табир иттигимиз эдебият, ислямитнинъ тешвикъий, агитация эдебиятыдыр. Шеклий техникий джеэттен аз-чокъ халкъий олан бу эдебият, ташбихлери, мевзулары, эпизодлары ве фабуласыле халкъынъ озъ эдебиятында яратдыгъы башлыджа эсаълары бенимссерек моллалар, сеитлер ве дервишлеринъ элине пек къуветли, чокъ асырлар халкъ истедиги киби тербие идеп кескин эдебий бир сила вермиштыр.

Абдулла Токъайыъ:

«Бир минъ пуд таасуп бу мийде,
Бу мийде юзлеп инат анбары бар:
Бу мийде минъ пуд бираныъ (пиво) нары бар,
Бу мийде бардыр джеалет он вагон,
«Мин билемлик» давасы бир минъ вагон.
«Иски изги» фикри бардыр ун килет (килер),
Эр джедид къафир! Йигирми исклад», —

дие, тариф иттиги беитлеринъ эдебияты, иште, бу эдебияттыр. Мусульман тюрк-татар халкъларынь, бильхасса, Туркистан, Азербайджан, Къазан ве Кърым киби Ислям дюньясы иле даа зияде медений ве эдебий алыш-вериши олан ерлерде халкъынъ зенни, афызасы, дие билиюриз, баштан-баша бу сой эдебиятынъ махсуллары иле толмуштыр». «Сент Баттал», «Мевлюд», «Ахмедие», «Мухаммедие»лер, «Кесик башлар» ве адъсиз-эсапсыз иляилер эп бу девиринъ мейваларыдыр. 707-джи иджрий сенесинде язмая башлаян Юнус Эмренинъ «Шол дженнетнинъ ирмакълары», «Али алмыш санджагъыны элине»... киби иляилерини бильмеен кърымтатар кою бу кунде ёкътыр десек мубалагъа айтмайыз. Бу эдебиятынъ майданы джепазс, зикрли-зикрсиз мевлюдлер киби диний меджлислер

олдугъындан биз 1921 йылда чыккан «Бильги» журналында бу эдебиятынь адыны «Мевлюд эдебияты» кьоймыштыкь.

ХАЛКЪ ЭДЕБИЯТЫ

Ниает, учюнджи нев эдебиятымыз акъикъый «халкъ эдебияты» олып, бунынъ да эки пытакъ олдугъыны бурада кьайд этмелийиз. Бириси дженюбий, бириси де шималий Кърымда озюне юрт-юва япмыштыр, бириси:

Джавун джавса, кьар джавса,
Джар джагъалар Акътабан.
Къай бабанъ сепинъ ат чапкъан,
Ал шыбырткъы, сюр сабан.

шекилинде олдугъы киби, о бириси де:

Гидер исенъ, огърунъ олсуц,
Кимсе ёлунъ багъламаз.
Аталардан кьалма сёз:
Кенди дюшен агъламаз,—

шекилиндедир. Эр эки тип парчайы бир шекильден дигерине кечирмек къабил дегильдир. Шуны да иляве итмели ки, дженюбий Кърыма менсюп олан халкъ эдебияты аз-чокъ тюркче язылы эдебият иле кьуветлендиги алда шималий Кърым эдебияты, озюнинъ язылы эдебияты олан «чагъатай эдебияты»ндан айырылмыш ве Сеадет Герай заманындан бери «диван дили, ярлыкъ дили» олмакъ акъкыны гъайып итмиштыр. Иште, бунынъ ичюп энъ темиз, бутюн зарурий сыфатлары ташыян халкъ эдебияты будыр. Эр эки кысым халкъ эдебияты да, сырасы келенде кьайд иделим, шимдие кьадар джиддий, усулуй бир тедкъикъатан кечмемиштыр, Олесницкий дженюп, академик Радлов даа зияде шималь эдебиятындан тесадуфий ве кысмен о кьадар характеристик олмаян нумюнелер вермишлердир. Бу, дильдже, услубдже, эдебий бакъышджа бир-биринден айры эдебий невлеринъ бир-бириле токъушмасындан ич олмаса хариджи дже-этлериле, месся, дильдже, эвельки эки невен айры, бир учюнджи нев даа мейдана кельмиштыр ки, базыларыш «Орта Кърым» дис анълаттыкълары бу нев Кефе, Багъчасарай кьатына махсустыр. Бендже, бу сой халкъ эдебиятынынъ нумюнесини шу шаркъыда була билиюриз.

Ай мал табар, мал табар
Алтын юзюк кьолда бар.
Козюнъи севейим гъазы бейим,
Къарангьыда ёл табар.

Яхут:

Къая къаяя бакъар,
Къаядан селлер акъар.
Эски-Кърым яш къызлары
Чыкъмыш гъазыя бакъар.

Малом олдугъы узьре тойларда, джыйышларда эр эки тарафын тюркю-шаркъылары айны дереджеде махбульдир. Атта чалгъыджылар динълейиджилерин дженюпли, яхут шималий олмаларына коре, айны шаркъыйы къа дженюп, къа шималъ лехджелеринде сёйлес билиюрлар, меселя, шу ашагъыдаки манейи ольчуо ве азъкине ич бир зарар кельмексизин эки тюрлюо де дие билириз:

1— дженюпче:

Дерья тюбю саз олур,
Гуль ачылса яз олур.
Бен санъа гуль деемем,
Гулюнъ омри аз олур.

2— шималъдже:

Дерья тюбю саз болыр,
Гуль ачылса яз болыр.
Мен санъа гуль деялмам,
Гульнинъ омри аз болыр.

Табийи ки, бойле чевирмелер ялынъыз «Мане» киби тюрлюо намлар алтында умум тюрк-татар халкъларына махсус олан эдебий парчалар арасында мумкюн олур. Кърымнышъ тарихий аятына меркез, сыкълет даа зияде чёль-шималъ тарафы олдугъындан, бундан башкъа чёль тарафы халкъ эдебиятында даа зияде мусант маишет шекили олан кочебелик девринде ялы бою дженюбе коре даа кеч чыкътыгъындан, ннает, язылы эдебиятыле, арап-фарсий тесириле мейдана келен эдебиятле даа аз, даа зенгин, даа темиз, вельасыл ифадедже даа къуветлидир. 19-иджы асырын башларындан сонъларына къадар бизде

язувлы эдебият, тесадуфий шиир парчалары, сохта джонк-лериинде раст кетирдигимиз бир кьач шаркьы гьазель, илян чыкьарыладжак олурса,— дур эди демек мумкюндир. «Терджиман»-ле башлаян янъы эдебият 1905 сенесине кьа-дар керск мундеридже, керексе диль ве шекиль итибарыле бизде Стамбулынъ пешинден кетти. 1905 сенеси bize Шамиль Токьтаргьазы дженюп, Асан Чергеев шахсиетин-де шималь шивелерининъ шаирлерини верди.

Шамильнинъ шиирлеринде нисбетен инкьиялябий мизадж кьуветли исе, Чергеевде шиирий кьувет даа зияде эди. Тюркче дженюпдже язан шаирлеримизинъ пештары Ша-миль исе, татарджа шимальдже язанларыш пештары Чергеев эди. Чергеев идеологиясы итибарыле 1905 сенеси исляджыла-рынынъ шаири олдугъы алда, Шамилин шиирлеринде даа зияде социаль-революционер эмеллерининъ ичтимай ин-кьияляп теллсрининъ титретдигини сезиюрриз. 1917 сенеси иле такърибен 1924 сенелери арасында кечкен мудетте, адлары онлара балиг оладжакъ шаир вс эдиплеримизинъ шеклий ве мундериджевий джеэттен Шамиль ве Чергеев сималарынъ даа зияде тебеллюр, тежямуль итмесинден башкьа бир шей буламаюрриз. Бу марузадан макъсадымыз, бир марузадан гьайры мумкюн олмадыгъындан, ешъи эдебиятымызынъ бутюн тежямуль сахфаларышы, мензиллерини козьден кечир-мек олмаюп, даа зияде кьаршымызда дуран небетий вазифелере мумкюн олан табийй ёл ве янашма иле келе бильмек ичюн, бир дереджее кьадар, менселерден баас илемек иди. Бурая кьадар сёйледиклеримизден сонъ девир эдип шаирлеримизин не киби ве не кьадар бир мираса кьондукъларыны кесдирмек мумкюндир.

СОНЪ ДЕВИР ЭДЕБИЯТЫ

Сонъ девирдеки маишет ве тасаруфатымызынъ харак-теристик покъталары недир? Бизде, шимдие кьадар, ялы-нъыз кой тасаруфы вар. Бу кой ханлыкъ деврининъ баш-лыджа малдарлыкъ, айванасравджылыкъ устюне кьуру-лан ярым кочебе дегиль. Бу кой буюк бир кьысымда даа зияде багъджылыкъ, багъчаджылыкъ, бостанджылыкъ ве кьалан кьысымда да экинджилик иле огърашан чалышма усулы олса биле, чалышма мевзуи ихтибарыле акъикъий, темелли, сагълам кой. Бу койлеринъ Дереккой, Ускют, Алушта, Алупка киби ерлерде биз артыкъ шеэр олмакъ истидады дуоюрриз. Дигер тарафтан инкьияляпта кереги киби иштирак/этмесек биле, инкьиялябий япыджылыкъта озъ пайымызда дюшен вазифейи япмагъа огъраштыгъымыз

корюлиор. Койлеримиз бу саеде даа зияде техника, демир, компоре, электрикке догъру гидсюр. Кърымтатар койлюси, озю бильсин-бильмесин, гъаст къуветли багъларле Москва, Харьков, яни буюк Русие, Украина базарларына багълы булуныор ве ишни бу базарларынь талабына уйдурмагъа чалышыр, яни истисал алетлерини, усларыны авропалаштырмагъа чалышыор. Иште, буньнь ичюи кърымтатар койлюлерининь эксериети «энь буюк динсизлиги» тюрлю ренкте, къуветте махсул, мешур Кърым шарабыны япаюр. Бундан башкъа артмакъта, буюмекте, юксельмекте олан Кърым койлюси Багъчасарай, Къарасувбазар киби бутюн эснаф меркезлеринде, аз-чокъ хаялджы эснаф идеологиясынынъ вердиги теселлие бакъмаяракъ, икътисадынъ, икътисадий къауушларынь букюльмез элини, реберлигини дуян эснаф халкъымыз фабрика къошыор. Фабрика истеюр ве бу суретле озь микъясымызда бир татар пролетар къысмы, ишчи сыныфы чыкъмакъ узьре булуныор. Тоугъанындан дегиль, онгъанындан татар койлюси ишчи олыор. Пальперизм, факъырлыкъ девринден кечерек дегиль, махюм олдугы узьре, бу девирде, яни чаризм вакътында яшадыгъымыз пальперизм девринде топракъсыз койлюлерининъ койден къачмасы бизе эки шей верди: 1) оидан зияде муаджерет; 2) бир сюрю арабджы, къаведжи, чиберскчи.

Бугунь табиий акъынле фабрикалара юксельмек, артмакъ истеен эснаф ве койлю яшларымызынъ толдыгъыны корююриз, табиий, бутюн бу шейлер, къалемин яздыгы киби, бирден-бире тюз ёлдан кетмеюр, эски алем яшамакъ истеюр, тутуныор, урушыор, чапаланыор, бутюн бу арекети дурдурмакъ, керн чекмек истеюр. Иште, бугульки шаиримиз хронологик джеэттен бойле бир девринъ шаиридир. Шаиримиз, аджеба, фаалиети, эсерлериле де бу девир темсиль иде билиюрмы? Бу девринъ ана чизгисини тезатларыны, бу тезатлар арасындаки муджадделери де коре билиюрми? Ниает, онынъ къаршысында не киби вазифелер турьор? Иште, бу марузамыз, къыскадан олса да, бу суаллере джевап вермее чалышаджакътыр. Татар эдебиятынынъ сонъ деврини тедкъикъ идерек, шимдилик, яни бу кунге къадар ишкишаф девринде айры-айры джереялар ве меслеклери буламаяджагъыз. Чюнки бу къадар генч, халкъ эдебиятына бу къадар якъыш бир эдебий несильде даа бойле айрылыкълар корьмек, булмакъ мумкюн дегильдир. Ялынъыз Кърымда дегиль, эдебиятта бизим сафымызда тураи башкъа тюрк-татар джумхуриетлеринде де, меселя, Къазахстан, Къыргъызстан, Узбек-

стан, Дагъстан... киби ерлерде де бизим шаирлеримизе бешъер шаирлер криорюз. Бушларын умумий характеристик чизгилери вардыр:

1) диль ве техника итибарыле халкъ дилинден, халкъ эдебиятынынъ дилинден темелиле айрылмамышлардыр. Чокъ-аз муджеррет, умумий тахбир къуллашырлар.

2) Аят ве омюри эйи бильмеюрлар. Бунынъ ичюн эсерлеринде меселелер ерине левхалар, талийлер ериге тафсирлер, джанлы типлер ерине шаркъ, гъарп киби кениш аламлер булуныор.

3) Даа зияде мензюмелер язырлар, чюнки несир талиль ве психологик янашма истеюр; роман, икье, пьеса язанлары пек аз.

4) Деерли эписи шевкъ ве эеджан исси иле мутеассыз булунырлар, аятынъ нукъсанларыны дегиль, даима умют верен кульгюли тарафларыны горюр ве бунынъ ичюн омрюмизинъ аныги аджиян тарафындан язсалар язсынлар, шиирлери даима умютле битиюр.

5) Шаркъ шаирлеринден, эдебиятындан зияде гъарп эдебиятына мейиль этдиклери корилююр. Ичлеринде базылары, артыкъ сонъ, рус эдебий сималары иле эдебий темасда булулмагъа башлаюрлар.

6) Бу шаир ве эдиллеринъ чокъусы Хенуз тасилини битирмиш генчлер олдыгъы киби онларынъ скъуюджылары да, юзде докъсаны, мектеп талебелеридир.

7) Ичлеринде даимий суретте язанлар бек аз булуныюр.

8) Деерли даима газета ве мектеп журчаллары ичюн язырлар. Бу сонъки эки джеэт бир тарафтан онларын шиирий севиесини дигер тарафтан муим дереджеде онларынъ шиирлерининъ маиеги ве кейфиедини таин идеюр.

9) Бушларынъ ич бириси шаир оларакъ кечинмеюр, яни аятыны къазанмаюр, иште, бу къайд эттигимиз нокъталар, бу шаирлеринъ, яхут генч эдиллеринъ талили ичюн кяфидир.

«Илери» меджмуасында бугунъки шаирлеримизнинъ эсерлерини талиль этмек ичюн «А. С.» аркъадаш тарафындан «Бизде шиир техникасы» намыле бир къач макъале язылды. Лякин бу макъалелере, керек «Яш къувет» газетасында «Индемез» бир аркъадаш тарафындан япылгъан къайдлар, керексе кене «Илери» санфелсеринде верилеи джеваплар назар-ихтибара алышаджакъ олурса, «А. С.» аркъадашынъ эсас янълышы косътерильди, демек мумкюндир. Чюнки бир кере генч инкъилябий, эдебий бир девир башларкен, форма, шекиль узеринде турмакъ къабиль оламаз. Формализм рус эдебиятында пек гузель

косътерильдиги киби, идеясыз, мундериджесиз шаирлеринъ ёлудыр. Бизим генч эсджанле толу шаирлеримизи ялышъыз шекиль узериинде дюшюндирмек бугунъ хенуз къабил дегильдир. Экинджи тарафтан шекиль, техника меселеси «А. С.» аркъадашынь яздыгъы киби, ялышъыз ольчию ве къафиеден ибарет дегильдир. Шекиль меселеси, услюп, языш меселеси оларакъ къонымалыдырки, талиль эттигимиз шаиринъ яздыгъы вакъыт, диле, сёзлере не къадар аким ола бильдиги мейдана чыкъсын. Енъи омюр шаирине эки енъи шей лязим иди: 1) енъи мундеридже ве 2) енъи шекиль. Халкъ эдебияты муайен мевзу ве мундериджес малик дегильдир. Эски эдебиятымызда гуль, буль-буль, «Фархад ве Ширин», «Лейля ве Меджнун» киби бир къач асыр ичинде беш-он башлыджа мевзудан зиядес малик дегильди. Бизде усул джедид деври шаирлеринъ башлыджа мевзусы окъумакъ, тасиль, илим ве маарифет, бир де мубхем манасында чалышмакъ иди. «Терджиман» ве «Ватан хадими»нде басылгъан шаирлер окъулуюрса, бу джеэ-олдукъча ачыкъ корюлур.

Табий ки, юкъарыда кендилеринден баас иттигимиз Чергеев, Шамиль киби шаирлер бир дередже къадар мустесна сайыла билир. Бизим енъи девир эдебиятымызы, фикиримиздже, учъ парчая айырмакъ мумкюндир: биринджи девир, 1905 сенесинден башлаяракъ, марузамызынь башында сёйледигимиз киби, Асан Чергеев, Шамиль Токътаргъазы киби шаирлеримиз тарафындан темсиль олунуюр. Олардан Чергеев либерализм, теракъкыйджилик дуйгъуларыны терен тереннум илиюр. Ш. Токътаргъазы исе 1905 сенеси инкъилябнынъ ичтимай унсурларыны акис эттирмеге чалышыюр. Марузамыза яптыгъымыз мукъаддемеде сёйледигимиз киби, бир девирде бир къач халкъ табакъа группасынынъ бир къач тюрлю эдебияты ола билнюр. Биздеэм Чергеев, эм Токътаргъазы енъи шаирлер эдилер. Бунынънен берабер халкъ эдебиятымыз, диний эдебиятымыз озъ аятыле яшая кельди. Бинаэн алейи булар эски, бу къадар мевджют олан эдебиятымыза анджакъ энъ енъи, энъ тазе бир «къатлав», табакъа оларакъ иляве олундылар. Эр анги бир эдебий деври тедкъкъ идилirken, къаршымыза тураджакъ меселелерден бириси де девринъ аким сынфыны ве бунынъ шаирин тапмакътыр.

1905-тен 1917 сенесине къадар бизде ве Татарстан, Азербайджан киби илери келен эски Русие тюрк-татар улькелеринде енъи етишмекте олан татар, яхут тюрк буржуасиле, даа эски манишет усулларынынъ бухрана,

сарсынтыя огърадыгыны кереги киби дуймаян кучюк буржуазиянынъ, татар эснаф табакъасынынъ мубарезеси варды. Татар буржуазиясы ичинде базы либераль помещик-лери де иляве эйлемек лязим келир. Бизде, Кърымда бу икътисадий, сынфий нокъталар лязим дереджеде тедкъикъ олунмамыштыр, атта иптидаий тедкъикъаты котюрмек ичюн, лязим келей статистик малюматы эльде этмек пек зияде кучьтир. Албуки Татарстан ве Азербайджанда бу хусустаи тедкъикъатлар олдукъча къатий истетиджелер вермиштир. Меселя, профессор Радгаузер «Бакуда инкъиляп ве ватандаш муаребеси» намыле бу сене нешир иледиги эсеринде Азербайджандаки мусаватджылыкъ, дашнакъ мубарезелерининъ «Азербайджандаки либераль помещик-лер иле эрмени буржуазиясы арасындаки рекъабетен догъдугъынъ» пек ачыкъ ве олдукъча къатий суретте косътермектедир. Эльбетте, Радгаузер генч ве эрмение горе даа зияде зайыф олан тюрк буржуазиясынынъ ролюни де унутмыш дегильдир. Чюнки бизде бу хусуста язы язанлар даа вакъиаларынъ хронологиясындан отее къачамадылар. Волга бою тюрк-татар халкълары арасындаки ичтимай табакъа-лашма, сынфий мубарезе ве бунынъ эдебияттаки акси Алимджан Ибраимов, Убайдулла Азиз, Абдурахман Садий, Джамал Валидий киби эдебиятчы ве тарихчылар тарафын-дан эллеринде олан материалынъ мусаадесине коре; икъна этиджи фактлар ве мисаллерле тасвир олунмыштыр. Иште, бу саеде исляджы Мерджаний, сарфчы ве календарджы Къаюм Насырий, халкъ шаири Абдулла Токъай, усул джедиднинъ ве исляат фикирлерининъ алидары Алимов, «Нур» газетасы ве «дин ве маншет» журналы озъ мана ве мундериджесини къазаныюр. Иляджы моллайы, либераль шаири, къара горве мутаасибни, «пичен базарыннынъ» ичине не къадар бейин толдурса-толдурсынлар, ич бир зека насиб олмазлар. «Пичен базары» Къазанда малюм олдукъы узьре, кучюк буржуазиянынъ, эснаф халкъыннынъ ве айны заманда къара горве моллалыгъынъ дурагъы киби алыныр. Абдулла Токъай «Пичен базары» киби бир чокъ шиирлеринде бу къара горвенинъ таассубини кереги киби тасвир итмиштир. Кърыма келиндже, дедигимиз киби, ичтимай динамика меселелери, бурада, о къадар ачыкъ дегильдир. Меним занымджа, бизде ичтимай къувет оларакъ баас иледигимиз девирде, учъ табакъа вар иди:

1) либераль помещик яхут «кулак» бунъа даа зайыф олан татар буржуазиясыны да иляве этмели. 2) Эснаф, кучюк буржуа. 3) Койлю «либераль помещик», либераль татар мырзасы кимлерди?

Эксернет итабарыле къазанлыларнынъ чабаталы мырза дедиклери бизим суме мырзалар иди. Бунларынъ бир къысмы мемурылыкъта, муаллимликке кетмиш, бир къысмы да ишсиз, кучьсиз къысым-акъраба арасында долашыр, зепгин мырзаларынъ мусафир одаларында омюрлерини кечирирлерди. Ичлеринде яхшы сеси оланлар тюркю сёйлейлер, музыка иле огърашыр, оны да беджермегенлер къудалыкъ япырлар. Иште, Чергеев бойле суме мырзалардан иди. О муаллимликке верильмиш, мырзалыкъ союны Кърымда беклеен ичтимай-икътисадий бухраны корен, озь сынфындан инкисар хаяла кельмиш иди. Онынъ «Такъдир» намышдаки шири окъунурса, орада джайль ве бай мырзанынъ тешкьиди корюлр: бу сес либераль ве мухлис помещикнинъ ибрет сесидир. Бундан сонъра Чергеев шиирлеринде инкисар хаялынъ сонъ дереджеси олан къайдсызлыгъа верильмиш, ннает, космополитик ве хафиф бала эдебиятына кечмиштир. Шамиль Токътаргъазы татар ичтимай аятына тешкьидле янашмыш иди.

Онынъ «Налеи Кърым»даки шиирлеринден бир чокъу буньпъ шаатыдыр. Бунынъле берабер, шаир оларакъ, эльбетте, Чергеевден ашагъыдадыр. Чергеевде олан ширий зевкъ Шамильде ёкътыр. 1905-1917 сенелери девринде мейдана чыкъан шаирлеримиз ичинде Чергеевге бешъеген чокъ, Шамиле бензеснлер эман ёкъ кибидир. Шамиль кимин шаири эди, яхут кимин шаири оладжакътыр? Шубесиз койлю шаири. Лякин о вакъытларда койлю ичинден окъуюджы ёкъ иди. Койлю муаллимлери де пек аз идилер. Бинаэн алейи Шамиль ве Шамиллер ичюн ёл ёкъ иди.

«Терджиман» ве «Ватан хадими» саифелери къарыштырылса, къара горве шаирлерине, эснаф шаирлерине раст келинр. Бунларынъ чокъусы сохталар, якъалы, сарыкълы моллалар иди. Бунларынъ бабасы Тюркие шаирлеринден Мехмет Акифдир. 1913-1914 йылларда бизде миллий шаирлер де корюнмеге башлады. Романия татарлары арасындан Нуъман Байбору, Мехмет Ниязий, Кърымдан Челеби Джихан, Абибулла Одабаш ве бу сатырлары язан бу миллий шаирлерин биринджи группасыны тешкиль идиюрлер. Лякин бу группа анджакъ 1917-ден сонъра матбуатта ве халкъ арасында корюне билиюр. Гаспринскийнинъ гъайры сиясий симасына, духовный правлениеси этрафында топланан къара горве моллалыгъа, Чергеевинъ космополит язувларына корё, бу группанынъ ширий ве эдебий фаалиети бир къач адым илери демек иди. Бунларынъ шиирлерининъ шекли джеэттен халкъ эдебиятыле,

койлю эдебиятыле багъланмакъле берабер, мундериadge-синде «тюркчи» шаирлерден, меселя, Мезмед Эминден сонъ олдыкъча къуветли тесирлер алды. Бу группа муаребе эснасында къуветленен татар буржуазисине, либераль кулаклар арькъа вериюр, эснаф табакъасынынъ бир къысмышы да къаврая билиюрди.

1917-ден сонъра булар Джемиль Керменчикли, Умер Ипчи, Абдулла Лятиф-заде, Шевкъий Бекторе, даа сонъра Амди Герайбай ильтихакъ иттилер. Марузамыз сонъ девире ант олдугъындан бу миллий шаирлер узеринде узун муддет турмакъ ниетинде дегильмиз, ялынъыз шуны иляве этмели ки, бугуныки Кърым окъуйджысынынъ бильдиги киби, буларынъ ичерисинден бир чокъу бугуны артыкъ инкъилябий рухы бенимсемиш ве инкъиляпчы шаирлер арасында козьге корюнир мевкъи ишгъаль итмектедирлер. Буларынъ фаалиети сонъ несиле диль, мундериadge ве ширий анъане джестинден олдукъча къавий темеллер вермишдирлер.

Ниае, асыл марузамыз олан 1922-1927 сенелер арасында тёремеш олан сонъ эдебий девримизе келелим сёйледигимиз киби, бу девирде бир аз эвельки девирден къалмыш шаирлеримизинъ бир чокъу язмакъта девам идиюрлер. Булардан эвель биз энъ ени, энъ генч шаирлеримиз узеринде дурмалыюз. Булар Зиядин Джавтобели, Керим Решид Джаманакълы, Февзий Абдулхай, Мемет Нузет, Джемиль Кендже, Эшрэф Шемьи-заде ве санрелердир.

Марузамызынъ башында булары озь араларында бйрлештирген чизгилери къайд эйледик, шимди буларынъ эдебий яратыджылыгъына бир аз даа якъышлашмалыюз. Бурада да табий ёл иле тыштан иче догъру. Булар анги диль иле языюрлар. Умер Ипчи иле Одабаштан башкъа джумлеси шималь шивеси иле языюрлар дешиле билир. Затен бу шаирлерин эман эписи Кефе, Кезлев, Багъчасарай, Къарасувбазар, Керчь... киби шималий, яхутта орта минтакъалардандыр. Ялы боюнынъ шаири ёкътыр. Айны заманда, ялы боюлю шаир де ёкъ. Бунынъ себеби недир? Аджеба не киби шартлар ялы боюндан ширлер чыкъмасына мани ольюр? Албуки, бурада, бильхасса «мане» эдебиятында халкъ, ялы бою къызлары пек зияде маир олуюрлар. Дигер тарафтан, башкъа медений сааларда ялы бою аз фаалиет косьтермеди. Бир вакъытлар усул джедиднинъ ени медений арскетлеринъ ювалары Дереккой, Алупка, Алушта, Корьбек киби ялы бою койлери иди. Бунынъ себеби, мендже, ширий яратыджылыкъынъ дженеп ши-

весинде шимальдеки къадар олмамасыдыр. Бу меселе узеринде генчлеримизинъ фикирлерини бильмек пек меракълы олур иди. Эр алда, мен зан идерим ки, ялы боюндан шаир чыкъаджакътыр, эм де гузель ялы боюнынъ шаири, яни буюк шаир...

Диль меселесине дёнелим. Умер Ипчи Багъчасарай шивесиле язмгъа чалышыюр. Одабашкъа келиндже, онынъ тили планле къурулмыш, суный, гъайры табий. Гаспринский мерум де шир язса иди, Одабаш киби язар иди. Банъа ойле келиюр ки, Одабаш сёзлери гурюльтилерине коре сечиюр вс оларынъ димагъа, башта уяндырдыкълары левхалар, образлар иле къатиен мешгъуль олмаюр.

1. Къыш кельди, къыш къыш бабай,
Къарлар ягъа токътамай.
2. Къарлар санки ёргъацдай,
Ер юзини чормалай.
3. Китме баарь сен тезден,
Китме майыс сен бизден,
Юрегимизге нур сепкен
Айырма бу дженнеттен.
4. Бойле къаранлыкъ гедженинъ
Ич къоркъмайып тынчлыгъын,
Тек бир кёр давуш тырмалай,
Шай тырмалай, къармалай, къармалай...
5. Батыр, юксек сеслернен,
Шай багъырып эвреген, эвреген.
6. Амма акъкъу къармалай,
Бир-экисини якъалай.

Бу бир къач парчайы козьден кечиререк, юкъарыда Одабашынъ тильсизлиги акъкъында сёйледигимиз сёзлеринъ догърулылыгъы мейдана чыкъар. Шаир къуветсиз текрарлар ве бир-бирине япышмагъан сёзлерле шаирлеринъ бутюн къуветини гъайып итмиш олуюр. «Айырма бу дженнеттен» сёзю сизге анги сёзлери хатырлатыюр. Манъа, меселя, къартларынъ «эджелъ версенъ, имандан айырма!» деген сёзлерини хатырлатыюр. Бойле демекле шаир, озь сёзлерининъ окъуйджысынъ димагъында уянды-

раджакъ хатыра ве тесирлерини эйидже тюшонмемиш-тир. Къарларынь «ёргъан киби олмасы», «кёр давушынь тынчылыгъы тырмаламасы», «Майысынъ юрегимизге нур сепмеси» де айны укюм алтына алына билир.

Бундан башкъа Одабашнынъ «къармалай», тырмалай, чурмалай» киби сёзлери табиий, узвий руху бутюн адиселернинъ тасвиринде къулланылмасы, онынъ бу сёзлере къаршы беследиги зевкъы, зайыфлыгъыны косътериюр. Эр шаирнинъ бойле эр заман текрар олунан севимли сёзлери олур. Бунъа сёз, юзь ёкъ. Лякин булардан даа манасыз ве шиир ичюн келишиксизни тапмакъ къабиль дегильдир. Одабашнынъ шиирине тюшен эр шей: къар олсун, копек олсун, акъкъу олсун, къармалай, тырмалай... кёрларле узун муддет омюр кечирсе адамда анджакъ бойле дюньягъа бакъыш ола билир. Ёкъса, хаша биз: бу шейлернинъ къармаландыгъыны ичте коръмемишиз. Одабашнынъ тильсизлигине себеп олан покъталардан бириси де онынъ «сёз» уйдурмасыдыр. Онынъ истияджылыгъына не къадар мувафакъиетсиз олурса, олсун, умумиет ве принцип итибариле мен даима мусбет козь иле бакъа кельдим. Лякин шиирде сёз уйдурмагъа ич кимсенинъ акъкъы ёкътыр. Малюм бир сёзге енъи бир маъна бере бильмек! Иште, шаирнинъ акъкъы, атта яхшы шаирнинъ борджу, чюнки тиль анджакъ бу суретле эдебий бир маънет къазаныр, зенгинлешир.

Одабаш: «Ореген-ореген» — диюр, бойле текрарларнынъ къыймети акъкъында сёйледик. Лякин «ореген» диен сёз бизде, бизим лезджемизде вармы? Мен Кърымда олдугъым заман бутюн меним бильдиклерим «оръмек» ве «оръген» диюрларди. Ола бильсинки, Кърымнынъ эр анги бир коюнде бойле диюрлар. Лякин бу умумий теляфузны бозмагъа себеп олмаз. Деведен къулакъ къабилинден косътердигимиз бу джеэтлири хатырлаяракъ, окъуюджды, Одабашнынъ шиирлерини элине алса, шаирнинъ бутюн бедий яратыджылыгъыны къаврая билир. Эльбетте, Одабашнынъ несирий язувлары шиирлерине коре къияс къабул этмееджек дереджеде юксектир. Келелим, бизим аз-чокъ темиз татарджа, тюзгин тиль иле язан шаирлеримизге, меселя, гузеллик, мусбет джеэтлири косътермек ичюн Джа-втобелини алалым. Бу шаирнинъ къафиелери акъкъында Умер Сами аркъадаш озъ фикирлерини язды. Табиий, шиирнинъ харыджы джеэтинден къафисенинъ де эмнети вар. Лякин шаирнинъ бутюн сёз техникасына коре, бу джеэт экинджи дереджеде къалыр. Джа-втобелининъ харыджы джеэттен олдукъча гузель парчалары вар, меселя:

Тюрлю эски ялангъа алданасыз.
Алевсиз откъа тюше де, лав янасыз.
Бундай омюр— комюрдир,
Боламаз булай,
Къачырып эльден фурсатны
Джурьменъиз джылай.
Давраныньыз, къалманъыз
Энди де артта,
Тюшюнъиз бильги джолуна
Къыйыкъны тарт да.

Бу парча бир чокъ джеэтлерден дикъкъаткъа ляйыктыр. Эвеля, везини, къафиеси тюзгюн, сёзлери, тертиптери бири-бирине лек зияде уйгундыр. Лякин гузель бир парча ичюн бу къадары къафи дегильдир. Бурада биз къыйметли, бедий, оригиналь такъдирлер коремиз «Алевсиз откъа тюше де, лав янасыз», «Тюшюнъиз бильги джолуна, къыйыкъны тарт да» джумлелери бу фикиримизге делильдир. Къыйыкъны тартыш, бильги ёлуна тюшен татар къызлары бизим ичюн не къадар къыйметли лева. О сёзде арекет, ираде, къувет вар, онынъле берабер татар къадынынъ азм эттиги, къарар вердиги дакъыкълардаки севимли арекетни «къыйыкъны тартмасынъ» косътереи аятий этнографик нокъта. «Алевсиз от» табириле шаир озюнинъ муджерет тюшюнджесине сагълам, конкрет шекиль вериюр. Бунынъ янында Э. Азизова аркъадашнынъ айны мевзу узерине язылмыш шу парчасы не къадар зайыф!

Татар къызы ич чалышмай дегенлер
Бугунъ къара ер тюбюне кирсинлер.
Акъкъымызгъа айтыладыр бу лафлар,
Кейфимизни ич бозмайыкъ биз, къызлар.

Везининден, къафиесинден вазгечтик. Бурада эки сёз бир-бирине догъру суретте мантыкый багъ иле багъланмамыш. «Татар къызы чалышмай» демек эм догъру, эм де янълыш. Лаф анги татар къызындан баас олуныюр. Сонъра, аркъадашнынъ «кейфимизни ич бозмайыкъ биз, къызлар» шаирнинъ ортагъа атмасы «вечеринка» мантыкыны хатырлатыюр, къаланы да «апакъай къаргъышы», vessелям. Албуки, акъыкый шаир даа догъру, даа файдалы суретте къадын меселесини чезиюр ве догъру ёлны косътериюр.

Давранышъыз, къалманъыз энди артта,
Тюшонъыз бильги ёлуна къыйыкъны тарт да.

Иште бу! Бугунъ де, ярыш да: «кейфни бозмакъ истемесен» татар къызларына шаирнинъ энъ мунасиб сёзю будыр, эм бойле татарджа, шаирдже. Джавтобелининъ даа бойле парчалары чокъ вардыр. Лякин марузамызы динълсен аркъадашлар бойле парчаларны озълери тапмалылар. Бунышле берабер Джавтобелининъ шииринден, шаирликтен ашагъыда къалан ерлери де чокъ. Буны да сырасында косьтерирмиз. Шекилий ве техникий гузелликлери араштыраракъ башкъа шаирлеримизнинъ эсерлерине де мураджаат этмелимиз.

Инсан эшсиз олмаз эмиш. Шиирде, генчлер арасында Джаманакълы иле Джавтобели эгиздир. Экиси де койлю баласы, экиси де ногъай, ниаест, экиси де техникум талесеси ве комсомол. Бундан башкъа, бир-бирлерининъ яздыкларыны эзберден бильмиш киби языорлар. Бу умумийлик ве табир джаиз исе, шиирий эгизлиги илсриде базы мисаллерле такъвие идериз.

Джаманакълы халкъ сёзлеринден, Джавтобелининъ къолайлыкъле къулландыгъы халкъ эдебияты истиляхларындан узакълашмагъа чалыша. О енъи табирлер араюр.

Эр тараф дургъунлап, нефессиз къалса,
Махлюкъат уюшып, юкъугъа далса,
Тек шаир бунларчун кеманын чалса.
Шефкъатлар сездирир къалемим дерди.

Йырджылар йыр топлап,
Манесин къурса
Къайгылы белянен къальбинъ урса,
Джилялы козюне мунълы яш толса,
Бунлара кулюнъ дер къалемим дерди.

Эльбетте, бу парчаларда азнк ве олъчо, къафие джеэтлеринден дюшюкликлер вар. Сонъра бу сатырларныш маналарыны, шаирнинъ не демек истедигини ачыкъча анъламакъ бир дередже къадар кучъ: лякин меним фикиримдже, бу «тиль тутукълыгъы» юкъарыда баас эттигимиз «тильсизлик»тен даа умютли, даа мусбет бир адисе сайылмалыдыр.

Джаманакълы илериде инкишаф идерсе, озюне махсус бир услуб саиби ола билир. Лякин, бойле къалырса, сёзлери бир-бирини тутмагъан, тили бозукъ, аджеми бир

кедайдаш башкѣа бир шей олмаз. Чокъ языкъ ки, «Япъы дюнѣа» ве «Яш кѣуввет» газеталарында нешир олунап шиирлер топлу суретте элимизде ёкътыр. Бунынь ичюн де Ыргъат Кѣадыр, Алтанълы, Дервиш киби аркѣадашларнынь шиирий эсерлери акъкъында талиле киришмек имкянындаш маруммыз. Айны суретте Февзи Абдулхай, Джемиль Кендже ве Эшреф Шемѣи-заде, Мемет Нузет аркѣадашларынь шиирлеринде элимизде пек аз нумюне вар. Эшреф Шемѣи-задеинь шаир сымасы меним ичюн о кѣадар айдын олмакъле берабер шимдие кѣадар юзюме илишен базы парчаларына даянаракъ, юкѣарыда баас эйледигимиз генч.шаирлернипъ шиирий техникасы дереджесине бардыгъыны сѣйлемек мумкюнدير. Атта оларнынь бир чокъларындан даа кѣуветли оладжагъы ачыкъча сезилиюр. Меселя, «Ленинге» намыле яздыгъы шиирнинь шу парчаларыны динъленъиз;

Окъунъыз! Окъунъыз! Окъунъыз!— дединь.
Озюнь де окъувнынь бир джузи эдинь.
Миллионгѣа ишанып кѣурдынъ бир усул,
Къытайгѣа Буддасынь, арапкѣа— ресуль.

Шаирнинь бу бир къач сатырында биле ачыкълыкъ, кѣувет ве метанеттен ибарет бир услюбе малик оладжагъы корюлиюр.

Джемиль Кендже аркѣадашнынь да истидатлы ве умютти шаирлеримиз арасында ады чекильмелидир. Онынь билъхасса «Бала шиирлери» намыле нешир иледиги китапчесинде бердиги парчалар бу сѣзлеримизни тасдыкъ идиюр. Шиирлеринде маддий аятны ве техниканы буюклер йырламасы ичюн язан шаирлеримизге де мевзу джеэттен нумюне оларакъ косътериле билир. Мемет Нузет аркѣадашкѣа келиндже, о кедай иле шаир арасында булуныр. Бунынь ичюн мевзу джеэтинден тасвирджи ве диль джеэтинден олдукъча темиздир, яни бу сѣйлеп кечтигимиз шаирлерден зияде халкъ тилине якъындыр. Онынь «Ногъайнынь адагъы», «Къатийим экен, ярабби» шиирлери окъулурса, баас эттигимиз джеэтлер ачыкъча корюнир. Мундериadge джеэтинден бир аз даа кѣюорыр ве юкселирсе, халкъ тилинде мувафакънетле язан Шевкѣий Бектореге якъышлашаджакътыр.

Шаирлеримиз ичерсинде севги акъкъында язанлар пек аз, бу хусуста Февзи Абдулхай аркѣадашнынь чалыштыгъыны корюриз. Бу шаир «биринджи ашыкъ деври»ни яшаюр. Онынь ичюн гузеллерини ве гузелликини ялы-

нъыз базы-заирый ве джузый нокъталары узеринде булунор. Онынъ шиирлеринде севдигининъ сымасы, хасиетлери, табияты, инаст, севгисининъ себеплеринден зияде арувынынъ «сельбидай бою», «аргъын-аргъын джюрюши», «акъ кокюси» ве «къолларынынъ» шаирге яптыгы айны ве кечиджи тесирлерине онынъ «юреги турдугъыны», «мийине урдугъыны» корнюрриз. Бунынъле берабер, бу сёзлер шаирге къаршы менфий тенкъид киби алышмама-лыдыр. Чюнки севги мусбет ве къуветли шаирнинъ дуйгъусыдыр ве биринджи дефа севги акъкъында язан шаир, эльбетте, юкъарыда косътердигимиз киби, олдукъча хариджи ве иптидай дуйгъулардан илериге китемееджектир. Биринджи адымында да Февзи Абдулхайнынъ самимий ве джесюр бир суретте мевзусына янаштыгыны да инкъар итмек олмаз. Етер ки севгиси умумиетле, бизим кърым-татарында олдукъы киби, баарьде — нышан ве кузьде — той иле битип кетмесин. Бильакис, башкъа авропа халкъларынынъ шиир ве эдебиятларында корьдигимиз киби, тюрлю-тюрлю вазистлер де сынфий анъ ве мубарезининъ сакин ве эеджанлы дакъикъларында бу севгининъ ойнадыгы ролю, олдукъы шекиллери, табийий олдукъы, эдебий къанунларыны Кърым топрагы узеринде де косътере бильсин.

Бир сёзле, генч шаирлеримиз акъкъында бизим беследигимиз умютлеринден ибарет олан бу сёзлерден сонъра бир аз да онларнынъ пишкинлигине ве мухтерем динълейиджилеримизнинъ мусааде ве мухтерем сабырына да-янаракъ, базы нукъсанлар акъкъында да дертлешмелимиз.

Бу нукъсанларны экиге больмек лязим келир: Мундеридже ве шекиль къысымларына. Мундеридже джестинден шаирлеримизни экиге айырмакъ мумкюндир. Бир къысмы бугульки ичтимай аятта иштирак иден бугульки джемиетнинъ авасы иле джигерлерини шиширерек, нефес алан шенъ, умютли шаирлердир. Бунларнынъ шиирлериндеки башлыджа мевзулар 1925 сенесинде нешир олан «Инкъилябий шиирлер меджмуасы» яхут мухтелиф журнал ве газеталарымызны козьден кечиренлер ичюн малюмдир. Аджеба, бунлара мевзу джестинден «пролетар шаири», «инкъиляпчы шаири» дениле билirmi? Мендже хайыр! Олар даа зияде «инкъиляпчы шаирлердир». Арадаки фаркъ, зан идерим ки, эр кес ичюн айдындыр.

Бу шаирлерден ич бириси пролетар аятыны, санайи меркезлерини фабрика ичерисинде корьмиш ве бильмиш дегильдирлер. Олар пролетар байрамларынынъ шаирлеридир. Олар ишчилерни даа зияде аят ичинде, тезья

башларында дегиль, бельки яльпыз инкылябий байрамларда, сокъакъларда коре билиюрлар. Бунынъле берабер, оларнынъ гоньюллеринкылябий дуйгъулар, инкылябий умютлер, атешлериле тол булуныюрлар. Олар, ич олмаса, «енъи татар коюнинъ» эвлятлары. Олар ортада бир эллериле койлерини шеэрге, дигер эллериле — шеэринъ койге догъру чекиюрлар. Бир сёзле, койлерде догъмуш, пролетарджа тербие корьмекте олан генчлер. Пролетар тербиеси саесинде олар бу пролетар аятыле илериде догърудан-догъругъа таныш оладжакълардыр ки, оларнынъ даимий шаир оларакъ къааджакъларыны беклеси парлакъ келеджек, иште, бу пролетар шаирлиги истикъбалидир ки, бунынъ ичинде эм инкылябий, эм де медений, эм юксек ве буюк шаирининъ фикир ве мефхумлары гизлидир.

Лякин бугуныки бизим генч шаирлеримиз мундеридже джеэтинден койлю шаирлеридир. Оларнынъ хаялларында, левхаларында, тасавурларында да койлю аятындан унсурлар яшаюрлар. Койлю аяты, кой табияты оларнынъ бутюн ширий хаялы, алемлерини таин идеюр. Атта «Муджеррет фикирлер, тасавурлар» биле оларда койлю табияты къучагында, «койлю аятынынъ бала ятагында» догъуюр.

Мавы кокте йылдызлар нур сачкъанда
Джурегимде бир дуйгъу сезе эдим,
Чель чечеклер, лялелер, гуль ачкъанда
Бинъ бир ойлар чёлюнде кезе эдим.

Бу хитапны дикъкъатнен динълеен аркъадашлар «койлю шаир» не демек олдугъыны пск гузель анъларлар, шаирининъ «бинъ бир ойлар чёлюнде» кезмеси, яхут озь къараманыны кездирмеси ве бу кезинтини «мавы коктеки йылдызлар», чель чечеклер, лялелерининъ гуль ачмасы» иле яраштырмасы ич де келиши гузель тесадуф дегильдир.

Шаирлеримиз даа шеэринъ фаркъында дегильдир. Шеэр шаири оларакъ оларда биз анджакъ мектеп ве юкъарыда дедигимиз пролетар инкылябы аятынынъ хариджи сатхий, тышкы нохталарынынъ акс эттирильдигини корююр. Бу къадар юкъарыда дедигимиз киби, олар машиналарнынъ нефес алмасыны, челик иле коморнинъ тансларыны, къарт сёзюнен айтаджакъ олсакъ, дюньянынъ къач буджакъ олдугъыны бильмиюрлар. Шеэрининъ улицалары, бу улицалардан акъан тюрюлю сой ве сурьаттаки селлер оларгъа даа ич бир шей сёйлемейюр. Олар даа шеэрле сёйлешмейюрлар.

Койде: де манъа къалса, оларнынъ даа омузларына бакъсан базы дуйгъулар, эскиден къалма базы гъайры ширий тасавурлар, левхалар вар. Бу да бир тарафтан «кой табияты»нынъ геджеси, саари, къушчыкълары, лялеси, гули, сумбули... киби дургъун, мешаи койлюлиге махсус зийнетлери, дигер тарафтан «патриархализм» рухы, зехиети.

Яш шаирлеримиз арасында чокъча язан экиси — Джавтобели ве Джаманакълы — ени коюн къуруджысы, къараманы оларакъ, даима «Къуртий къарт» типини илери сюрююрлар. Аджеба «Къуртий къарт» джашлы бир типми? Къуртий къарт шаирлеримизнинъ севдиги ве тааыдыгы скяне машина, трактора насыл бакъаюр? Одабашын да «Миллет газетасы» девринде бир «къызыл къобалы джанай къарты вар иди. Бу къартлар не миллий, не де инкъилябий девирлерни, мешим фикиримдже, кереги киби шаирлерининъ заи эттиклери киби аныламадылар. Бугунъ, къарчыгъадан турып, оджакъ башындан чыкъып, ичтимаий акъынтыя догъру гиден къартларымыз ёкъ. Янъы кой, янъы олпор къартларнынъ устюнде къурулмаюр ве къурулмайджакъ. Энъ яхшы къарт яшлара керек еринде чини гонъюльден «аферин» диеи къарттыр ве онынъ ролю бундан утсе кечмез. Бизим «къырджыман»лары бир вакъытле биз арекете кетирдик, лякин къартларын эр анги бир джерейише темсиль эттиклерини коръмедик. Албуки, керек Джаманакълы, керексе Джавтобелининъ койлю истикъбалине догъру шиирлерининъ баш тасавуры оларакъ Къуртий къарт дурыюр. Къуртий къарт татар койлюлигининъ муджеррет сунбули, ремзи оламаз, чюнки татар койлюлиги эр кеске малюм олдугъы узре бильхасса Кърымда, бильхасса сабанджылыкъ ёлуида чокъ-чокъ генч, эсас итибарыле, сёйледигимиз шаирлер де «къарт койлюнинъ» дегиль, койлюнинъ темсили, яни муджеррет, конкрет бир шахс Джаманакълы да: «Къуртий къарт, джайль туш!» — дей ве сабан айдай. Яни чалышкъыр, тирнекли къарт. Джавтобели бу къарта даа буюк роллер вериюр. Тракторы къарт кетирюр, асрий, медений маишет къурмакъ ёлуида къарт тюшююр. Булар эп акъыкъате уйгъун олмаян шейлер: Кърым шарантлери ичинде акъыкъый табийи шейилер, тасавурлар дегильдир, албуки, янълыш тасавур къуланмакъ, шиирде эсас хусурлардан биридир. Шиирин рухий левхаларын догърулыгы, кескилиги, терселиги ве къуветиндедир. Бир сёз левха ве тасавурдадыр. Тасавур янълыш демек, шиир эсас итибарыле олюме махкюм демектир. Тасавурлары зайыф, бунарлы олан шиирлери ич

бир марифет, санъаткъярлыкъ, къафис, везин ве саире унутылып кетметктен хали къоймаз. Япълыш тасавур бир мисаль оларакъ алдыгъымыз бу «къарт» тасавуры, шиирлеримизде, айны заманда патриархализм зехниетииниъ аз-чокъ даа джайль олдугъыны даа косътериюр.

Тасавур меселеси — шиирнинъ рухы дедик. Илим насыл фикирлерден тереккуб идиюрсе, шиир де тасавурлардан эврилиюр. Бу джеэттен бизим шаир аркъадашларымыз олдукъча зайыф. Бир чокъ шиирлеринде джалы, къаршышъызда аян-беян дикиледжек левха ёкъ. Сатыр-сатыр, тик-так, къафие-мафие — эписи гар, лякин юз кере де окъусанъыз, козюмизнинъ огюне муайен бир шей, меселя, бир къара мышыкъ шимди биле кельмеюр, демек ки, сизишъ окъудыгъышъыз шей шиир дегильдир. Меселя:

Акъикъат дюньясы — йигитлик ёлу,
Шенъ багълар багъчанынъ къатмерли гулю.
Бенимле сырдашып сёйлешен куню
Къальбими ольчеен къалемим дерди.

(Джаманакълы).

Бу сёзлерден козюнъизиниъ огюнде, хаял ве хатиренъизде бир шей догъдымы? Ич бир шей догъмаз. Чюнки яызджы, шаир бурада ачыкъ бир шей сёйлемемистир, «шенъ багълар багъчанынъ къатмерли гулю» ким? Шенъ багълар — ялы бою олсун, къатмерли гуль де — толгъунджа бир къызчыкъ. Не ичюн бу къатмерли гуль шииримизде сырдашкъандан сонъра «къайгъымы ольчеен къалемим дерди» киби татарджа олса да, арапчанен къарышыкъ бир джумле мейдана келиюр. Бунъа, бельки, шаир озю де джевап беремез. Шаир эр шейден эвель догъру, самимий олмалы. «Шенъ» дедиги заман шенъ, «къайгъылы» дедиги заман ялансыз, я килишсиз бойле де дуймалы, буны дуйдырмалы. Сонъра окъуйыджыдан сыр сакъламакъ, о да шаир шанына якъышмаз. Не ичюн къайгъырдыгъымызны, не сырдаштыгъымызны окъуйыджылар бильмелилер. Чюнки бутюн меселе де бунынъ устюндедир. Шаирнинъ руху дедигимиз шей бурада озюни косътереджектир. Яш шаирлеримизин къартлары да шу я — анги шиирлерини алсакъ, бу нукъсанле къаршылашырыз.

Омюрлер девирдир, чархдайын айланыр.
Кя къысар пармагъышъ-къаалы яш тёкерсинъ.

О да бир атдайын кязыккыа байланыр.
Курешсек, шубесиз, оны да корерсинь.

(Джавтобели).

Бурада гоньюле, хаяла, бир сёзле инсан хытап идеджек бир тасавур парчасы, бир шекиль, бир икмет ёкъ. Албуки, шаир, буюк фельсепе саттыгыны зан идеюр. «Ат айланыр-айланыр, кязыгына байланыр» аталар сёзюнинь узерине кырулмыш ве эски эдебиятын «чарх фелек» мевхумы иле тамамламакъ истенильмиш бу кыта кыруу, эски ве джансыз левхалара мисаль ола билир. Яш шаир аятны бойле тасавур идемез ве итмемелидир. Учюнджи бир тип кыта даа алалым:

Гиджелер, гиджелер, узакъ гиджелер...
Хаялгъа, ойларгъа тузакъ гиджелер,
Йылдызсыз бир ёлда мени де туттыгыз,
Джаламай-джалмамай къарынгъа тыктыныз.

Бизим «булутлар, булутлар!» аэнки узерине кырулмыш олан бу шиirin де сонъ эки мысрасындаки къабалыкъ ве бильхасса сонъ мысрасындаки адийлик бутюн кытананынь эмиетини гъайып идеюр. Бу эки сатыр денъиштирилъсе, гузель бир кыта мейдана кетирмек мумкюндир. Шаирлеримизин узерине де бу джеэтлер олдукъча малюм олса керектир. Бу хусуста бутюн хусурлары косътермек къабул дегильдир. Бу хусурлары коре бильмек ичюн аз-чокъ шиирден, шиirin дахили джеэтинден аныламалыдыр. Шаирлеримиз горьмедиклери, бильмедиклери шейлерден ич замесиз языорлар. Меселя, эм Джаманакълы, эм Джавтобели де бир ташса, «Дунайдай таша».

1). Эльбетте, бу дахи Дунайдай ташып, джавларгъа дешетли сонъ сёзин айта.

2). Копюре, пышкыра, Дунайдай таша
Эльбрус, Гималай, Къабдагыи аша.

Дунай насыл таштыгы бизим ичюн ич малюм дегиль. Сонъра, Дунай ойле чокъ ташкын неэрлерден де дегиль. Дунайын ятагындан чыктыгыны пек аз эшитмишсинъиздир. Ойле исе шаир нереден алды?

Меним «Дунай таша» десн шиirimин сербентисини, албуки, бу кяфи себеп тешкиль этмез. Сен Дунайын таштыгыны корьдинъми? — деселер, соранъ фелянчая дис джевап вермек догъру олмаз. Шаир эр тешбихи, эр сёзюни яхшы ольчемек керек. Кетирдигимиз мисаллерде «Дунай-

дай таша» аятий бир левха, джанлы бир тасавур дегиль, бельки догърудан-догъруя китаптан алынган джансыз, мундериджесиз бир тешбе. Ходжа бир шири бойле джансыз, аяттан узакъ тешбе ольдюре билир. Джансыз, яш шаирлеримиз огюнде, меним фикиримдже, Якъуб Шакирали аркъадаш гидиюр. Онынъ анги шириини окъусам, менде мезахий шиир, яхут бирисине мыскъыл ичюн язылмыш, назире, такълид тесирини быракъыюр. Бу джеэттен онынъ шиирлери бир-биринден меракълы:

Джукъулды, къарталын тюйлери къанады,
Къузгъулар халяда идерлер инады.
Бульбуллер дюньясын шаирлер сынады,
Къабакъбаш байкъушы кенаргъа ташламам.

Тюрк-татар тилинде язылмыш бу шиирден не къабакъбаш байкъуш, не де башкъа бу киби айванлар акъкъында къатий бир тесир алмакъ мумкюн дегиль. «Къартал ве йыртыджы къушлар» мевзуи ачыкъ, манасы белли, лякин шаирин озь мевзуина янашмасы пек басид, пек сатхий. Бу шаирин снысий шири «Йылдызлар» акъкъында яздыгъы шиирде къыйметче, дахили джеэтче бунынъ айны:

Парылдарлар акъшам устю,
Кок юзюнде йылдызлар.
Расатларда эйэтчилер,
Бунлары пек изларлар.
Зуизнаптан гъалеяда къалмаз бундан ашагъы
Зухал алкъа ичинде...

Аркъадаш нерее гидиюр? Ёкъса манзум къосмография дерслигини азырламакъ истеюр? Бу мевзуларын эр бири шиир ичюн эсас ола билиюр. Ильхам вере билиюр. Лякин бойле къалеме сарылан шири къагъыта дёкмедек шартыле. Яш-къарт, бутюн шаирлеримиз шуны бильмелилер ки, шаирлик, дуоджылыкъ, шиир-еджан хаялы, тасавур киби дахили дуймагъы, фаалиет демектир. Озю дуймадыгъы, озюнинъ аныламадыгъы шейи адам макъале этип язмадыгъы киби, шиир этип де тизмез. Татар шаирлерини энъ буюк хусурларындан бириси-шиирлеринде джанлы левхалар, къуветли тасавурларнынъ, дерин, самимий дуйгъуларын олмамасы, яни шаир олмамалары. Лякин бу алын биринджи бакъышында эмнетсиз киби корюнен базы конкрет, муайен себеплери вар ки, шимди бирер-бирер онлары козьден кечирелим.

Шиир, яхут умумиетле эдебият тедкыикъ олуныркен, тышарыдан ичерие догъру арекет олуна билир: шекильден мундериджее варылыр. Лякин шиир, эдебият догъаркен, акис адисе олур: башта фикир, сонъра онышь ифаде шекили, агъач, боя, таш, сёз, къавал, кемане...

Сапъатын эр анги бир саасында япыладжакъ тенкъид, эр шейден зияде сапъаткъарын башыша, фикрине айттир. Бу фикир не къадар аслый, оригиналь, енъи олурса, шекиль де о къадар енъи олур.

Шекиль иле мундеридженинъ учъ тюрлю мунасебети олур: 1) мундеридже иле шекиль бир-бирине уйгъун олур; 2) шекиль мундериджее аким; 3) бильакис, мундеридже шекиле аким.

1) Мундеридже иле шекильнинъ бир-бирине уйгъун олмасы, ичтимаий аятын кемал девриге расткелир, демек ки, сапъаткъар идеоложий ве унер джестлеринден джемиетин, озъ сынфынын бутюн истеклерини къаврамыштыр, беним-семиштир. Бойле шаирлер бизде чыкъмаммыш дегильдир. Лякин булар даа зияде адсыз халкъ эдебиятында озълерини косьтермишлердир. Меселя, къыргъыз ве къазах акъынларынынъ (кедай) мейдана кетиреджеклери лирик (ашыкъапе), эпик (къараманане) парчалар эм шекиль, эм де мундеридже джестинден о къадар сагълам, о къадар екпаредир ки, бутюн-бутюн нумионе, эсас роллони ойнарлар. Бунынъ ичюндир ки, академик Радлов булар эски греклер ве онларын эдебияты иле мукъаесе этмектедир. Шекили иле мундериджеси уйгъун эсерлер чокъ дефа миллий эдебиятын тар черчивелеринден чыкъаракъ, бейнелмилель бир маиет алыр: бу уйгъунлыкъ сассиндедир ки, халкъ эдебияты язувлы эдебияттан даа зияде джианийдир. Халкъ эдебияты парчаларымыз бизи, меселя, шаркъ ве гъарп миллетлеринин пек чокъу иле багълаюр. Эр анги бир аталар сёзюни алынъыз, кореджексиз ки, дюньянынъ эман бутюн аталары бу сёзю, бу фикри сейлемештир. Бизе Шекспир, Байрондан зияде Британия адасынынъ койлю эдебияты якъындыр. Индде-Панчатантра, гректе-Эзоп, бизде — молла Насредин, руста — Крылов, франсызда — Лафонтен эп бу умумий, джианий эдебиятын эсас ве унсурлары сассинде бейнелмилель иштишар ве эмиет къазанмышлардыр.

2). Шекилин мундериджее аким олмасы джемиетин боранлы заманларына махсустыр. Инкъираза макум олан бир группа, бир сыныф даима шекиль узеринде туруп, шекили даа зияде муим корип, мундериджеси экинджи дереджее эндирир. Гъарпнынъ сонъ шиары олан «Сапъат-сапъат

ичюндир!» формулы ве бу шиары ачыкътан-догърудан, яхут гизлиден-эгриден озюне мал иден формолистлер, кубистлер, футуристлер, конструктивистлер ве бойле даа бир такъым эдебий махлюкълар ве джанаварлар эп бу бухрашнын къурбаныдырлар. Сонъ девир фарс, тюрк, арап эдебиятыны алышъыз: «Гуль ве бульбуль», «Бааръ», «Лейля ве Меджнун», «Фархад ве Ширин» киби йигирмин кечмеен мевзу ичинде бинълердже шаирлер догъуп ольди. Албуки, биринджи девирин яратыджы шаирлери: Ибн Фарис, Эбунавс, Эмруль Къайс, Хашсия... арапларда; Фирдевс, Хафиз, Хайам... фарсларда; Юнус Эмре, Недим тюрклерде не къадар къуветли шахсиетлер!.. Булар эп мухтелиф девирлерин кемалында догъган адамлар. Месселя, Къайс-Джаиле, Эбунавс-Багъдад, Аббас девринин кемалында, Юнус Эмре-софу, Недим-сарай деврин кемаль ве инкишаф басамагъында етишмиш къуветли хаял ве инд-жесанъат саиплери...

Тюркиеде Ксмап ве Шинасий девирлери де аз-чокъ бойле эди. Бу адамларын озь фикирлери ве озь тиллери варды. Лякин Сервет-фунундан башлап, Феджретиден кечерек, лафла пляв пиширен, тюрк оджагъына келен шекильджелик мусыкъар, теннан шелялелер киби акъан сёзлер араян гурюльтили шаирлер, копюкли хатиплер, ораторлар, тюрк эдебиятына бир заваллы ве джылазукъ Мехмет Эмин бейден башкъа бир шей вермедилер.

Табиний, бир сюрю... Кърасен эфендим, Эифас бейим, Эифас! — дие, къолтукъларында шир томарлары иле къошулан ихтияр генчлери унутмаюруз... Аз-чокъ къуветли шаирлер Тюркиеде бу оджакълардан узакъта етишти.

Сонъ девирин арап ве фарсий эдебиятлары айны чыкъмаз ёлу ичине сапландылар. Ялышъыз шиирде дегиль, несирде, икяеде, пьесада, матбуатта да иш бойле...

Фатали Ахундовле бой ольчеше биледжек бир тюрк драматургы косътере билирминсинъиз? Бизим маариф, ичтимай, икътисадий омюримизи акис эттирмесе чалышан матбуатымызле Стамбулын терджиме фельетошларле долу тюрк матбуатыны мукъаесе идинъиз!.. Гурюльти-гурюльти!.. Бутюн ичтимай меселелери умумиле уфакъ тюфегги бир бирине къарыштыран бир гурульти!.. Стамбул шекильджилеринин Кърасен иджадына бакъаракъ, даа догърусы, ондан къачаракъ, сагълам ве озь ичтимай темеллеримизе уйгун бир эдебият ярата билериз.

3) Инает, учюнджи мунасебет, мундеридженин шекиле аким олмасыдыр, дедик. Бу ал егъи чыкъмакъта олан ичтимай джерялар: группалар ве сыныфлар; алыгъ шаир-

леринде горюлир. Енъи фикирлер озьлеринде даа енъи шекиллер буламамышлардыр. Демьян Бедный эски рус эдебий шекиллерини ишлетмекле берабер, эльбетте, енъи, пек енъи бир шаирдир. Тевфыкъ Фикрет эски аруз везниле язмакъле берабер, эльбетте, бир къач юз Мехмет Эминден илеридедир...

Марузамнынъ дарлыгъы, сонъ озь мевзуиндан узакълашмамакъ арзусу бутюн бу сёйледиклеримиз мисаллерле къавийлештирмее мани ольпор. Биз сонъунджы девирде булуныпoryз. Биз ичтимай джеэттен енъи халкъыз. Биз койлю балаларыюз. Не Тюке, не Тимур, не Алтын Орду, не де Кърым ханлыгъы девринде бизим эджадамыыз элине къалем тутмыш дегильдир... Инсанет тарихында биз биринджи дефа озь къалемимизле озь фикир ве дуйгъуларымызы сёйлемеге, анълатмагъа кириштик. Биз Шаркъын бинълердже йыллардан берли сёйлемедиклерини сёйлее билириз... Ялынъыз хасталанмамакъ, эдебий, ширий, бедий яратыджылыкъ ичюн лязим келен, зарурий олаш шартлары унутмамакъ, огренмек, озь-оюзюмиз дурмадан тедкъикъ этмек меджбуриетиндеиз.

Хасталыкъ-шекильджилик, льякъайдлыкъ маразына тутулмакъдыр. Шеклий джеэттен эр анги бир эдебий джерейны бенимсемек, меселя, Пушкин, Гёте яхут Маяковский, Демьян Бедный киби язмакъ кучь дегильдир. Лякин ортая чыкъаджакъ эсер, ич олмаса, бунларын яратыджылыкъыны анъдырмакъ ичюн бу шеклин ичинде бир шей олмалыдыр. Бу шейи де шаир, яхут муаррир азыр оларакъ ич бир ерде будамаз. Оны озюнь яратмакъ, озюнь догъурмакъ керек... материалы переден алмалы? Хариджден, менсюп олдугъынъ джемиет ве сыныфтан...иште, шаиринъ фикри дедигимиз будыр, яни: джемиет + муаррир = эсер. Бираз эвель, айры-айры генч ве ихтияр шаирлеримизин эсерлери узериште дурдугъымыз заман бунларда фикир, хаял, бильги, дуйгъу... олмадыгъыны сёйледик. Табий, лузум дереджесинде демек. Ёкъса олар бом-бош чувал киби адамлар демек истемеюрюз. Бильакис, шимдие къадар онлар олдукъча къыйметли шейлер вердилер, онларын базы покъталарыны косътердик, базыларын шимди косътердегиз.

1. Биринджи нукъсан — шаир ве муаррирлеримизде тематика-мевзует джеэтинден олан зайыфлыкътыр. Мевзулары я чокъ басит, яхут чокъ тар. Бунлар козьлери даа кереги киби къуветли олмагъанындан, ялыгъыз парчалар узеринде къальпор, яхут меселенинъ ялынъыз бир эки басит, сатхий тыш чизгилерини кориюрлар. Аят, тека-

муль, тахаммур (брожение) процесс, муджаделе киби шей-лери олар даа фаркъ идемеюрлар. Кой дедикте онлара сенек, тырнавуч, чынъ, чечек джыймакъ, ниает, базыларына трактор корюниюр. Месея, аэроплан акъкъында беним бильдигиме коре, ялынъыз Лятиф-заде язды («Ахыр-заман къушы»).

Аджесба, кой шиирде ялынъыз бу къадар чизги иле акис эттирильмиш сайылырмы? Койлюйи тапмакъ лязим! Акъшамы, сабайы, геджейи, куньдюзи койлю насыл кечириюр? Онынъ хаял, умютлериини, фельсефесиини, бир-бирлерине олан мунасебетлериини хаял къырыджы, умют вериджи ерлериини, фазилет ве адилликлерини билиюр-мисинъиз? Койлюнинъ, яхут койлю баласынынъ ильк дефа шеэре кельдиги заман не дуйдугъы акъылынъыздамы? Чюнки, аман эпинъиз бойле койден шеэре кетирильдинъиз, койлюнинъ эр корьдиги енъилиге биринджи хамледе душман олдугъыны, сонъра не суретле бу душманларле барыштыгъыны тедкъикъ эттинъизми? Сонъра келиши гузель койлю ёкъ, феяли тарафтан, феяли койден, феялича койлю вар. Бунларын эписи тедкъикъ олунмадыкъча ширинъиз, яхут эсеринъиз акъикъий, аятий олмаз. Умумий чизгилер янында хусусий, гъает махрем, шахсий чизгилер де олмалы. Месея, Умер Ипчи аркъадашнынъ «Азат халкъ» пьесасыны алынъыз. Эльбетте, бу пьесада бугунъ ве дюньки коюмизин чокъ характеристик чизгилери алышмыш, ялынъыз бутюн койлере махсус олан умумий чизгилер. Аджи Асан умумий, Кърым Аджи Асаны, Билял да, Сеттар ве Мустафа да ойле... Къызларле эркеклерин сельсоветте шакъалашмасы, айнен бизим Акъмесджит татар клубын анъдырыюр. Койлюлер ойле шакъалашмазлар, десем, Ипчи аксинде исрар идемез. Затен, муаррир эсерин башында язаюр: «Окъув юртунынъ ве кой шурасынъ ичи» шу койдеки окъув юрту ве кой шурасы киби донатылмалыдыр, яни шу койнинъ сельсоветинде ойнанынъ! О алда ойнанларда шу коюн сельсовет рсиси, комсомол серкятиби Аджи Асаны оламызмы? Албуки, бу догъру дегиль. Муаррирининъ вердиги типлерде умумий чизгилер янында хусусий, шахсий покъталар олмалы. Бунлар джанлы олмуш ве текрарий гъайры къабул шахсиетлер тесирини быракъмалы.

Горькийнинъ «Коноваловъы», «Изергилъи», «Макар Чудра»сы, «Ана»сы умумий типлер дегильми? Лякин бунлары алель-аде эр ерде корюнен, эр ерде тамамиле булуна биледжек типлер сая билирмисинъиз? Шиирде, эдебиятта энъ кучъ нокъта, иште, бу умумий иле хусусийи бирлеш-

тирмектир. Ялынъыз умумий чизгилерле языладжакъ бир эсер, инает, укюмет циркуляры, яхут доклады киби бир шей олур. Ялынъыз хусусий нокъталар узеринде къалаанда ич кимсе ичюн меракълы олмаян оджакъ башы субетинден башкъа бир шей дегильдир. Текрар идиюрым, бедний эсер умумий иле хусусийнинъ бирлешмесидир. Хусусий муаррирнинъ алдыгъы эр тип, эр меселейн арайып булмасы ве дибине къадар тедкъикъ этмеси сассинде мейдана чыкъар. Бу тедкъикъ муаррирлернинъ озъ козю ве озъ фикир сюзгичиле япыладжакъы ичюн бурая, бу хусусиете онынъ озю де кирер. Бу хусусийден урькmemелидир. Бу индивидуализм дегильдир. Чюнки, дедигимиз киби, мухкем суретте умумийле, тип иле багъланмыштыр.

Бу джезтлере эмиет верильмедигиндендир ки, Ипчининъ эдебиятымызда эр алда джиддий адымлар теишкиль иден биринджи пьесалары джанлы ве мантыкъый типлерден марумдыр. Месея, Аджы Асаннынъ арскетлери, сёзлери, матюв Усеин кереги киби ишленмемеш. Бутюн пьеса боюнджа чекинген мухтерис, мутереддид Назифе пьесанынъ сонъунда бирден-бире джемаат узурунда Джафери къучакълыюр. Бу ич олмуш ве оладжакъ шей дегиль! Муаррир пьесаны сонъуна къадар язып кельди, там пердейн эндиреджекте Назифе иле Джафер акъылына кельди, «Айды, булар да къучакълашсынлар да ... ишин ичинден чыкъайым!» — деди Назифе иле Джафери ойнаян артистлер къучакълаштылар... лякин Ипчининъ баас эттиги нарком ренси муавини къучакълашмамыштыр. Бурада, варсын къучакълашмасын, киме не, демек олмаз. Бурада имля янълышлыгъындан чокъ буюк, бедний, типологический, психологик янълышы вар. Бу киби янълышларле эсер бите билир.

Кой акъында сёйледиклеримизи, айнен шеэр ве техника, ишчи, кучюк буржуа, буюк буржуа типлерине техсис идилен эсерлере де тахмин иде билириз. Бурада огренмек, тедкъикъ этмек, араштырмакъ лязимдир. Ялынъыз шеэри долашмакъ, эр кези танымакъ, корьмек, бильмек дегильдир. Акъмесджит, Къарасувбазар ве Багъчасарайы ким тапымаюр? Лякин эман ич кимсе сёзюн бедний, шириий манасын да бильмиюр, ашъламаюр ве корьмеюр. Чюнки козьлер даа къуветли дегиль ве эджисбий эдебиятлары бильмеден, буларын буюк шаир ве муаррирлери иле мушаверелешмеден къуветленмес де...

II — тематика нокътасында косьтериледжек хусурлардан бириси даа бизим эдебий эсерлеримизде татарын эр заман айры, озъ арасында алынмасыдыр. Албуки, Кърым-

да татарлар ич бир заман озь башына булунмамышлар. 13-нджи асырдан башлаяракъ бурада, Кърымда, даима грек ве недик, дженевиз, гот, еуди, ислав... халкълары вар эди. Ханлыкъ девриндеи къалан къады аскер дефтерлери козьден кечирилерсе, артыкъ 17-джи асырларда татар койлери къомшулыгында бир чокъ рус койлерииниъ булундыгы ве бунларын татарле алым-сатым, достлыкъ-душманлыкъ мунасебетлеринде булундыкълары корюлир. Бугунь артыкъ вазиег тамамиле башкъа. Кърымда 15-тен зияде козе корюлур тюрлю халкъ вар. Татарларын яшайышы ве бунларын къомшулыгында къурулан мунасебетлерин ичинде гидиор. Атта Кърым аяты сиясий, икътисадий, ичтимай, эр джеэттен бу миллетлерин арасында Октябрь инкъилябындан сонъра нормаль суретте тесис иделен иш болюми саесинде юрюйир. Бунлардан айры оларакъ татары тасавур этмек пек зияде кучь. Албуки муаррир ве шаирлеримиз Ахметтеи альпор, Мехмеде келиюр, ортада не Петро, не Мордухай, не Панают, не Коста, не Маруся, не де Мария Петровна... Шаирлеримиз ичинде ялышъыз Джемиль Кендже языюр:

Къзакътан къоркъкъан татар баллары
Къзакъмен бугунь бир ерде ойнайлар.
Асырлап хорлангъан къадын-къызлары
«Азатман бугунь!» — джырышы джырлайлар.

Бу да пек о къадар характеристик дегиль. Бу хусуста Ипчи аркъадашын шубесиз, буюк хызмети вар. Онынъ бедийи покътадан «Азат халкъ» пьесасына коре даа къуветли олан «Фаише»синде бу джеэте керсги къадар эмнет верильдигини корююр. Бурада Дашка, Маруся, Ияфет шорбаджы, Господин дохтур... озь роллериле къаршымыза чыкъаюрлар. Пьесанынъ ады «Фаише» олмакъле берабер фаише типе бурада да бутюн чизгилерле корюнмиюр. «Алла верди» рестораны «Почта аралыгъы» иле башкъасынынъ зулумына, хиянетине огърамыш, кимсесиз, факъыр рус къызынынъ интикъамы... Бекир ве Дашка. Бириси, даа этеклери ерден къалкъмаян рус сермиядарлыкъ деврининъ, дигери-татар феодализмнинъ герилегининъ, молладжылыкъ схоластикасыннынъ, бу чурюк темеллер узерине къурулан татар аилесининъ къурбаны. Севмеден эвленмиш. Чюнки узеринде севгисиз бир чифтик мейвасы. Татар джамисине ярдымджы Ияфет спекулянт, карайм, молланынъ мутефикы...

Дигер тарафтан Энвер, муаллим, дохтур, сельсовет реиси, севильмесе де севмеге азыр татар кьадыны Селиме, ниае, ишке, аята дёнмек истемсен Маруся. Иште, пьесанын башлыджа типлери, джанлы левхалары.

Юкьарыда дедигимиз киби, варсыш, бутюн бу типлер, бутюн унсурлары, чышлактылыклары иле козюмиз огюнде джанланмасыш, эр алда муаррир аятымызын кьаранлыкь, айдын бутюн кошелерини коре бильмиштир. Бундан башкьа йыкьыджы ве япыджы кьуетлер, Кьрым шартлары, Кьрым ичтимаий динамикасы ичинде пек догьру оларакь алынмыштыр. Илериде бу излери деренлештирмек, бу ерлери даа деренден сюрмек лязимдир.

Онлар ойле нокьталар ки, эдебиятымызы буюк адымлар-ле илериледигини косьтерирор. Анджакь бу ёл иле эдебиятымызы кениш бейнельмилель мейдана чыкьара билириз. Анджакь бу киби унсурлара малик олан бир эдебият башкьа миллетлерин де мерагьыны джелъп идер, тюрлю диллере терджимес лйыкь умумий кьыйметлер, кьазанчлар манетини кьазаныр. Бу ёл татары аныламакь, онынъ тюрлю ичтимаий яраларыны, эски ве янъы дарулерини тедкьикь этмек ичюн гидиледжек екяне ёлдыр. Бунынъ арасындан даа кьарышыкь, даа дерен мевзулар, меселелер келеджектир. Бир аз эвельси кечмишимиз: проводниклер Мария Петровналар (аркьадашынынъ кьарысы, бала эгитерининъ, мектеплеримизин муреббеси), Рустемлер (М. Петровна иле дохтур Кьуртмамбетов аркьадашы балалары), учительский семинариялар, гимназиялар, Кьрыма тедкьикьа келен рус профессоры, Кьрыма эгленмее келип гиден барышнялар ве ахметкалары, «Учитель», «студент», «земземерлер» (землемерлер) вель асыл юзлердже типлер...

Бу кунюмиз: идарелерде, мектеплерде, койлерде, сьездлерде, кооперативлерде берабер чалыштыгьымыз юзлердже тюрлю миллет адамлары, эввет, адамлар. Эдебиятын буюк борджу— бу меселелерни корип, сезип, бизе ашламакьтыр. Ич олмаса, акс эттирмектир. Бурада даа техника меселесини ортая сюрмеге аджет ёкьтыр. Минаре-ни чалан кьылыфыны тепер. Техника буютиджи бир алет, микроскоп, пертевсиз хызметини корер. Ойле муаррир вардыр ки, ич бир тюрлю техника мураджаат этмеден козюнге тюртип косьтерир. Албуки, ойлелери де вар ки, козюнъни техника иле бояр ве ич бир шей косьтермез. Бу пьесалар бизим даа билет алыш, театре кирмесини сонъ йыллар ичинде огренен джемаатимиз ичюн азылыор.

Корьдигинъиз киби, мен пьесая, умумиетле театроя, бедий яратыджылыкь левхалери ичинде, биринджи дере-

джеде эмиет вериюрим. Театр ве матбуат эдебиятын энъ буюк, энъ хассас ичтимай роле малик шекиллериدير. Лирик бир шаирнинъ, яхут бир романджынынъ ким олдугъыны анъламакъ ичюн бир чокъ араштырмалар, тедкъикъатлар лязимдир. Албуки, бир драматургнынъ эсери деръал биринджи темашадан сонъра озъ халкъыны, озъ къыйметини тапар ве япаджагъы ичтимай тесирин дерълиги ве кенишлиги корюнир. Ондан башкъа театр бир эдебий, бедий ве ичтимай мектепдир ки, бурадан халкъ фикирлер, дуйгъулар алыр, бир-бириле корюшмесини, темиз, гузель кийинмесини, догъру сёйлемесини огренир. Профессор Ушаков рус эдебий теляфузынынъ догъру сёйленмесининъ мияры Москванынъ классик театролары олдугъыны сёйлемекле чокъ акълыдыр. Мевзуим хатыранызда олса керектир, эдебиятымызын сонъ деврине аит матбуат эсерлери олдугъындан эски пьесалардан ве басылмамыш енъилеринден баас идемеюрим.

Ш. Тематика меселесинден баас идерек, пьесалар, театро узерине тюштик. Бурада умумиетле альфияткъаи несрин шиирден устюнлиги тюшюнмелийиз. Заманымызда иш ве меселе тили, шубесиз, несирдир. Несрин де бир шекли пьесаджылыкъ олса, экинди шекли икяеджилек, фельетонджылыкъ, романджылыкътыр. Бунлар арасындаки фаркълар косътермее дегмейджек къадар аздыр.

Октябрь инкъилябына къадар бизде икяе язан пек аз эди. Челеби Джиханнынъ «Къарылгъачлар дуасы», Джафер Сейдаметнинъ «Унутылмыш козьяшлары», Одабашнынъ «Къурбан», меним «Нурлы» бир къач икяелер, бу эдебий янъылыкъ эдебиятымыза кирмесине къатий себеп оламады. Октябрь инкъилябындан, даа догърусы, Кърым шуралаштырдыкътан сонъра козе корюнеджек буюкче икяе кене Одабашнынъ «Унутмайджакъ» намындаки ачылыкъ ве мектеп меселеси узерине олдукъча садедир ве муаррирининъ бираз эвель баас эттигимиз шиирлерине коре даа уйгъун левхалары, икяелери сайыла билир.

Не «Миллет», «Ешилъ ада», не де «Бильги» ве «Янъы Чолпан» кърымтатар эдебиятында несир ве бильхасса икяе ве роман, атта фельетон догъмасына козъге корюнир бир хызмет япамады.

Эдебий аятымызда чокъ джиддий бир дава ачан «Илери» меджмуасы анджакъ бу янъылыкънынъ темель ташыны къоя бильди, ве бу меджмуа этрафында артыкъ кунь корен эсерлери, аз-чокъ белли ве айдын сималары иле терджимелер торедилер. Бунлар арасында: Ипчи, Джафер Гъафаров, Алтайлы, Джемиль Сейдамет, Танабайлы киби аркъадашлары зикр иде билириз.

Ипчи аркъадашын гузель икяелери де вар. Месея, «Мырзанынъ хатире дефтеринден», «Хатип акъай» бунлардан сайыла билир. Ипчи эм артист, эм шаир, эм икяеджи, эм де пьесаджи, драматург... Сырасы кельмишкен, тюшюнелим, аджеба, Ипчи ангисинде даа зияде муваффахъ олыюр. Онынъ бир къач ролюни корьдим, банъа пек о къадар тесир быракъмады. Ялыпъыз, гъалиба, «Чора Батыр»да Дервиш ролюни олдукъча мувафакъиетли ойнаюр. Шаирлигине кельдикте, эльбетте, гузель парчалары вар. Лякин бу гузель парчалар онынъ пьесаларындаки къуветли левхалар иле къыяс идильмез. Мундеридже ве шекильдже бу шиирлерде бир чокъ дюшюкликлер вар. Мисаль ичюн «Илери»де чыкъмыш «Эй, яр эй» ве «Ширин гедже» шиирлерини окъуныз:

Илькиде догъгъанда бебейкин агъладым,
Мавы кок юртунда гидейкин агъладым,
Къурумыш Салгъырдан кечеркен агъладым,
Илькиде догъгъанда бебейкин агъладым.

Яхут:

Мени ки халкъымнынъ козьяшы догъурды,
О ешилъ юртумны душманлар ёгъурды,
Агълаюп къаргъадым чархий фелеги,
Не мен кунъ корьдим, не де кунъ мени...
Мени ки, халкъымнынъ козьяшы догъурды.

Бу парчаларда шаирин муайен бир дуйгъу, мизадж иле ишледиги, даа ачыкъчасы, бир шейлер сёйлемек истедиги анылашылыюр. Лякин дуйгъусы къатий, къуветли дегиль: «агъладым» ве «бейбейкин агъладым» не демек? «Къурумыш Салгъырдан кечеркен агъладым» киби олдукъча къуветли бир мысранын янында бойле аджайип шейлер? «Мавы кок юртумда» сувдан бир тешбих. Яни зайыф, къуветсиз... Шаир куню корьмедиктен сонъра кушюн де шаирин корьмемеси ич де аджайип дегиль. Сонъра:

Мени ки, халкъымнынъ козьяшы догъурды,
О ешилъ юртумны душманлар ёгъурды.

Биринджи мысрада ене къуветли ола биледжек бир дуйгъу вакъытсыз, джансыз догъмуш. Душманларын ешилъ юрту ёгъурмасы да ялынъыз «догъурды» я къафие арамакъ бахтсызлыгъы иле иза идиле билиюр.

Агълаю къаргъадым чархий фелеги,
Не мен кунь корьдим, не де кунь мені,—

Мысран даа зияде олмаса, эр алда, о бирлери къадар зайыф, бир кере «къаргъанмакъ», фикри окъуянда дерен бир фикир, тесир быракъмаюр, къаргъамакъ неدير? Зайыф адамын танърыйы имдада чагъырмасы, дуая мураджаат этмеси, вель асыл, диний бир мефхум, диндар адамыш протести. «Агълаюп» шекли бизде Кърым лехдjesинде, табий Багъчасарайда да ич бир ишледильмиш дегильдир. Ялынъыз «махмедие», «ахмедие» киби диний эсерлерде яхут иляилерде халкъымызыш къулагъына илишмиштир. «Араю, араю» иляисини «Ирсю, ирсю!» дие окъуян молланьнъ бир шекли пек о къадар ачыкъ бир суретте ашъламадыгъыны коринриз. «Чархи фелек» де эски гозмографильнинъ излери. Халкъ табири, халкъ эдсбиятынынъ тасавуры оларакъ ич бир ерде корюнмеюр. Халкъ дёноп, патлаян фишенклере «Чарх фелеги» диярди. «Сабайын саари», «Шаирлер ильхамы», «Ешиль юрт», «Джефанынъ сефасы»; «Эй яр, эй» киби шиирлери тешкиль иден унсурлар, эр тюркиюлерде, иляилерде башкъа шаирлеримизин агъызында чайнала, чайнала сарармыш сакъызлардандыр. «Ширин гедже» шииринде бойле:

Серин еллер, эсер еллер,
Ай байылып, татлы кулер.

Яхут:

Кок кузьгюди, нурлы айыш
Шевкъу тюшкен сувлар айне.
Тал мукеден кемерленген,
Севда сурет хаяллане.

«Серин еллер», «севда сурет», «хаяллане» не демек? Иджат ве уйдурма. «Серин еллер» киби теркип бурада шаирин истедиги манада оламаз. Бойле теркип сёз ёкътыр. Иджады да кучь ве файдасыз «Севда сурет хаяллане» исе татарджа бир шиирде «китабы», китабий бир шиирде янълыш басит... «кузьгю» иле «айне» бир шейинъ эки ады. Бурада эм «кок» эм «сув» айне киби олмалы. Онда башкъа бойле тешбие ич де лязим дегиль. «Кок су» демели чыкъсын кетсин. Чюнки тешбие эшьяны, адисслерин бир-биринден айырмакъ ичюн язылыюр.

«Алем уйкъу, бизлер яв» йине олмады. «Келинъ сейран, бир яшайыкъ» йине къарышыкъ. Булар бир тарафтан тиль хусурлары, дигер тарафтан дуйгъу ве тасавур эксикликлери. Хаял дарлыгъы, тасавур къытлыгъы.

Эв къурайым, чыкъсам язгъа,
Аслы киби дюльбер къызгъа.
Энди невбет гъамлы сазгъа,
Черт теллерни, десюн керем,
Ширин гедже, ширин алем.

Шииринъ башындан берли окъуйып келен адам шаиринъ язда, меселя, июнь-июль айларында Салгъыр кенарында, Акъмесджитте, бульварын бираз отс тарафында, сейрана чыктыгъын зан идеюр, чюнки «серин еллер, эсен еллер», «ай ышыгъы зевкъ вериюр». Къышта, Азав ели дувулдагъанда, сонъра «ярыкъ аяз гиджеде» дегиль, Салгъыр кенарында отурып, Акъмесджит халкъынынъ диль иле десенъ, бинъ кумюш верселер, верип Салгъырдан абдест алмазсынъ. Бойле пердалъазиз геджесине шаиринъ «Ширин гедже, ширин алем», демееджеги мейданда. Бутюн булар догъру исе, йине шаирли:

Эв къурайым, чыкъсам язгъа,
Аслы киби дюльбер къызгъа,—

диерек, севгилисини алдатмасына насыл бакъаюрсынъыз? Табийй, бурада намус меселеси ёкъ, шаири иши вар. Шаир шиирни Салгъыр кенарында дегиль, эвде, бельки де Салгъырдан чокъ узакъ бир ерде язды ве шиирин башында яздан баас иттигини унутты. «Эв къурмакъ фикринде зан этменъиз, шаирде джиддий бир план... догърудан-догъруя:

Язгъа чыкъсам, эв салсам, кирамет джапсам,
Алыр эдим бир къызчыкъ, борджкъа тапсам.

Халкъ йырыпънъ вакъытсыз ве ерсиз бир суретте шаирин хатырына кельмеси «Аслы киби дюльбер къыз», «Керем», «Гъамлы саз» эп бойле джансыз тасавурлар. Кърымда Аслы киби дюльбер ёкъ. Ипчи Керем дегиль ве ич кимсе бизде саз чалмаюр. Я кларнет, я труба, я да зурна, веселям. Къайдсыз, узунтисиз, заметсиз шиир язан истидатлы адамын вереджеги бундан башкъа бир шей оламаз. Пъесалардаки Ипчие горе, шиирлериндеки Ипчи чокъ аджеми!

Икяелери шиирлерине горе чокъ къуветли, пек гузель

ишленмиш. Бу фикир бильхасса «хатип акъай» ичюн догърудыр. О бурада муарририни медресе, джами аятыны гузель бильдигини, байлар къолунда ишлеген факъыр къадынны бир къач чизги иле тасвир эттигини кориюриз. Бу вазияттеки татар къадынны къазантатар эдебиятында да олдукъча гузель ишленмиштир. Молла ве хатиплерин, атта къады ве муфтилерин койлерде, аилелерде гизли фаишликни догъурмакътаки роллери узерине пармакъ басылмыштыр. Бу гизли фаишликнин бир тарафы Хатип акъайдан кетсе, дигер тарафы тотай анайдан догъыюр, сонъра эв аяты, ыргъатлары, хызметчилерин иши, бу ёлда язылмыш биринджи икяелер ичюн догъру, мантыкый характеристик суретте ишленмиш.

«Мырзанын хатире дефтеринден» икяесинде муаррир кърымлыларда ады-саны, джигитлиги ишлери иле малюм бир мырзаны алмакъле берабер онын узеринде бизим задекян сыныфчыгъымызда махсус башлыджа чизгилери косьтере бильмиш. Ялынъыз учь кунь алындыгъындан мырзанын даа башкъа меракълы хатыралары узеринде дурулмамыш.

Бундан башкъа «Трактор», «Куреш», «Ачлыкъ хатыраларындан», «Къакълыкъ базары» икяелеринде де муаррир бир чокь мсракълы ичтимай меселелерин адыны къоймыш ве биринджи хамледе, башлангъычта вериле биледжек шейлери вермиштир.

Ипчинин икяеджилиги де онын бедий, эдебий фаалиетинде сонъ макъсад, сонъ нокъта дегильдир. Бу икяелер, пьесалар ичюн азырлыкътыр. Юкъарыда баас эттигимиз эки пьесасында бутюн бу икяелерин материалы саная коре ишленмиш ве Ипчинин элинде сонъ шеклини къазанмышлардыр. Бендже, Ипчи, текрар идеюрим, драматурглыкъта даа зияде мувафакъ олыюр ве илериде бу ёлда ипкшаф этеджестир. Икяеджилеримиз арасында козе чарпкъанлардан бириси де Джафер Гъафаров аркъадаштыр. Бу хусуста «Ёлджулыкъта» икяеси, фикримиздже биринджи ерде дуруюр. Бу икяеде илериде Гъафаровны татарнын энъ мувафакънетли икяеджиси япа биледжек унсурлар вардыр. Бу «Ёлджулыкъта» икяеси иле муаррир Кърымда асрий бу икяеджинин къаршысында дуран бутюн меселелери гормиштур. десек де янъылмамыз. Илериде Гъафаров икяджилигинин бутюн техникасы, руху, анализнин эр дурли къанделери иле ише янашдыкъта, бу «Поездге» бир даа минеджек ве орадан горьдиги ёлдашларыны дурли-дурли тарафларындан бир даа

аладжакътыр. Эр заман ичюн гузель ве кыйметли къаладжакъ икяелер язмагаъ лязим темель Гъафаровда вар: адий адамларыш эр кунь горюлен сымаларын, санъат, ахлякъ ве акъиделерини гозылеринден, сымаларышдан окъумакъ, типн, умумий тапмакъ унери, муарририни эр дурли истегинс уймагъа азыр бир тиль, бир услуб, эм кескин, эм аджджы бир тиль! Джафер Гъафаровын бутюн бу озюнини истидадына олан байлыкъ ве къолайлыкълардан истифаде идип, идемесджегини истикъбаль, эм якъш истикъбаль косътереджектир, чопки истидат санби олмакъ кучъ. Лякин о истидады ёлунда, еринде, вакътында къуллана бильмек даа кучъ. Эр алда къыскъа бир девирде Джафер Гъафаров шахсиетинде къуветли бир икяеджи къазанмамыза буюк ихтимал вардыр.

Бир-эки сёз де Алтайлы (Абдулхаким Ильмий) аркъадашыны «Ачлыкъ хатирелери», «Сундюсини хатире дефтеринде» ушваны алтында «Илери» журналыш бир къач нухасындан бери девам идеден икяеси акъкъында сёйлемек лязим гелир. Икясини сонъу нерее ве насыл вараджагъы, дедигим киби, даа белли дегиль. Лякин татар балаларынын рухуны, техниетини, олары медений шеэр, техника ве санъат хусусында нелер дуйдыкъларыны, не киби умуотлер, арзулар беследиклерини косътермеге чалышмасы итибарыле аркъадаш файдалы ве меракълы бир икяе башламыша бенъзеюр. Табий, мевзу къолай дегиль, бала психологиасыны бильмек, Сундуси, Къуддусы бутюн аят ве фаалиетлеринде такъип этмек лязим келеджектир. Бурада энъ буюк телюке муарририни озъ адыны Сундус къойып, о фикир ве дуйгъуларыны балалара иснад эйлес бильмесидир. Даа битмиш эсер дегиль. Бунын ичюн экинджи бир мунасебетле бу хусуста даа узун къонуша билириз.

Генч икяеджилеримиз ичинде Джемиль Сейдамет, Та набайлы аркъадашларын да адышы чектик, эр экисини де меракълы икяелер язмагаъ истидатлы олдыгъы корюлир. Базы икяелери нешир олунмыш исе де эдебий сыма ве шахсиетлери тамамиле мейдана чыкъанджа къадар бу хусуста сёйлемеге аджеле этмеелим.

IV. Шаирин тиле мунасебети. Бир тильде сёйлеен, язан халкъын о тиле юз тюрлю мунасебети ола билир. Шаирин тиле бакъышы исе муайендир. Сёзлерин умумистле алышдыкъта эки джеэти вардыр:

1) мана, фикир; 2) эсджан ве аэнк. Сёзлерин маналары ве ифаде иттиклери фикир ве мефумлар о тили билен адамлар ичюн умумийдир, меселя, кърымтатарджасына отъмек, аш, таш, дуйгъу киби сёзлерин маналары Ор къапыдан Ялтая къадар бирдир. Эсджан ве аэнк исе эр кесе

горе айрыдыр, атта бир адамын тюрлю заманларда, мухтелиф мизаджлерде бир сёздеги эеджан башкыа-башкыадыр. Меселя, «аш» киби манасы белли ве умумий бир сёз, базан севинч, базан кыайгы ве козыаш, базан да нефрет догыра билир. Бу сёзе ач бир бактымсыз баланын, яхут ачлык девринде татар койлюсинин, даа сонъра богъазына кыадар доймуш бир адамын мунасебетлериш ялынъыз бурада тедай меселеси де ише кыарышыр. Бир сёз дигер бир сёзю, яхут бир чокъ сёзлери хатырлатыр. Бу хатырлатма эр кесте бир тюрлю олмаз. Адамларын табиятына, муитине, менсюп олдугы сыныф ве группая горе бу хатырлар денъишир. Даа сонъра, сёзлер сес узерине кыурулдыкъларындан онларда бир де аэнк, мусикый джеэти вардыр. Меселя, «улькер», «джетемен», «шаплавуз», «шактырдавукъ», «кыактырдавукъ», «такыа-тукыа» киби бир сюрю сёзлерни алып бир-бириле мукаесе идинъиз. «Улькер» сёзю эльбетте, «такыа-тукыа» сёзюнден даа хош, даа аэнкли. Айры-айры сёзлерин олдугы киби бутюн джумлелерин де бу киби озьлерине махсус аэнклери вардыр. Онынъ ичюн сёзлери келиши гузель, бир-бирининъ янына дизмек иле аэнкдар бир нутукъ, бир джумле, бир теркип мейдана гельмез. Ана тили, яни анасындан огрендиги киби шуурсыз бир суретте сёйлен, язан, окъуян адам ичюн бу меселелер мевджут дегильдир. Анълашмакъ макъсады узерине кыурулан амелий тильде бу джеэте ич де эмнет берильмез. Албуки, ичтимай аятын эр джебеси, эр мейданы тербие, шуурлы, планлы фаалиет, истисал узерине кыурулан халкъларда айры бир тиль тербиеси (культура языка) вардыр ки, бу васта иле тилин бутюн сёйледигимиз ве бурада сёзю узатмамакъ ичюн сёйлемедигимиз джеэтлерине эмнет верилир, бутюн бу нокъталар даимий суретте, инджеден инджее тедкынк олунур. Бу тербие эр кестен зияде шаир ве муаррирлернинъ ишидир. Эдебий тиль, шиир тили эсас итибарыле, меркезий джанлы шиведир, лякин бир шивенинъ бу мевкыйи тута бильмеси ичюн юзлердже, бинълердже адамларын оны ишлемеси лязимдир. Бу суретле мейдана геледжек эдебий тиль ялынъыз сёйледигимиз джанлы шивейи сёйленлерин иши дегильдир, белки эр шиведен, даа догырусы, эр шиве районындан етишмиш энъ кучлю, энъ кыуетли башларын муштерек махсулдыр.

Кырымтатарнынъ эдебий тили догымакъ ичюн бойле муштерек, шуурлы, планлы чалышма, гъайрет керектир. Бу хусуста биринджи ве даимий роль языджыларын, шаирлериндир. Албу ки, бираз эвель марузамызннынъ

башында сёйледигимиз киби еңи татар шаирлери бу джеэтлире даа кереги къадар дикъкъат вермиюрлар. Бу ёлда чалышан тиле ве сёзлере къаршы муайен зевкъ талап иле якъышлашан башлыджа языджымыз, шаиримиз, эльбетте, Абдулла Ляtifзаде аркъадаштыр. Эр гъайрет киби, Ляtif-заденинъ гъайрети де боша кетмиюр.

Бир кунъ сазым къолдан тюшер меним де,
Шу омюрнинъ кузъгюси козь чомульр,
Топракъ киер, я тоз болур теним де
Бир къарынджа, бир боджеклинъ тенидай.

Бир кунъ келир, шу алемден джоюлыр,
Лякин шаат болсын бунъа кунеш, ай.
Кольгеми ич бу ерлерден сильмем мен,
Ольмек ичюн тувмадым мен, ольмем мен.

Бурада фикир, дуйгъу къадар сёз не артыкъ, не эксик. Сонъра ич бир теркип, ич бир джумле гъайры табий, суный суретте дизильмиш, багъланмыш дегиль. Олдукъ-ча дерен фикирлер къолайлыкъле окъуныюр, деръал баша, димагъа тесир идиюр. Бу сатырлар ичинде шаирнинъ емини ве ахды вар. Бизим татарнынъ емин итмесиши хатырлаюрмысынъыз? Не къадар агъызы копюрсе, не къадар чалышса, йине еминде бир гъайры табийлик олыюр. Бир такъым шаирлеримиз, эдиплеримизде де бу нев еминлере расткелиюриз. Лякин ич бириси буюк бир тесир быракъмаюр. Ляtifзаденинъ юкъарыда алдыгъымыз парчасында буюк иддиа вар:

Кольгеми ич бу ерлерден сильмем мен,
Ольмек ичюн тувмадым мен, ольмем мен.

Ольмек ичюн догдыгъына, оледжегише ич шубе ёкъ, табий. Лякин левхаларнынъ кескинлиги, деринлиги, сёзлерин аэнк ве табийлиги, шаирнинъ бири-бирини тамам-лаян тасавурлары сизи дюшюнмее быракъмадан сырала-масы онынъ сёзюне иштирак этмеге окъуйджыны меджбур идсюр ве шаир:

Шавлеми бу юреклерден сильмем мен,
Ольмек ичюн тувмадым мен, ольмем мен!—

дедиги заман, артыкъ мен онынъ самимийлигине, къуветине ве керчектенде «ольмейджегише» инашъюрым. Бурада

шиириш мундериджесиндеки эсасый къувети унутмаюрыз.
Лякин икъна идиджи къуветнинъ ярысы гузель, азнкдар
суретте дизильмиш сёзлердир. Албуки, айны мизадждан
догъмуш, лякин сёзлерин, левхаларын кыймет ве тер-
тибини даа Лятифзаде къадар фаркъ идемеен дигер ша-
иримиз Джавтобелининъ шу парчаларыны окъунъыз:

Джылама, джаш джурск, монъсырап кыздайыш,
Бахтыш аайдаын къавушып кетсе де.
Сувунма дюньядан, яшавдан буздайыш,
Девранынь башында сувушып кетсе де.

«Бахты аайдаын къавушып», «Девраны сувушып кет-
се» эрифин даа дюньяда не иши вар?

Сенинь де къанында арсланлыкъ ята,
Талийининъ комюрдай юзюне юмрукъ ур!
Тумангъа къарышып танъларынь ата,
Тарихнынъ багърына сен де чадыр кюр!

Догъру... догъру амма шаир инандырмаюр, къанды-
рмаюр, шаирининъ къалеми даа чирпиде, бир мертебеде
турмаюр. «Тумангъа къарышып аткъан танънынъ» яны-
нда «Талийининъ комюрдай бетине юмрукъ ур», «Та-
рихнынъ багърына чадыр кюр» киби къалабалыкълар...
къуветли сёзлерле зайыфлар да бир арада...

Лятифзаде, шубесиз, мушкульпесенд, чалышкыр бир
санъаткяр, о татар сёзлерини чертюб, ёкълаюп, сечип
альюр. Лякин араян мевлясыны да булур, белясыны
да. Бир чокъ ерлерде Лятифзаде шекильджиликке, та-
тарджа десек, кертиклик (декадентлик)ке де урыюр.

Анам ёкъ. Мен тувдым бинълердже бабадан,
Тёшегим тербетти Инд, Румэ эм Иран.
Эшигим ачыкътыр, сувсагъан йнгитке...
Агъарып мен бакъсам, къараргъан эр бетке...

Кунешнинъ юртунда козьлерим батышы
Телледим, пулладым, яшарттым джадыны.

(«Умран мелеги»)

Бу парчада ве Лятифзаденинъ дигер шиирлеринде аз
олмаян бу киби парчалара бир чокъ джеэтлерден хусурлар
косътериле билир. Догъмакъ фикирини баба иле багъ-

ламакътa не икмет бар? Бунда бир еньилик, яхут акъикъатен «Умран мелеги»нинъ анги бир хусусиети чыкъар? Бабадан догъмакъ вахший, анълашылмаз бир фикир. Дюнъа эдебиятында бабасыз догъурмасы ич де ишлетиль-мемиш бир левха. Атта ич бир табиий инсаний къайдле исаплашмаян мифологияда, масалларда биле ич бир баба догъурмаюр. Табиатта да пек надир ахвелаттан. Бир къач йыл эвель, буюк гъараибе оларакъ, ягъылмаюрсам, Сербияда бир эркек догъурмыштыр. «Мен тувдым бинълердже анадан!» десе не олур! Сонъра, медениетнинъ анасы ёкъмы? Анасы да бар, бабасы да. Мухтелиф дереджеде башкъа-башкъа... Меселя, иптидаий медениетте табиат—ана, инсан, баба. Эгер «Умран мелеги» эвельдже сув киби бир шее бенъзетильмиш олсайды, сувсагъан йигит тасавуры анълашылырды. «Эшигин ачыкъ» олмасы иле сувсызлыкъ бир-бирине уймаюр. Эшик ёлджуя ачыкъ олур. Юкъарыда кетирген парчадан сонъ, эки мысрада не юреге, не де димагъа ачыкъ, къатты бир шей сёйлемеюр.

Бутюн шири окъуп чыкътыкътан сонъра да «Умран мелеги»нинъ не джанавар олдыгъы анълашылмаюр. Эса-сен, бир тарафтан «Ал ышыкъ», дигер тарафтан «Мелек» тасавурлары узерине олмакъле шиир озь эеджаний ве мантыкъий темеллеринден махрум булуныюр. Бунуныле берабер айры-айры гузель, азънкар, сечме сёзлер бу шиирде козе чарпыюр:

Эльбрус, Гималай, Уралдан кечийим,
Алтын топ сачымы Идильде чезейим,
Тибетте, Кытайда, Могулда къонайым,
Инд. Иран, Афгъангъа ал ышыкъ сунайым,
Къарадан, денъизден Кърымгъа кирейим,
Кумюштен къанатым Чатыргъа керейим,—

киби парчалар бунъа шаат ола билир. «Баарь тюркюси», «Ахырзаман къушы», «Хайырлы тюш», «Омюр» киби шиирлеринде де Лятифзаде олдыкъча къыйметли бир санъаткъяр оларакъ мейдана чыкъаюр. Бурада онынъ озюне махсус мевзулара да малик олдугъыны иляве итмеллийиз. Лякин аз, пек аз языюр, бельки чокъ языюр да аз косьтериюр. Бурасы бана малюм дегиль.

У. Кърымтатар эдебиятынынъ келеджеги, башкъа тюрк-татар халкъларынынъ, даа догърусы, башкъа халкъларнынъ эдебиятлары арасындаки ери акъкъында не дие билириз? Кърымтатар эдебиятынынъ, марузамызынынъ башында сёйледигимиз киби, мазысы, кечмиши бизим

ичюн гъайып. Бизим бугуныкы эдебиятымыз буюк, ашагъы-юкъары юз йыллыкъ бир фасыладан, сукюнеттен сонъра догъды. Бунынъ ичюн бизим эски эдебиятыны гъайып этмесеи Анадолу, Азербайджан, узбек, тюрк-татарлары киби эдебий аныанелеримиз ёкъ. Диний исляхджылыкъ девриден аларакъ, 1905 ве Октябрь инкыляплары киби буюк ичтимай ве сиясий адиселер эдебиятымызда мевзухият-тематика нокътасындан, башкъа тюрк-татар халкъларынынъ эдебияты иле буюк бир умумийлик догъурды. Къыргъыз шаири Тинстанов, узбек Чолпан, Фитрат, азерий Сулейман Рустемзаде, Али Сеттар Ибраимов, Февзий, Назм, къазанлы Бурнашев, башкъырда Бабиш, къумукъ Салаватов, туркмен Къулмухаммедов киби шаирлерининъ генч, Октябрь инкылябында сонъра догъмуш, яхут текемуль итмиш муаррирлерининъ язувларыны бакъсанъыз, бу сёзюмизге къанаат илейджексинъыз.

Къыргъыздан Кърыма къадар эски шаркъ таасуби, минарелери, байлары, моллалары, мешанлары иле урулыюр. Эр шаир, бир команда джевап верир киби, енъи аятта, енъи икътисадий шекиллер иеи омиоре чагъырыюр, эр ерде тиль, джанлы халкъ тилине уйгъун, якъын. Эски улу эдебий тиль ортадан гъайып олды. Енъи фикирлер, енъи сёзлер араюр ве булмакъта. Бу суретле кърымтатар эдебиятынынъ механизмасы енъи шаркъ эдебияты иле багъланыюр. Дегиш шаркъ, бутюн енъи джан эдебиятыле. Кърымтатарлар киби кучюк бир халкъын эдебиятындаки къыйметлер ие къадар аз олурса олсун, эр алда Кърымда бутюн джапий мыкъясындаки инкылябий джереяллары олан мунасебетини тани идеюр. Юкъарыда баас иттигимиз куманда джан инкылябий бурусынынъ кумандасыдыр ки, кърымтатар да озь шаирлери, муаррирлерининъ тили иле бунъа «Леббейк» днюр, Кърым киби дюньянынъ энъ гузель еринде, сайысы йнгирмие варан тюрлю халкъларын ватанында шаирин, эдиби аладжгъы тесирлер, талиль иде биледжеги меселелер пек чокътыр. Кърым дюньянынъ энъ меракълыерлеринден бириси. Бу Кърым анылап, тереншум иде биледжек шаир де дюньянынъ къыйметли эсерлерини яза билир, генч Кърым шаирлерини бойле парлакъ бир истикъбаль беклеюр! Иште, севишли аркъадашлар, кърымтатар эдебиятынынъ сатхий, даа бир маруза мусахсеб ичинде къайд олуша биледжек чизгилери!..

Бу текст 1928 сенеси окъулгъан лекциядан язылып алынгъан ве «Илери» журналынынъ 1928 сенеси биринджи номеринде басылгъан, айры рисале оларакъ «Янъы дюнья» газетасынынъ басмаханесинде табъ этильген. Шаир Эшреф Шемъи-заденинъ айткъанына коре, Бекир Чобан-заде Бакуда чалышкъан вакъытында бу макъалени озю рус тилине чевирген ве нешир эттирген.

Арап уруфатындаки фото нусхадан шимдики элифбеге чевирильди.

Махбубе МАМУТОВА окъуды, Веляде АСАНОВА
язып алды.

«ДАР УЛЬ-РАХАТ МУСУЛЬМАНЛАРЫ»

РОМАНЫ АКЪКЪЫНДА

Исмаил бей Гаспринскийниң «Дар uly-Рахат мусульманлары» адлы эсери асылында «Фрэнкистан мектюплери», «Африка мектюплери», «Къадынлар ulyкеси» ве дигер серлевалар алтында нешир олунган парчалар иле берабер айны бир роман-ны тешкиль этелер. Бу роман «Терджиман» газетасының 1887 сенеси январь 25-те чыккыан нухасындан башлап бир къаз йыллар девамьнда басылгандыр. Мезкюр эсер XIX асырда Русие империясының сыңырлары ичинде тюркий тильде азылган биринджи романлардандыр. «Мектюплер»ден бир йыл эвель, яни 1886 сенеси, ялынъыз къазан татары Муса Акъджигитовның «Молла Хисамутдин» намлы «халкъ романы» басылган эди.

«Мектюплер»ниң эки буюк ве бедий джесеттен кучьло парчалары («Фрэнкистан мектюплери» ве «Дар uly-Рахат мусульманлары») айрыджа дикъкъаткъа ляйикъ олмасы себебинден муэллиф оларның эр экисини де, имкяниетине коре, айры китаплар шекилинде чыкъарджакъ эди. Меселя, 1889 сенеси «Терджиман»ның рус тилиндеки къысмында бойле илян басыла: «Гъает чокъ окъуйджыларның истегине бинаэн Молла Аббасның «Фрэнкистан мектюплери» айры китап шекилинде нешир олунаджакътыр. Китапның фияты газетаның абунеджилери ичюн 50, гъайрылар ичюн 75 капиктир». Амма «Фрэнкистан мектюплери» айры китап оларакъ шу йыллары басылмай... 1903 сенесининъ соңъларында китап чыкъаджагъы хусусында газета янъыдан лаф ача... Лякин кеңе насылдыр (бугунъде аля белли олмаган) себеплерден макъсат эдшилъмей...

Ниает, 1906 сенеси Багъчасарайда романынъ дигер къысмы, яни «Дар uly-Рахат мусульманлары» парчасы, айры китап шекилинде нешир олуна. Уфакъ форматтаки докъсан беш саифели китапның мукъаддемесинде И. Гаспринский ашагъыдаки сатырларны яза: «Ташкентли Молла Аббас ве Франсае сеяхатындан отьрю «Франсевий» адалмыш эфедининъ Франсада коръдиклерле «Фрэнкистан мектюплери» серлезхасыле «Терджиман»да табъ идилъмишлер иди. Бу мектюплерин икинджи къысмы Андалусе сеяхатлы ве шимдисе къадар намалом бир джемиет-и-исламниинъ бу икинджи къысмы айрыджа бир эмнете

ляйык олып бахтияране бир сюрет маниште стишмиш джемишт-и-муслимден бахс итдигине коре, бу дефа мухарририн вердиги мусаадесиле буна мукъаддесе сатыр идильмиш ве базы мевант баблары кьошып «Дар уль-Рахат мусульманлары» серлевасыле рисале шекилинде табъ идильмишди ве газетанын джумле муштериярине аджизане эдие олмакъ узьре кондерильди».

Зашмызджа, И. Гаспринский эсерининъ бедний тылсымыны, романтизми, экзотикасы ве шаркъ колоритини кьоюлаштырмакъ, окъуйыджыларнынъ дикъкъат ве мсрагыны джелъп этмек макъсадынен баш къараман адындан икяе эткен муэллифин махсус ташкентли япып, адыны Молла Аббас кьоа. «Терджиман»нынъ окъуйыджылары ве атта газета чыхъарув меселесини деджджаллыкъ сайып окъумагъан кимселер биле эр номерде басылгъан роман парчаларындан яваш-яваш мсракъланып, кендилери де дуймадан газетагъа «сарылып» къалдылар. Месея, 1893 сенеси редакциягъа Къазан шеэринден ёлланылгъан бир мектюпте бойле языла: «Урьметли мухаррир эфенди. Молла Аббас адлы хадиминиз перде булуныр, сагъ-селяметми? Даа язаджакъмы? Онынъ мектюплери, газетайы куфюр сайып окъумаян кишилери биле окъуйыджылара чевирмиштри. Молла Аббас онларын уюмыш козьлерини ачымыштри. Биз де буна чокъ севиндик».

Бутюн эсер девамында Молла Аббас бир чокъ мемлекетлерни долаша, чокъ шей коре ве огрене, чешит алларгъа огърай. Лякин эр срде, эр вакъыт илим ве медениетнинъ юксельмесине, мусульман дини, онынъ тарихы ве келеджегине къайгыра. Романынынъ «Дар уль-Рахат мусульманлары» кысмында да ойле ола. Эсерининъ баш къараманы 27 яшлы Молла Аббас Франциядан демиръёл иле Пиреней дагъларына тараф ёнеп, Испанияда токътала. Мында Андалусия удъкесинде долаша, кезине, араб Халифаты заманларындан къалгъан ядикярлыкъларнен таныша. Гранада шеэрининъ къадимий сарайларындан энъ мухтешем ве дюльбери— Альгамбраны бир ай девамында зиярет этип хошлана. Тамам шу арада апансыздан «Дар уль-Рахат» адлы муджизевий бир улькеге тюше. Дюньягъа ич де белли олмагъан бу ульке меденетт, илим ве техникасынен акъылгъа ятмагъан дереджеде илерилеген ве юксельген... Молла Аббас корьгилерине шаша...

Месафедже чокъ узакъ олмагъан бу укуметте эр тарафлама тертип ве нizam, темизлик, тазелик ве дюльберлик, сакинлерининъ юксек меденет саиб ве эр джесттен раат олмалары баш къараманынынъ козюне бирден чалына. Къайда адым атмасын— эп янъылыкълар, муджизелер, айретленовлер, хошланувлар. Эм буларнынъ эписи мусульман дини ве шернаты иле яшагъан укуметте.

Араб Халифатынынъ тарихынен якъындан таныш олгъан муэллиф къадимде олып кечкен акъыкый вакъялардан эсас алып, окъуйыджыны акъырын-акъырын бедний хаялат дюньясына алып кире. Бу усул иле озюнинъ дюньябакъышыны олдукъча мантыкълы шекильде кечмиш ве келеджекнен багълап, ичтиман-

ет денъизи насыл ирмачыкълардан бесленип кучь алгъаныны косътере.

Эсерде кърымтатар окъуйыджысы ичюн айрыджа адджы хатирелер, козь огюнде джанланувлар раст келе. Меселя, Испания кыралы Фердинанд Андалусия мусульманларыны басып аладжакъта озь беянында: «Имтиязнаме (концессия) муджиби ислямын джан ве мал, ве душ, ве месджит, ве медресесине бир тюрлю мани ве зиян олмамакъ иле шерият ве адетлери узьре идаре олунаджакълары... шарт ве сёз олуныб имзаланмыш иди». Амма... .. «Андалусы тамам истиля идуб, кучь ве къувет алдыкътан сонъ... ахд-и намелериши (ваадларыны) йыртуб атуб, бишь-бир тюрлю джебир ве гъаддаре тутунмышлар. Джамилерде намаз ве эзан окъумаюб, мектеплерде тасиль ве тербиеий мани идуб, вакъуфлары хазинес алуб я озь руханийсине теслим идуб, ислямын аллийини къанадыны кесмее башламышлар. Азачыкъ къабаат ичюн я сёзю зан иле эвляд-и-ислямын джумле малыны тутуб алуб, озюни ве баласыны-чагъасыны эсир идерлер иди. Бу алда Андалусын бир башындан бир башына къадар фиғъан ве ферьяд къопмыш иди... Шукюр олунаджакъ бир ал вар исе, о да дияр-и-магърибе иджрет итмее рухсет иди, шойле ки, юз бинълер иле ислям... урьян-пурьян, чыр-лакъ-чыплакъ юртларыны ве варлыкъларыны терк идуб... ки-дерлер иди».

Иште, Кърым улъкеси де 1783 сенеси Русие империясы тарафындан чешит айын-оюнларле забт этилип, сонъундан ярымададаки халкъынын мал-мулькюни инсафсызджа талап озюни тар-мар этмеси джумлемизге беллидир.

Вестангъа къайтув, авдет меселесини алсакъ, бунъа да чокъ озьгюн ве ассоциациялы корюишлер бар. Молла Аббас муджизели улъкеге тюшкен сонъ, оны чешит себеплер ве аркетлер иле аида къалдырмакъ истейлер. Лякин о кенди ветаныны гуллеген ве эр тарафлама илерилеген, буюк зенгинликке саип олгъан дияргъа биле денъишмей.

Эсерде тасвир олунгъан базы вакъияларгъа коре, Молла Аббаснын юрюшлери 1870-нджи сенелери олып кече. Белли олгъаны киби, И. Гаспринскийнин Авропагъа сяхатлары да бу девирде эди. Шунунъ ичюн табийдир ки, «Дар уль-Рахат мусульманлары»нда автобиографик малюматларгъа сыкъ раскелине.

Меракълы шей. Муэллимнинъ кечильмез къаялар иле къаплангъан хаялий мемлекетинде башта 185 киши бар эди. Олар озь акъыл-идраклериле, ёрумадан-усаиладан чалышувларыле, азап-укъубетлерге даянып, тыштан ич бир тюрлю ярдым олмадан, сагъ къалып, бир къач йыллардан табияты ве ичтиманети зияде илерилеген муджизевий яшайыш къуралар... Кеченлери меркезий газеталарда ангылып кечкен бир хабере коре, Американынъ Аризона штатында «Биосфера—2» адли экспериментке киришкенлер. Мында да устю-чети бекильген сынав полигонына гонъюлли секиз киши къапатылып, табият ве инсан айры бекки бир ерде бир-бири иле «тиль тапышып» яшая билирлерми, ёкмы

киби теджрибе кьоюла. Гаспринскийнишг юз йил эвельки хаяшй теджрибесинде аджайип нетиджеге иришилген эди!..

«Дар уль-Рахат мусульманлары» озы заманында гъаст актуаль ве чокъ тарафлама муним эмнетке саип бир эсер олгъанындан матбуатта иляи этильгенинен, Кърым ве Русие мусульманларында буюк меракъ догъургъанындан гъайры, аман башкъа мемлекетлерге де «кочъкендир». Айны заманда оны аджеле сюрете араб ве фарс тиллерине чевирип баскъан эдилер. (Шу хусуста толуджа маломат: «Терджиман», 1904, январь 27; «Узбекистон адабиети ва санъати», 1988, ноябрь 4).

Бир асыргъа якъын дюнья юзю корьмеген ишбу эсерни матбуаткъа азырлагъанымызда, расткелниген базы тарихий шахсларини, шеэр, виляет адларыны шимдики энциклопедия ве лугъатларда берилген имля иле алдыкъ. Къалгъан текетнини, озюне хас бедийлиги, образлы ибарелери, савтиси ве оригиналь неспир весиши яни кендисинини бедий джанины сакъламакъ ичюн, имлясыны олгъаны киби къалдырдыкъ. Зсманевий окъуйджыларымызини алыны енгиллештирмек макъсадынен парчаны чешит анълатма-изаатларнен зенгиллештирип, сонъунда къыйын анълашылгъан сёзлерини, элифбе сырасы иле, лугъатыны беремиз.

Исмаил Керимов.

ДАР УЛЬ-РАХАТ МУСУЛЬМАНЛАРЫ

Роман

...Джумле достларыма веда зиярети идуб ве ашна-и-назикиянем мадмуазель Маргаритая веданама язуб ёла азырландым. Эртеси кунь ёла чыкъдыкъда, мугъайыр бир кытъа веданама язуб, мешур ве дана реджул-и-ислям етишдирмек иле шурет булмыш Андалус юрту зияретине Парижден чыкъуб, демирёёл иле Пиреней дагъларына догъру ёлландым. Дагъларын шаркы — Франса, гъарбы — Испания улькелеридир. Тарих-ислямиеде бунджа шуретли ве намлы Андалус кытъасы азырда Испания дедигимиздир. Франсанынъ бир четинден бир четине чыкътым. Не аджайиб ульке! Заи идерсин ки, бир улугъ багъчадыр. Багъчаларын, багъларыш лстафети, кыр ве бостанларын зийнет ве якъшыгы джумле эхалининъ гъайретли ве кямиль ве ишкюзар олдугъына шаад идилир. Къайсы тарафа бакъсанъ — таш ёллар, эр кочеде копрюлер, къайыкъ джурир пек чокъ. Чешит харикалар франсызларын унерини косътериюрлар иди. Эписи ёллар джедид тазе киби, эр тарафда иш ве гъайрет, унер ве марифет захир олуб, бозукъ ве харабат, бош ве виран бир махалле бир-бире корьмедим. Хадий тасиль франсызлара не буюк саадет ве ихсан буюрмыш!..

Къыркъ учь саатте Испания худудыша кирмиш идик. Сонъ меркезде Испания кьорув мемурлары адет ве низам узьре эшьяларымызы бакъдылар. Бунлардан бири бана дикъкъат идуб:

- Сиз магърибий, гъарбиймисиз? — деди.
- Хайыр, эфендим, Ташкентли татар огълуйым.
- Демек, дияр-и-Туркистан... Къайда барасыз?
- Испания, эфендим.
- Туджджармысыз, сатув идесизми?
- Хайыр, зияретчи бир аджизим.
- Бизим улькеде не зиярет идеджексиз?
- Машалла, эфендим, сизин ульке биздже мукъаддес бир диярдыр. «Фатамет-и-Андалус» — диюрыз. Энъ

хош меденнет етишдирмиш аразы мешуредир ве шаян зияретдир.

— Эвст, эфендим... Корюледжек асары-ислямие мевд-жуддыр. Хош кельдинъиз. Демирьёлда коп токътатамакъ олмиюр. Вакъытынъыз олса, сизи мусафир ве къонакъ идер идим. Туркистандан улькемизе дюшен татар я бардыр, я ёкътыр. Надир мусафирсиз.

Испаньолын бу сёзлери ошума келиб, бунлары да раатсызлар киби хюсни тербие саиби олдукълары анълашылды.

Вакъаа, бу эски къавм-къарындашлар, чюнки джынслары, тиллери якъын олуб мезхэблери бирдир. Бойле исе де франсызлар ве испаньоллар бир-бири иле буюк муаребелер идуб, къарабагълылар бадкобелилери яки бухаралылар кокандлылары кесуб догърадыкълары киби, бунлар да бир-бирин чокъ богъазламышлар ве бельки даа богъазлайджакълар.

Франсызджа бильдигим испаньоллар иле анълашмая медар олуб ве сеятнамелери окъуб, аз вакъытда бу улькее кесб вакъыф итдим. Франсызджа билен киши Европаныъ эр улькесинде анълаша билир. Пек чокъ адам ве дахи буюк мусафирхане хызметчилери франсызджа текеллюм идерлер.

Баруб тюшдигим шеэр — пайтахт Мадрид иди. Зияретлере бу шеэрден бараджакъ олдым. Испания он алты миллион эхалиси олан бир девлетдир. Лякин Франсая къыяс дегиль. Худуды кечдигим иле феркъ ве тефавют корюльди. Багъ ве багъчалар, иш ве кучъ, гъайрет ве марифет башкъа ве франсызлара коре, коп ашагъыда олдугъы захир иди. Лякин усул идаре-и-ульке ве низамлар эп Европа ичинде олдугъымы бильдириюр иди. Испаньоллар гъает ачыкъ ве шад халкъ олуб, шиир, оюн ве чалгъыя пек авесдирлер ве бойле исе де франсызлардан зияде диндар олуб, ибадетханелере зияде урьмет идерлер. Испания тарихыны окъудыкъда бир алларына тааджиб итдим. Бунлар да бизим тюрклер ве татарлар киби, хан ве акимлерини авыш-тувыш, азиль ве насып итмее северлер эмиш. Азырда Испания икинджи дередже девлетлердендир. Эхалиси нисбетен бай дегильдир. Кечмиш заманларда Америка къытъасы ве базы буюк адалар Испанияя таби олуб, гемилер иле бинълердже пуд алтун кетириюрлар эмиш. Америка вахшийлери ве ябанийлери джам (пияла) ве буллюрден ясалмыш уфакъ-тюфек шейлере авучлаб алтун, кумюш берирлер эмиш, ама шу заман кечмиш. Америка ве адалылар айры девлетлер тешкиль итдилер.

Кельмиш алтунлар сарф олуб битди, уперсизлик ве ишсизлик, начарлыкъ иле аджети хазер етишдирди. Испания буюк имсель ве ибретдир. Миллет ве халкъ ичюн байлыкъ ве раат алтунда дегиль, иш ве уперде тмиш Ульке долусы алтунлар битди, ама алтуны олмаян инглиз топрагъы халкъларын марифет ве иши иле дюньянышъ хазинеси олды. Испаньоллар мырас едилер киби, ач къалдылар. Ишкюзар инглизлер джумлее фыйкъ олуб джианшышъ малыны топладылар.

Испания Авропа къытгъасынынъ дженюб-гъарбында вакъа ярым ададыр. Гъарба Атлантик деъизин ве джешобе Акъ деъиз иле чевирильмишдир. Абхавасы гъает хош улькедир, шойле ки, юзюм, инджир, нар ильмон ве портакъал багъчалары чокъдыр. Базы виляетлери сувсуз ве сахралы исе де, эксери ерлери гъает берскетли ве мейвадардыр. Африка мемалик-ислямнеси ве Фас Марокко иле Испания арасында Септе ве Джебелитарик Гибралтар богъазы бардыр. Муджахитдин ислям бу богъазы кечуб Андалусы фетих итмишлер иди.

Къыркъ секиз сене-и-хиджриде (миладий-668) Валид бин Абдульмулюк халифе заманында Африка къытгъасынынъ джихет-шималиси та Атлантик деъизингъа барынджа фетих олуныб халис-и-шериф ислям иле мюшерреф олмыш иди. Араб сердарларындан Муса ибн Нусайр топрагъын четине етишдигинден сонъ, богъазы кечиби дин-ислямы Андалусда дахи иштишар фикирини идиюр иди. Шу эснада Андалус яни Испанияда булуна эхиль-назра укюметлери бир-бири иле акис ве эхали арасында тюрлю фесад ве бозгъунлыкъ мевджуд олдугъындан, ислямларын келиб улькейи забт итмелерини арз иденлер чокъ эди. Бу алда Муса ибн Нусайр сефер итмее халифатдан рухсет истеюб, Андалус юрту летафети иле бир эль-Шаме-Дамаск, абхавасы иле илиме, берекет ве мейвасы иле Мысыра, медениети иле Хиндистана бенъ-зедигини язмыш иди. Испанияйы алдыкътан сонъ, франсыз ве немсе юртларыны фетих идуб, Европайы айланыб Истанбула кельмек сердар Муса ибн Нусайрын эфкъары иди. Бундан бойле керек тедарикят текмиль олуныб, докъсан ики сене-и-хиджриенинъ (миладий-710) язы башында магъриб валиси Муса ибн Нусайр Тарик бин Зияд адлы адамы сердар тайин идуб Андалусы фетихе мюбашерат итди. Магъриб земин иле Андалус арасында вакъа деъиз богъазыны гемилер иле кечуб, Андалус топрагъына аякъ басдыкъда, дженаб Тарик бин Зияд аман аткъа мишиб аскерлерине хитабен: «Эй, гъазийлер, огюмизде душман,

аркыамызда денъиз. Ёлумыз анджакъ нусрет ве шеджаат-дыр!» — деюб, сефер ве арекет-и-мешурелерине башлады. Аз вакъытда бир авуч муджахитдин къоджа бир улькейи ве шидже къальалары фетих ве забт идуб, насра укюметлери-ни ёкъ итдилер. Анджакъ базы сахраларда ве дагъларда олан укюметлер къылынч-ислямдан къуртулуб вергу, хардж бермее разы олуб къалдылар. Ислямларын джесарет ве гъайретлеринден мада, фетих итдиклери ульке ве бельделерде косътердиклери усул-и-адалет ве хакъаният насранышъ теслим ва итаатыша себеб олмышдыр. Шойле ки, къылынчдан къуртулмыш олаңлар адалет-и-ислямиее таби олмышдыр. Месея, Севилья шеэринишъ теслими Толедо шеэринде теслим олан насранышъ раат ве селямет ал олдукъларындан ибрет алыныб вакъа олмышдыр.

Тарик бин Зиядын фетухат ве ишлеринден хабер алдыгъы иле магъриб валиси Муса ибн Нусайр дахи бир фыркъа аскер иле Андалуса тюшиб, хэйли ерлери алды исе де, акъикъат фетих Тарик дженаблары олдугъы малюмдыр. Бу затын маарет-арбиеси ве усул идаре-и-адилиyesi иле кесб итдиги нам ве шурет Мусанышъ хасуд ве кунд-жюлигине себеб олуб, Тарик акъкъында азрет Халифее хэйли испадат яздыгъы себенли икиси дахи Шам-шерифе чагъырылыб махкеме олундылар. Хилебазлыкъ иле Муса акълы чыкъуб Тарик бин Зияд азийл олунды.

Ишбу намдар джиан ве фатих экъалим Андалусда факъыр алда докъсан еди сенеси (миладий-715) вефат итди. Юрт ясамыш балта тышта къалды мисали тамам олды.

Хиджретин юз он учъ сенесинде (миладий-731) ислямлар Пиреней дагъларыны кечиб, Франсая уджюм итдилер. Тулуза ве Бордо шеэрлерини алуб, та Тур шеэрини къадар кельдилер. Лякин бу алда Андалусдан узакъ тюшиб, керек имдат етишмедигинден аскери хэйли зайыфлыгъа келиб ве икинджи тарафтан франсызлар гъает зияде топлашыб Карл Мартелл (715 сенесинден асылында Франциянынъ падишасы) ве Каледос адлы сердарларын укюминде оларакъ, ислям узерине кельдиклери алда, Пуатье шеэри дживарында вакъа олмыш муаребеде эхали-ислям магълюб олуб, Андалуса къайтмая меджбур олды. Иште, Пуатье дживарында Къыркъ-Азиз зиярети олдугъыны билиб, Франсая тюшди исем де, заманлар кечуб зияретлерден бир эсер къалмадыгъындан акъикъат мухалини була-мамыш идим.

Андалускъытъасы Шам халифелерине таби ульке олуб, насиб олуан валилер тарафындан идаре олуныюр иди. Ама Шам халифаты инкъираз олуб халифелик бин

Омейяддан (661-750 сенелери араб дюньясында халифлик япкъан Омейя ханеданлары) Аббаслара (750-1258 сенелери араб дюньясында халифлик япкъан Аббас ханеданлары) кечдиги эснада, ханедан омейядлардан Абдаррахман (сонъки менбаларда: Абдаррахман-1 (734-788). 756 сенесинден Андалусиянынъ эмири эди) Андалуса къачуб алтмыш дёрт сене-и-хиджриде (миладий-683) эхали тарафындан сайланыб, мамелик Андалуса халифе олмышдыр. Ишбу Абдаррахман халифеден башланыб Андалусда айрыджа укумет-ислямие тешкиль олуныб, секиз юз докъсан беш сене-и-хиджриее (миладий-1489) къадар девам итмишдир.

Андалус девлет-ислямиеси илим, унер ве хюсю-идаре саесинде джананда биринджи улькелерден олуб къув-ве-и-арбиеси, зия-ильмиеси, маариф-умумиеси ве теракъкъият теджрибеси иле заманында джумле девлетлере файыкъ олмыш иди. Андалус мамелик-ислямиесинынъ етишдирдиги медениет ве хюсю-маишет акъвам эфренджиее имсель ве ибрет олуб, Авропада мейдан алмыш эксерий илим ве фенун иптидаий алда Андалус медреселеринде тасиль олунымышдыр. Эхал-и-насна бейининде иттифакъсызлыкъ ве фесад, Андалусын фетихине ве ислямларын музаффариетине себеб олдугы киби, бундан секиз юз сене сонъ ислямлар арасында вакъа олмыш фесад ве насна бейининде мейдан алмыш бирлик ве гъайрет Андалусда ислям девлетинынъ инкъырышына себеб олмышдыр. Андалусны ислямлардан къайтарыб алмыш укумдар Фердинанд (Фердинанд Арагонский (1452-1516). 1479-1504 сенелери рефикъасы Изабелла иле Кастилиянынъ къыралы. 1504 сенесинден бирлешкен Испаниянынъ къыралы) ве сонъки эмир мавали Абу-Абдулла Эльсингайрдыр. Бир нидже ай мухасарадан сонъ, Абу-Абдулла къальасыны Фердинанда теслим идуб, магърибе чекилдиги ве Испания аскери шеэре кириб Эльхамра (Альгамбра) сарайында Фердинанд ве къадышы Изабелла тахт-салтанат къурдукълары иле Андалус девлетинынъ омиори, заманы текмиль олмышдыр.

Эхал-и-ислям элине тюшмиш Андалус къытъасы эр не къадар берекетли ве хош ава ульке иссе де, эхалининъ бихунер, медениетсиз олдугындан, харабат ве тап-такъыр иди. Ама эвляд-и-арабын сыйы ве гъайрети, ве хюсю-идареси саесинде аз вакъытта барча ульке улугъ бир багъ ве багъча шекилине кириб, мейва ве инсан иле толды. Асари-медениет ве зея оларакъ, эр тарафа ёллар ве копрюлер ясалды. Ёлларда чешмелер, къырларда арыкълар ве къуюлар ясаныб, сув бойларында бинълер иле

дегирменлер, фабрикалар, пск чокъ къариелер ве улугъ бельде ве шеэрлер ишша олунды. Сахралар — багъ ве багъча, къырлар — экинлик ве бостанлыкъ ерлер олдылар. Сув чыкъмаз ерлере унер иле сув чыкъарыб, тап-такъыр топракълара паз, джан бердилер. Сяй ве гъайрет ве унер семереси оларакъ, раат ве байлыкъ ве бунарын семереси оларакъ эхали-ислямининъ чоғалмасы ве теракъкъиеси купъ-бикунъ месуд ве мамур олмасы Андалус къыгъасыны дженнет мисли бир махалле итмиш иди. Араб тарихларында корюльдигине коре, Вадий-Кебир нам сув боюнда он ики бинъ къырае биша олунмыш. Эмир Юсуф заманында эр джума куно учъ юз бишъ минберде намыша хутбе окъунып эмиш. Сексен улугъ бельде ве учъ юз шеэр мевджуд олуб дар салтанат шеэри Къартубада (Кардова) еди юз бишъ хане (юрт), алты юз джамишериф, беш юз хастахане, секиз юз медресе ве докъуз юз аммам мевджуд Гранада, Толедо ве Севилья нам шеэрлер Къартуба дереджесинде булунмышлар. Семере, гъайрет ве унер олан медениет-ислямие буналара коре къыяс олунсын, Андалус эхали-ислямининъ парлакъ, зиялы ве месуд маишети бундан истихрадж олунсын! Андалус хильяфетининъ идаре-и-акъылянеси ве адиялянеси сассинде шу заманда джумле Авропа ве Асия девлетлери фыйкъ олуб, фрэнк тарихларында беян олундыгъыша коре, хильяфетинъ хазинеси Авропа укюметлерининъ хазинелери бир къошулдыгъы алда, джумлесинден зияде эмиш. Девлетинъ байлыгъы миллетин байлыгъындан келир. Миллетин байлыгъы исе хюсю-идаре иле унер, саыат ве гъайретден келир. Тедрис ве интишар, илим ве фенун дахи бу байлыкъ ве боллукъ нисбетинде иди. Андалусда зухур итдиги къадар, бельки бир улькеде илим зухур итмемшидир. Асаринильмие иле намы бакъий къалмыш ики юз учъ алимнинъ адлары бир джедвельде корюльди. Бунарын базылары юз китаб теълиф итмиш ве джумлесининъ эсери бинъден зиядедир. Аяич-аяич олдыр ки, ишбу эсер-и-мергъубелер Андалус девлети инкъыразында испаньол насрасы элине тюшиб, шу заманда буналар гъает мутаассиб ве илим къадри бильмез олдукъларындан, «ислям ве душман эсерлери» — дею, джумле китапханелери махсус якъмышлар! Ильми-тыбб, джогърафия, табият эшья, эсаб, эндесе, кимият, расыт ве мантыкъ феилеринде Андалус ислямлары гъает буюк теракъкъи итмишлер иди. Халифелер бир китаб ичюн буюк акъчалар, бир алим ичюн хазинелер сарф идуб махсус эльчилер иле ульке-улькеден билиджилер, устадлар ве унеркярлар джелъб идююрлар эмиш. Падиша сарайы

ялынъыз къадын-къыз багъчасы дегиль, улема ве матефеннин меджлиси, умумий Энджомен-и-Даниш даиреси эмиш. Илим ве китаба олан рагъбет мулюк Абдаррахман Салат (Анълагъанымызгъа коре: 2-нджи Абдаррахман (792-852). 822 сенесинден Андалусиянынъ эмири. Илим ве медениетке буюк рагъбет беслер эди) азретлерининъ Къартубада тертиб итдиклери китапханеде алты юз бинъ джылд китаб булундыгъындан захир олуюр. Ульке ичинде етмиш адед улугъ китапхане мевджуд иди. Бу китапханелерден джумле няс ве шакирдлер истифаде идиюрлар иди.

Авропа улькелеринден фрэнклер Андалуса келиб, исям мектеблеринде илим ве унер тасиль идерлер иди ве бунынъ ичюн Андалус исямлары Европанынъ медениет джедидесине буюк себеб олмышлардыр, Европанынъ оджалары, устадлары эсаб олунсалар джаиздир. Ама инкъыраз девлети Андалус иле испаньол наданлыгъы ве къаранлыгъы исямын нам ве нишанышы джоймакъ гъайретине тюшиб, Андалус асари-медениссинден аман бир шей къалдырмадылар. Телеграф, пароход ве демирёл асырында булунан Испания ве испаньоллар беш юз сене мукъаддем исямларын етиштирдиклери медениете наиль оламинюрлар. Лякин испаньоллар эр не къадар джоймая, бозмая дикъкъат итмишлер исе де, исямдан къалмыш ве бугунъде Испанияда мевджуд асари-ислямие джумленинъ айрст ве тааджибине муджиб олуб, барекалла демее меджбур идиюр. Къартубада бугунъде кильсе олмыш Джами-Кебиряки Гранадада вакъа Эльхамра сарайыны корен адам, андалуслыларын не улугъ дереджелере бардыкъларыны къыяс иде билир. Химмет олсун, Туркистандан бу дияра тюшиб, бунлары зиярете наиль олдым. Бунлары зиярет идер икен, не хош, не татлы-татлы хиссият ве хаялат иле сефа итдим! Базы гонълюм агълайыб, адджы, агъув келен куньлер олмыш исе де, заманлары замана, аллары ала къыяс идуб хош умютлер иле раат ве леззет дахи булуюр идим. «Андалус инкъыраз олмайыб, медениет-и-ислямие девам итмиш исе, азырда Авропа медениетинден аля ве инсанлар ичюн саадетли ве раатлы медениет етишир иди» — фикри иле зияретлер идиюр идим.

Къартубадаки Джами-Кебир хиджрий еди юз етмиш сенесинден (милладий -1368) халифе Абдульрахман гъайрет иле ясала башламышдыр. Баха ве къыйметли мермер ташындан инша олунмыш ишбу месджид-шерифин къуббеси сексен мермер дирек устюндедир. Джаминанъ зорлукъ ве джисимети, якъышыкъ ве гузеллиги Истанбулын

Айя-Софиясына, Каиренинъ Джамии-Кебирине ве гъайры бу мисалли иншаанынъ джумлесине файыкъдыр. Къартуба джамисининъ имсели олмаса керек, къавм-неджиб арабын акъыл ве ферасети, хиссият ве хаялат алиеси бу бина-и-мукъаддесе де джем олунымыш ве мезкюр улугъ миллетин ахвал назикте-и-ядниеси бу джами-шерифин вуджуды иле захир олмакъдадыр. Къартуба Джамии-Кебирине бир назар иден, къавм-адиль, къавм-макъбуль арабын дередже-и-алиесини айнее кореджекдир.

Бир афта къадар Къартубада икъамет идуб, джамининъ зиярети иле мешгъуль олдым. Бакъдыкъча бакъмакъ, коръдикче коръмек истеюр идим. Франсыз алимасындан Гюстав Доре (Доре Гюстав (1832-1883). Белли франсыз графиги ве рессамы) дедиги киби, Джамии-Кебир испаньол элине тюшдиги алда мусульманджа мевджуд айет ве язылары бозмакъ ичюн хэйли тамирлениб, ярашыкъ турсын, бина-и-мешур лекедар олмыш. Икинджи асыр ве нишан Гранада шесринде мелик ибн Ахмед затына махсус касыр Эльхамра намы иле малюм гъает зор, хатибен ве дильнэшэн сарай алиедир ки:

«Чун тапай-э касрэ бетасовир мазин,

Чун номай-э номи бетамойэли мунакъкъаш.

Чун чашим-э фалак ровшан-у, чун халат бар ин хуб.

Чун бейт-э шоирам фарох-у, чун богъэ арам хуш».

Фарс тилинден алынма бейитлер. Маналары бойледир:

«Сарайнынъ тѣнеси тасвирде энъ гузель олгъаны киби,

Исим-язылар да рессамгъа багълы.

Дюнъя насыл раат олса, дженнет де о къадар яхшыдыр.

Шайрининъ бейитглери ферахлы олгъаны киби; дженнет багъы да ойле хошдыр».

Мазмунындже акъикъате-и-аджайибинден бир нишан олуб Европанынъ эр тарафындан махсус сейир зияретле эр сене юзлердже адамлар келиб кетерлер. Эльхамра къат-къат азбарлардан ве пек чокъ бина ве больмелерден ибаретдир. Ама джумлеси бир устад кямиль эсери олмыш киби, хиссе-хиссе хош назар ве гузель олдугъы киби, умумен дахи бир дерья-и-лстафет унер ве накъышдыр. Мермер ташлара чекильмиш накъыш ве орынеклере парча-парча ташчыкълардан ишленмиш шекиллере бакъдыкъда, хэйран олмамакъ мумкюн дегильдыр. Бунджа орынек ве накъыш къалем иле кягъыда ясалмаз, усталар исс мермер ташлара оймышлар. Бу накъыш ве орынеклер беш юз сенеден бери тазе-тазе турдукълары киби алтун, кумюш

иле язылмыш базы аyet ве язылар махаль мунасибинде мевджуддыр. Шойле ки, Баб аль-Сирий нам кяпу устюнде хат-и-кюфи ве рикъа иле еди юз кыркъ докъуз сене-и-хиджриде (миладий-1348) бина олундыгъы беян олу-юр. Эльхамра сарайында олан орьне: ве иакъыш имсельсиз устадлыкъ семереси олдугъындан фрэнк устадлары келиб, бунлара бакъуб дерс ве талим алыюрлар.

Эльхамрая биринджи зияретимизде оздурыджы алуб бармыш идим. Сарайын бекчи мемурь иле корюшиб сейирине рухсет алдым. Юрьдикче хэйран, корьдикче ферах ве шад олуюр идим. Анджакъ сарайын вуджуды ферах бердиги алда, лисан месневи «кечмиш заман, кельмез заман» — дею, бал-шекере агъув ве аджджы къарышдырыюр иди. Сарайын мемурьна дияр-и-Туркистандан махсус зиярете кельдигими анылатыб, истедигим вакъытта сарая кельмее рухсет кесб итмиш олдугъымдан, бир ай къадар кунълери ве базы гиджелери Эльхамра зиярети иле кечирдим. Эр ерини, эр махаллини корьдим. База саарь вакъыты, база ай зиясы иле азбарлары ве больмелери долашыр идим. Араб тарихларында корюльдигине коре, Гранаданынъ махаль ве абхавасы Шам ве Багъдада кыяс олмайыб, имсельсиз бир буджакъ ве коше-и-джан эмиш. Кунешин зоруны шиддетли сув кесер дерлер. Гранадада аз сыджакъы не къадар шиддетли олур исе, шу нисбетде сув чокъ тюшиб, авайы хош ве лятиф идиюр, чюнки дживарында Сьерра-Невада дагълары бардыр ки, аз ве кыш устьлери къарлы, бузлудыр. Сыджакъ олдукъча, дагъдан келен сувлар зияделешиб арадет-и-шемсе мукъабеле идерлер. Бунынъ ичюн Гранада виляети гъает мейвадар ве берекетли бир махалледир. Емишин ве чичеклерин олмадыгъы джынсы ёкъдыр. Касыр Эльхамра дживарында заманы иле буюк бир багъча ичинде икинджи бир сарай бар имиш. Халифелер база бунда икъамет идиюрлар эмиш. Бу махаллее испаньоллар «Глорналаф» диюрлар. Бунынъ арабджасы «Джаннат аль араф» демекдир. Вакъаа, Гранадая «дюнья дженнети» денилир исе джаиздир. Корьдигими сейир идуб, кечмишлери фикир идуб хиссият ве тесират мухтелифе иле долу оларакъ, бир ай къадар Гранадада икъамет итдим...

Кунълерден бир кунь шеэре кыйтмайыб сарайда кълмыш идим. Та акъшама къадар Эльхамра ичинде джуриб, фатихалар окъуб, вакъыт аз ве гидже ай зиясы иле кунь киби олдугъындан, «Арсланлар мейданы» нам азбарда эр вакъыт намаз кълдыгъым махальде намазлыгъым устюнде ятуб кълдым. Бу азбарын ортасында буюк шадырван

олуб, ичинде мермерден секиз арслан шскили бардыр ки, арсланларың агъызларындан вакъыты иле сув келиюр-мыш. Эр не къадар азырда бу чешме-и-мешур сувсыз исе де, ай зиясы иле азбарда бир летафет ве якъышкъ бар иди ки, хэйран олуб отурдыгъым ерден сейир идиюр идим. Заман-и-халифетде шу азбарда сарай халкълары, френк эльчилери ве миллет-и-ислямиее нусрет ве шевкет вирен илим ве икмет эрбабы джурьдиклери козюм огюне келиб, бу хаялет иле леззетлениб турдукъда, бу азбара дживар олан «Гульбагъча азбары»нда инсан сеси ве аякъ адымы киби хафиф гурюльти олды. Гидже ойле тынч иди ки, чибин учса ишидилер иди. Бунлар ким олса керек, аджеба? Сарай къаравуллары бу махальден узакълар... Гидже вакъыты сарая ич ким быракъылминюр, бенденъыз исе базы купълери шеэре къайтмайыб къаравулханеде къалдыгъым ве акъча бериб бунлардан аш ве сув алдыгъым мунассебет иле, гидже вакъыты сарай ичинде къалыюр идим... Мани олмаюрлар иди. Шу давушкъа тааджиблениб турдукъда, давуш якъышракъ кельдиги алда чет ве талда бир махалле чекилиб, яры къоркъу, яры тааджиб иле кутиб къалдым...

Алималла, бу не? «Гульбагъча азбары»ндан «Арсланлар мейданы»на бири-биринден гузель ве хюсшо-джемал саибеси он ики къыз чыкъды. Ярабби, бу недир? Буз-бузлаб къалдым... Къызлар хавузын этрафына тизилиб, бири дува эль котердиги иле, къурумыш чешмее сув келиб гурюль-гурюль хавуза акъмая башлады... Бунъа даа зияде шашдым. Къызлар муслиме ве араб олдукълары захир олды. Аман хавуздан абдест алуб, йипек орътюлерини джайыб джумлеси ики рекят намаз къылдылар ве баде кельдиклери киби, «Гульбагъча» тарафына чекильмее башладылар...

Козюм кориюр иди. Лякин инанамиюр идим. Чешменинъ сую текрар кесильди. Азбар къабристан киби тынч олды. Бисмилля-дею, еримден туруб, акъыртын-акъыртын мермер ташлара басуб, къызларың къайдан келиб, къайда кетдиклерини ве ким олдукъларыны бильмек ичюн аркъаларындан кетдим.

«Гульбахча азбары»ны долашыб къызлар бирер-бирер харем кошкюне кирдилер... Ава ве этраф тынч, дюнья авая долмыш. Ай зиясы назлы-назлы зия бериюр. Аякъ уджларыма басуб къызларың аркъасындан мен де ичери кирдим. Икинджи больмее етишдигимде муслимелер беин корип: «Аман, Ярабби! Бу кимдир?! Джат киши, френк!!!» — дею, къоркъуб къычкъырыштылар. Мен де къоркъды

исем де, кендими джоймайыб: «Хайыр, къарындашлар, джат дегилим, эльхамдулля мусульмашым, къоркъманъыз. Алималла, не ичюн ве пасыл бу ерс кельдигими бильмиюрым» — дедим. Бу сёзюмден сонъ араб кызылар раат олмыш киби олуб, бир-бирине бакъышдылар. Шу алда больмее тюшюльмиш мермер ташларын бири котирилиб, ер тюбюнден акъ бир чалма корюльди... Даа зияде шашуб, нишлемее бильмесдим. Не аджайиб шейлердир. Хияфет инктыраз олуб, Эльхамра сарайында инкъамет олундыгъы беш юз сене бардыр, бу кызылар, бу чалма недир?!

Чалма, къарт ве пир бир адамын башында иди. Бу киши ер тюбюнден созулыб чыкъдыгъы иле кызылар бенденъизи косътердилер. Бана айланыб дикъкъат иле бакъдыкъдан сонъ, къарт араб: «Барекалла, огълум Молла Аббас, сенсинъми?» — дею, хитаб итди. «Эвет, баба, бен Аббасым» — дею, дикъкъат итдикде коръдим ки, къарт араб Парижде ашна олдугъым шейх Джелял эмиш!

— Алималла! Шейх баба, коръдигим аллара ич акъылым етишмиюр.

— Ай, огълум, башынь язысы чокъ эмиш, сабыр кыыл анъларсынъ. Яныма кели.

Больменинь ортасына бардым. Кызылар башдан-аякъ бенденъизи бакъыпорлар иди. Чыкъдыгъы тешикни косътериб, шейх Джелял бана хитабен — тюш ашагъы — деди ве къоркътугъымы фехим идуб: «Къоркъма, огълум, бен де ве бу кызылар да ашагъы тюшеджегиз» — илявесини буюрды.

Нишлемели, къабире тюшер киби, ашагъы узаныб тюшдим. Аякъларым таш нердубане раст кельди. Шу нердубан иле отуз-къыркъ басамакъ ашагъы тюшдим... Бир къарангъы иди ки, ер юзюнде бойле къарангъы ич оламаз. Башыма фикир, гонълюме къоркъу толды... Къайда барам, не ичюн барам, бунынъ ахырысы не оладжакъ?..

Ярабби, азачыкъ токътаб, эсими топлар-топламаз олдугъым алда, юкъарыда, нердубан башында, кызыл зия корюльди. Аякъ давушы кельди. Анъладым келиюрлар. Зия исе фенерден эмиш. Бир-бири артындан, эллеринде фенерлер оларакъ, шейх Джелял ве кызылар тюшиб етишдилер. «Джуръ, огълум, къоркъма, ёлумыз бирдир, адашмазсынъ» — дею, шейх теклиф итдиги алда, кене ашагъы догъру джуръмее меджбур олуб, къыркъ басамакъ даа тюшкеч, таш иле нишленмиш кемер бир больмесми, зинданами тюшдик. Шейх Джелял аман диварын биринден учъ-беш таш чыкъарыб бир тешик ачты...

Къызлар бирер-бирер шу тешикден кочиб кетдилер. Шейх бана хитабен: «Сен де кеч шу тарафа эм фенери тутуб тур» — дею, бени кечирдикден сонъ, озю дахи бир-ики таш ерине къойыб, созулыб бизим тарафа кечди ве бир таш даа ерлештириб тешиги сетир итди. Бу махалледен он басамакъ нердубан иле юкъары чыкъдыкъ. Бакътым, кене буюк бир больме! Къызлар намазлыкъларыны джаймышлар, сабах намазында идилер...

Бу корьдиклеримден инает дередже мутааджиб олуб, башымда акъыл ве фикир къалмамыш иди. Лякин Парижде дост олдугъым шейх Джелял эфенди рафигъым олдугъы алда хавф ве къоркъудан эмнин эдим. Ер тюбюне гидиюр, ама къайда барамыз?.. Суаль идеджем, лякин фурсат олмиюр.

Кирдигимиз икинджи больме кеза таш иле ишленмиз бир махаль иди. Чыкъдыгъымыз нердубан башымда бир оба топракъ бар иди. Шейх азретлери азыр булуна куреги алуб, шу топракълары ашагъы атмая башлады. Бу хызметине бен де ярдым итдим, шойле ки, черик саатда чыкъдыгъымыз нердубаннынъ тешигини бастырдыкъ. Кельдигимиз ёл къапанды!.. Эгер юкъарыда къалмыш харем кошкюнден ашагъы олан местур нердубаны тапуб корьмиш киши олса, биринджи больмеедже ёл тапар, лякин больмеден кечиб илерие даа ёл олдугъыны анъламакъ мумкюнатдан дегильдир!

Къайда барамыз, аджеба?! Къызлар намазы битиргеч, ере отурдылар. Арасындан бири асылмыш сетети алуб, ичинде олан емиш ве отьмеклери рефикълары огюне къойды. Бир микъдар емиш бизлере де бердилер...

Инсан киби ашаб-ичелер, ибадет ве текеллюм иделер, инсан олдукълары шубесиз, лякин насыл инсанлардыр?.. Ер юзюнде имселини корьмедигим бир-ики шефтали ашаб, артыкъ тааджибими забт идемейиб, шейх Джелялдан сордым:

— Я, шейх, ёлумыз ер тюбюнден олдугъыны корьдим, лякин бу аджайиб ёл иле къайдалара барамыз? Туркистанда керван иле, Фрэнкистанда демирёл иле не къадар джурьсенъ, къайда бараджагъынъ малюмдир, бу мертебе сасенъизде тюшдигим ёла не акъылым ириюр, не фикирим!..

— Эвгет, огълум, тааджибли бир ёлдыр. Бойле ёл корьмемишдирсинъ, билирим, башыны корьдинъ ахырыны да корерсинъ, сёйир къыл.

Харем кошкюнден сексен басамакъ иле тюшдигимиз больме заман-и-хияфетде хазине иди. Андалус халифеле-

рининъ энъ баха нерселери ве актчалары шу махалде хафиз олушпор иди... Дивары тешиб чыкзуб азыр булундыгъымыз бу икинджи больме Баб-Селямет намындадыр. Ер устюнде бу махаллейи билеп ёкздыр ве бу ере кирмек аз адама мюессердир.

Ер тюбюндеки икинджи больме Баб-Селямет олдугъыны шейх Джелял беян итмиш иссе де, эхвал ашлашылып, кыйда бардыгъымыз малюм олмадыгъындан кемал-и-айретте булушпор идим. Бу алла шейх Джеляла дедим:

—Беяныгъыз ичюн тешекюр идерим. Лякин алла разысы ичюн бана бильдирингиз кыйда барамыз? Зат алиелерине не кьадар урьмет ве рагъбетим бар иссе де, айрет ве тааджибден акъылым шашаджакъ!

—Ич раатсыз олма, огълум, бизлере эмниет кый, бу кызылар дахи шаян урьмет ве эмниетдирлер. Хатирине кьоркьу кельмесин. Къарангъы ёл иле зиялы ве айдын бир дияра чыкъарыз!

—Ярабби, диванеми олдым, исдир?Ер тюбюнде айдын ве зиялы диярмы олур?.. Джография ве ильмуларз тасиль итмишим, лякин бойле бир деяр олдугъыны ич бильмиюрим...

Шу аралыкъ кызылар ёла азырландылар. Эллеринде фенерлер. Шейхин эмрине мунтазар булушпор идилер. «Бильмедигинъ дияры тезден кориб билирсинъ. Бу къарангъыдан чыкъдыгъымыз иле Фериде бану (мегер кызылардан бирининъ ады эмиш) бараджагъымыз диягъын тарих ве тешкилини санъа ифаде идер, эхвала ашна олурсынъ, шубе ве кьоркьудан эмин ол. Азырда коп сёзе вакъыт ёкъ, чюнки ер тюбюндейиз, бунда ава эм аздыр, эъ бозукъдыр. Тездже чыкъары чыкъмакъ керек, бу къарангъыларда байылып кьалмакъ бар» — дею, шейх Джелял кызылара джурьмек ишарети косътерди.

Баб-Селямет больмесинден дос-догъру ёл бар иди. Кызылар икишер-икишер, фенерлери эльде оларакъ, ёлландылар. Бунларын пешинден биз де джурьдик. Ер тюбюндеки ёлумыз таш иле ишлепмиш иди. Базы ерлеринден сув тамлаюр ве умумен дым иди. Ики саат кьадар токътамайыб, сёзлешмейиб джурьдик. Аякъларым кесильмее башламыш иди, ама шу арада, шукюр олсун, козюме акъ бир зия кельди. Кызылар: « Алла! Кебир Алла! Кебир!» — дею, чапышдылар.

Бир де бакъдым къарангъыдан ер юзюне чыкъдыкъ. Дюнъя зиясы корюнди, ама кетдикче эхвал кызыкълары ве орьтюли оладжакъ эмиш! Аман, Ярабби! Дюнъя юзюне

чыкъдым зап итдикте, къую киби бир махалледе булундыгъымызы корьдюм. Къую демез иссэм, гъайры насыл ад къояйым? Чыкъдыгъымыз махаллин эни ве бою анджакъ къыркъ къулач къадар олуб, дёрт тарафы ялама къая ве таш иди ки, башымы котериб юкъары бакъдыкъда, бир парчачыкъ кок юзю корьдим. Бунъа да чокъ шукюр! Дюнъяда эмишсиз! Къоркъунч тюшден тургъач ферахланан адам киби, къуваныб шукюр итдим. Ама булундыгъымыз ер, бельки, учъ юз къулач деринликде сувсыз бир къую иди. Бойле исе де авасы ве айдышлыгъы олуб, дюньяда булундыгъымыза деялет идюр иди.

Къызлар ташлар устюнде отурыб раат итдиклери алда, шейх Джелал сабах намазына тутунды. Мен де намаза уйдым. Алымыздан-ёлумыздан суаль итмек, бельки, бир джынс эдебсизлик олур — дею, сабыра къарар бердим. Лякин тааджиб ве айретден ичим яныюр иди. Ярабби, бу гъариб башыма нелер келеджек? Дженаб шейх алыма ашна ве эхвал-и-мераметден олдугъындан, намазыны битиргеч, бана хитабен:

— Эй, огълум, тезден бахтияр джемаата къошулмая наиль олурсынъ. Вакъ, къаршымызда, дагъ тюбюнде, кенс къарангъы ёл бар, шу ёл иле он беш дакъикъа джурьсек, Дар уль-Рахат нам улькее дахиль олурыз — деди.

— Я, шейх, шу ульке бу дюньядамы? Акъылым къарышыюр...

— Эвет, огълум, дюнья-и-фанийдесир, лякин шаркъ ве гъарб эхли, тарих ве джогърафия илимлери бу улькеден бир хабар аламамышдырлар.

— Алималла! Дар уль-Рахат Испания къыйтъамесинде булуныюр. Гранада шеэринден учъ-дёрт саатлыкъ ме-сафедейиз... Акъыла мувафыкъ дегиль. Замакъымызда дюньянынъ энъ чет, энъ узакъ ерлери долашыб ольченди, эсаб олунды... Планлары, хариталары терсим олунды, эхалиси, айванаты дефтере алынды. Испанияда, Гранада шеэри дживарында, яки тюбюнде (насыл тариф идерим?) ульке олсун да ич кимин хабери олмасын... Бир тюрлю анъламыорым!

— Акъыла зор берме. Тариф идериз, анъларсынъ, сабыр эйле, огълум.

Бу сёзден сонъ, дженаб шейх къызлары янына чагъырыб, бенденъизи такъдим ве таныш итди. «Сизлер бу кишиден хиджаб итменъиз, туркистанлы мусульмандыр, ады Аббас... Мемалик эфренджие киби, мемалик ислямине дахи (заман-и-азырда джеваб-и-гъафлетден ве дерья-и-къарангъыда исе де) базы мукъадемаат илим ве фенун

талим олунды. Базы ислямлар азмы-чокъмы окъурлар ве улькелеринде буюк аламадан, коп билиджиде эсаб олунурлар. Сизлере раст кельмиш Аббас эфенди дахи Ташкентде ве баде Парижде хэйли тасиль итмиш бир адамдыр. Шойле ки, бизим ал ве эхвалымызы фехим ве идрак иде билир умюдиндейим. Къусуруна сарф назар наданлыгъы афу буюрыш, мизан-инсафдан ташламанъыз. Джемет-медение ислямие къошулмая гъайрет идуб лляйкъ олур умюдиндейим. Корьмедигини корер, бильмедигини огренир, фехми ачылыр...

Ташкентде бунджа тасиль идуб Франсада дахи фенун джедиде ашна олдугъым алда, дженаб шейх бенденъизе бир надан назарыле бакъдыгъы ве хюсю-джемал къызлара бу сюретде такъдим итдиги гошлюме хош кельмеди. Ама нишлейим? Сарф, нахъв, мантыкъ, усул, акъайд, джогърафия, тарих, кимья, икмет, эндесе, эсаб ве гъайры фенун тасиль итдим. Туркистана къайтыр исем, биринджи алимадан олурым-дею, эсаб итдигимде, элифба башламыш бир шакирд дереджесинде кориюрлар! Не аджайиб кишилер! Бу насыл адамлар?.. Яраббиде, сен сабыр бер! Баде шейх азретлери бана хитабен деди: «Бу корьдинъ къызлар дарульулюм табакъасындандырлар, бу сене имтианда биринджилик шерефине наиль олуб, икмаль тасиль итдилер. Ветанымызын адет-икадимеси укюминдже мукафата эски Андалус, Гранададаки касыр Эльхамра зияретине чыкъмышлар иди. Беш юз сене бурун аталарымызын ветаны олан махаль мукъаддесейи корьмек джумлемиз ичюн энъ татлы бир леззетдир. Лякин бу зиярете пек аз киши наиль ола билир. Тюбюне тюшдигимиз «Къызлар кошкю»нден азиз Гранадамызын джеми ве мукъаддес Андалусын хэйли махали темаща олунуюр. Бу къызлар бунынъ зияретине бармыш идилер. Сен раст кельдинъ... Улькемизе сенден гъайры харидж ве тышдан ич ким кельмемиш иди. Ёлу ёкъдыр ве корьдигинъ ёл кимсее малюм дегильдир. Хош кельдинъ, огъул, акъкъынъ да ве акъкъымыз да хайырлы олсун! Кореджегинъ халкъ бани шардыр. Лякин бильдигинъ инсанлардан феркълыдырлар! Джумлесии эхал-ислямдыр, ама аллары Туркистан, Мысыр, Хиндистан, Иран эхлине бенъземез, кориб къыяс идерсинъ. Сен бир мыкъдар арабча билиюрсинъ, къызлар иле текеллюм итмее мухтарсынъ, лисанынъ накъыс олдугъы мани дегильдир. Алимелере эр не айтырсынъ анъларлар, арифетариф аджет дегиль. Бир де унутма ки, козьгю бакъышынъдан, аягъки алышынъдан фикир ве мурадынъ бизлере захир ве ачыкъ оладжакъдыр. Бильдигинъ ве эльден кель-

диги къадар ахлякъ хамидее, эдеб ве инсафа гъайрет эйле. Фериде бану лютф идерек бараджакъ юртумызын сюрет тешкилинден ве эхвалындан лязим эхбары беян идер. Насыл улькее тюшдигинъи билирсинъ».

Шейх бу сёзлери айтуб битиргеч, къызлар умумен бана селям беруб бираз мемнуниет ве хошнуды буюрдылар. Бенденъиз дахи селям алуб эм озюмин, эм Туркистаннынъ нам ве шаныны бильдирмек ичюн аман учъ-беш бейит тертиб идуб ве хосню-джемалларыны медах идерек, шашдыгъымы беян итдим. Фикирейи динълеб, бир-бирине бакъышыб, къызлар араларындан бири: «Туркистанда адет бойле олмалыдыр» — деди.

Бу муслимелерин юзълери ачыкъ олуб бенден къачынмадыкъларына чокъ тааджиб итди исем де, кендилерине дуйдырмадан илерисине бакъалым. Дагъ арасымы, сувсуз къуюмы?.. Эр не исе беян итдигим махальде хэйли раатланыб кене ёла тюшдик.

Ёлумыз къаршы дагъын тюбюнде къазылмыш ве йине таш иле ишленмиш лягъым иди. Къызлар лягъым ичине кирдиклери иле эллеринде булуна фенерлери янмая башладылар... Бу махалле къадар дикъкъат итмемиш идим. Фенерлер озъ башына янмая башладылар. Чыракъ, шем я май ёкъ иди! Эм бердиклери зия бильдигимиз ве коръдигимиз фенерлерин зиясына бенъземиюр иди. Мегер фенерлер къувет-и-электрикие иле толу олуб дюньямызда корюльмемиш устадлыкъ иле ясалмыш шейлер эмиш! Бераберлеринде булундыгъым адамлар ве бараджагъымыз ульке Авропа иле мунасебет ве мухабераны ёкъ исе де, ильм-и-икмет ве мухалледатда ве унерде бундан кем дегиль, бельки илериде олдугъы шу фенерлерден истихрадж итдим. Аджайиб! Даа нелер кореджегим...

Къарангъы ер тюбюнден ярым саат къадар ёл джуръдик. Баде сеферин башында раст келиб накъиль итдигим ики больме киби, бир больмее чыкъдыкъ. Бу да таш иле ишленмиш бир махалле иди. Джумлемиз ичери киргеч, шейх Джелял деди: «Шимди Дар уль-Рахата чыкъаджакъмыз. Ёлумыз ве къапулар местур ве малюм олмамакъ лязимдир. Шойле ки, джумленъиз козьлеринъизи багъламакъ керек!» Къызлар аман баш орьтюлер иле башларыны ве бетлерини сардылар. Бенденъиз де ягълыгъым иле козьлерими багъладым. Шейх Джелял больменинъ бир четине чекилиб къапу ачар киби, таш алуб къояр киби, гурюльти итди. Коръмедим. Кене янымыза келиб, къызлары къол-къола тутушдырыб, бир эли иле къызын бир элинден ве икинджи эли иле беним элимден тутуб, акъы-

рын-акъырын джурьмее эмир итди. Шейхин деялет иле джуре башладыкъ. Бир-ики мертебе бир тарафа ве баде икинджи тарафа айландыкъ, сонъ кене бир лягъым ичине кириб, ёкъуша къаршы хэйли джурьдик. «Дикъкъат идинъ, огюмизде нердубан бар» — деди. Иигирми басамакъ юкъары чыкъдыкъ.

«Энди кельдик!» — деди шейх Джелял. «Я, Худа, селямет къайтдыкъ» — нидасы иле бана намалюм кимсее хитаб итди. Къапумы, къапакъмы ачылды, хош бир ава эсди. Козьлер багълы кене джурьдик. Бильмем насыл ерлерден айланыб, бир махальде токътадыкъ. Акъарсув я чешме бар эди. Буруна келен авадан дюнья юзюнде олдугъымызы аныладым. Ама бир тарафдан хавф ве къоркъу, икинджи тарафдан къайда олдугъымызы корьмек авеси ичимде шу къадар къарышмыш иди ки, сёз иле алымы тариф мумкюн дегиль!

«Энди кельдик, хош олунъыз, ачылыныз!» — деди шейх. Аман аджеле-аджеле ягълыгъы чезип дюнья бакъдыкъда корьдим ки, ислям усулынджа тёшельмиш буюк бир больмедейиз. Пенджерелерден кунъ зиясы къаршы диварда чешмеден сув келиюр иди. Яшлары ве кийдиклери шейх Джеляла бенъзеен ики къарт араб эллеринде юзьбезлери чешме янында булуныюрлар иди. Къызлар аман орътилерини ташлаб, бульбуллер киби, сёйлешиб чешмее чапыштылар ве сув ичиб юзьлерини джувмая тутундылар.

«Селямет баруб- къайтдынызымы, эски Гранадамыз хош корюндими, эски юртумыз шаян муаббетми?» — дею, къарт араблар къызлардан суаль итдилер. Къызлар къуванъшыб корьдиклерини ве хиссиатларыны беяна тутундылар...

Бенденъиз исе шашуб къалмыш бичаре яки диване киби, не олдугъыны ве къайда булундыгъымы бильмеюб туруюр идим. Худа разы олсун, шейх Джелял бана дикъкъат идуб: «Кель, огъул, бетинъи-козюнъи джув, ёрулмыш исенъ, тазеленирсинъ!» — дею, бени чешмее давет итди. Вакъаа, сувдан сонъ акъылым, фикирим хэйли раат булды. Къызлар икинджи больмее кечдилер. Шейх иле мен дахи бардым. Шу больмеде софра къоюлмыш ве аш азырланмыш иди. Больменинъ этрафы къызыл сахтияндан йымшакъ сетлер ве ястыкълар иле донадылмыш иди. Эт, пилав ве тюрлю емишлерден ашаб, джумлемиз чекилиб сетлерде отурдыкъ. Мезкюр ики къарт, ислям усулында больмейи сипириб чыкътылар. Янымда булунан пенджеренен тышлары бакъдыкъда, корьдигимден бир къат деа хэйран олдым... Улугъ ве мейдан тогъай!.. Эр тарафы юксек ве

орманлы дагълар иле чеврилиб къошулмыш. Дагъларыш устю кумюш иле зийнетленмиш, акъ тадж киби, къарлы ве бузлу иди, лякин юксек! Гъает юксек! Дёрт тарафы къарлы дагълар иле къошулмыш дженнет киби, бир тогъайлыкъда булундыгъымызы корьдим. Дагълардан козюми алуб ашагъы дикъкъат итдигимде корьдим ки, тогъайлыкъ мейданы багъ-багъча ве гулистан иле хиссе-хиссе олмыш ве бунларын араларындан кумюш маден киби, чокъракъ ве козьлю сувлары акъыюрлар. Багъчалар арасында корюлен тап биналы къыраелер ве ешилъ багъчалар ичинде кокке догъру созулыб чыкъмыш индже-индже, ап-акъ араб усулы минарелер аджайиб бирер ресим идилер ки, тамам тарифата къудрет къалемим етишмиюр!.. Корьдигим улькее бакъдым да къалдым. Туркистанда Зерафшан, Фрэнкистанда дживар Париж гъает хош ве гузель ерлердир. Ама бунлар башкъа, Дар уль-Рахат даа башкъа!..

— Бу улькенинъ мейданлыгъы не къадардыр?— дею, янымда булунан Фериде банудан суаль итдигимде, джевабен:

— Сизин Туркистан эсабынджа тариф идеджек олур исек, бою учъ саатлыкъ, эни ики саатлыкъ ёл бир мейдан-дыр— деди.

— Риджа идерим, бу лятиф ве аджайиб улькенинъ тарих-и-акъыкы есини беян буюрын, меракъ эз авес атешлерине янмакъдайым-дею, козьлерими котериб къызлара биринджи мертебе дикъкъат итдигимде, чокъусы имсельсиз гузель олдукъларыны корьдим...

Фериде бану сёзе башлайджакъ олды. Джумлемиз динълемее азыр олдыкъ, чюнки бу улькенинъ адети акиминдже алим яки алиме бир кес тарих ве къыссе сёйлееджек исе, вукъуа-и-акъыкыеден айырылмайыб, озю инша итдиги манзуме яки кемальна коре, бир усул-и-эдебие иле накъиль идиюр эмиш. Фериде бану сёзе башлайыб деди:

— Я-ху, муслимин аталарымыз магъриб земинден фетухат байракълары ачуб, риджат недир бильмейиб Андалус къытгасыны фетих итмишлер. Сяй, гъайрет ве низам иле умум къытгае укою идуб, улугъ бельделерде бинълердже къыраелерде месуд ве боллукъ иле омюр ве маишет къылмышлар. Андалус аleme дерсхане, озьлери имсель ве малюм-и-джиан олмышлар. Бахтиярлыкъ ве месудиетин деялети олан шар, абият ве нимет улькенинъ бир башын-дан бир башына къадар отиб, улугъ дагъларын икинджи тарафында вакъа фрэнклери гъафлет юкъусындан уяндырмышдыр. Месуд инсанлар эдая монаджат макъамында шадлыкъ иле шукюр идерлер. Шу заманда фрэнклер шаду-

маний фикир билиб, ислямларыш маишет-и-бахтиярларындан хэйран къалырлар иди. Ама баде аталарымыздан имсель алуб, козь котериб, дюнья бакъуб нимет-маишетден леззет ала башладылар...

Сяй ве гъайрет иле месуд, унер ве санъат иле намлы, ильм иле муневвер аталарымыз дюнья нам беруб беш юз сене Андалусда укюм ве султанат итмишлер, ляк'ин икмет ве талим-и-Худа инсан акъылы иле эсаб олунмаз. Башы оланшынь, ахыры да оладжакъдыр. Эр шей асылына рюджу идеджекдир. Бакъый анджакъ бир Алладыр. Улугъ девлет, лятиф ульке, мешур Андалус парлакъ ве намлы заманыны кечириб, дар уль-фаний табиятынджа бозгъунлыкъ ве инкыыраза ёл тутды. Инсан иши, инсан тертиби бакъый оламаз, чюнки варлыкъ ве ёкълыкъ тсракъкыи ве теденни себеблери озь ичимиздедир. Телефимизе себеб олан агъув ве зээр, джан-саадетимизе себеб олан къувве-и-машевие вуджудымыздадыр. Догърулыкъ ве нефсанист, акъашиет ве зулум, мерамет ве гъаддарлыкъ, тембеллик ве гъайрет, илиме муаббет ве джеалете мейиль, джигитлик ве алчакълыкъ, батырлыкъ ве къоркъакълыкъ— эп инсанлара махсусдырлар. Шойле ки, ишбу алларын къайсы къалиб исе, джемист бешерие онъа коре тертиб маишет идер... Инсанлар хюсюю ахлякълы ве хош къылыкълы иселер, джемист ве хиссиетлери семерели ве девамлы олуб теракъкыи идер, селямет ве саадет аль олур, ама акис сюретде, ичден чюрюмсе башламыш эльма киби, дередже-дередже дагъылыб, инкыыраз олмая ёл тутар. Эй-вах! Кечен кунъ саиб оланлар, бугунъ къул ве хызметчи олурлар, батырлар ерине къоркъакълар етишир, эхали-инсаф ерине алчакълар кечер. Перде-и-джналет улемайы сетир идер. Тенбеллик гъайрети зыт идер. Бу ала етишен халкъ истер агъласын, истер къанлы яшлар тёксин, ахыры хараб ве аялдыр ки, къар топу киби, ириюб дагъылыб гидеджекдир, эй-вах!

Учь юз сене кемал шурет ве нам иле девам ве султанат идуб девлет-и-Андалус, ахыры, гъайры ёла минди. Эфкъярлар, адетлер ве хиссиятлар акъырын-акъырын тефдире башлады. Тугъян, тенбеллик, къайгъысызлыкъ, кир, кин ве тефрикъа йылан агъувсы киби, вуджуд-и-девлет ве миллети чюрютмее башлады. Алсызланмыш агъачда сагъ мейва олмаз фехвасынджа адалетсиз къазылар, акъчапервер валилер, акъылы накъыс ве гъайретсиз укюмдарлар зуур идуб, фитнебазлар—илиме, хош ялаи сёйлесенлер—садыкъ бенделере, нукъсаниет ве менфиет шахсие—ферасед умумнее, раббабазлыкъ ве косьтериш намазлары—амель хайриее ве миллетперверлиге гъалиб кельдилер. Бу

зсэр ве агъув ики юз сене Андалусын вуджудында ишлеб харабее кетирди. Бир девлет учь-дёрт идарее мал-къысым олуб, бир-бири иле идъа ве муаребее тутунды. Шезр шеэр иле, виляет виляет иле акис ве душман тюшди. Бир-бирине къанлы чукъурлар, намсыз, шансыз къабирлер азырлады-къларыны бильмез олдылар! Инсан иши бу я, я-ху!

Ислямлар арасында зуур иден иттифакъсызлыкъ ве фесаддан истифаде идерек, шу замана къадар магълюб ве къутсуз булунан Кастель насрасышынъ уюмдары Фердинанд хияфетин амир ве ишине меддахлее башлаб, улькейи бир къат даа дучар къасд эйледі. Андалусын девамы беш юз сенее барды. Заман-и-инкъыраза къыркъ-элли сене къалдыкъта, ахыры не оладжагъыны фехимлеен адамлар олды исе де, не файда? Бу биленлер аз идилер ве бунларын сёзюне къулакъ берен даа аз иди!

Чюнки биленлер акъикъат алы беян идиюрлар иди, акъикъат ал исе адджы ве агъув иди.

Къует алмыш Кастель къыралы Фердинанд, хияфетин хэйли бельделерини истиля идерек, Гранада дахи уджюме тедарик итдиги малюм олдугъы алда секіз юз сексен докъуз сене-и-хиджриде (миладий— 1489) халифе Абу Абдулла Эльсигъайр заман-и-султанатда уюмет ве тахт даваи иден Абдулла Эльсигъайре мукъабеле итмек иле берабер къырал Фердинанд тедаригине къаршы тедбир лязим келиб, бир кунъ Эльхамра сарайында бу хусусда буюк меджлис вакъа олды.

Эгер мукъабелее чаре ве къует къалмайыб, бельдейи Фердинанда теслим итмек керек олур исе, бала-чагъанышъ эхвалы ничик олур маддеси музакере олундыкъда, бунлар ичюн махсус бир ёл риджат ве аманлыкъ кесб итмек лязим корюльди. Гранада бельдеси ве Эльхамра сарайы дживарында аякъ ве ат иле кечильмез Сьерра-Невада нам къарлы дагълар олдугъы малюминъиздир. Бу дагъын тюбюнден лягъым къазып, икинджи тарафа местур бир ёл ачуб, лязим алда бала-чагъайы бу ёл иле дагъын икинджи тарафына къачырыб баде гемилер иле магърибе кечирмее меджлис къарар бердиги алда, джаниб Судандан махсус къыркъ эсир кетирлиб, сарай ичинден дагъ тюбюне лягъым къазылмая башланды. Эрбаб-меджлисден мада бу ишден кимсенинъ хабері олмайыб, йигирми-отуз сене кечдикден сонъ бу биленлерин дахи хэйлиси вефат олуб, лягъым тамам местур къалды. Анджакъ, халифе булунан зат ве къарт бир багъчеван бу ёлу биллиюрлар иди.

Иште, Эльхамра сарайында вакъа «Къызлар кошкю» тюбюнден тюшиб кельдигимиз ёл ишбу лягъымдыр. Ёлу

къазуб, диярымыз олан ишбу тогъайлыгъа чыкъдыкъда, дагъын гъает зор олуб икинджи тарафына ёл ачмакъ бельки гъайр-и-мумкюн олдугъындан, дженаб халифе бу къадар иле токътамыш. Суданийлер Эльхамрая къайтарылыб азад идильмишлер. Шу арада муаребелер зуур идуб бу ёла дикъкъат итмее вакъыт ве меджал къалмамыш.

Биш дёрт юз докъсан бир сене-и-милляде Гранада-нынъ ве Андалусын сене-и-ахыресидир. Шу сене укюмет-и-ислямиенинъ сонъ межаны олан Эльхамра испаньол забтына тюшиб, халифе булуан Абдулла Эльсигъайр тахт ве укюмети къырал Фердинанда теслим итмишдир. Ачлыкъдан аман тапмайыб ве Фердинандын ваад итдиги имтиязына инаныб Къартуба, Малага, Кадиск ве Плаенси-еден сонъ бичаре Гранада теслиме меджбур олды.

Шу кунълери кориб язанларын накълинс коре, нелер олмыш, нелер олмыш къырал Фердинандын аскери кунь-ден-куне зияделешиб Гранадайы тамам мухасарая алмыш. Шеэре кирмек-чыкъмакъ мумкюн олмадыгъындан, эхали-ислям ачлыкъдан мушкюль ала кельмиш. Муаребе терк олуныр умюдини къалдырмамакъ ичюн испаньоллар шеэр дживарында Сант-яго намы иле ташдан бир шеэр биана идуб, Гранадайы алмайынджа ич къайтмаяджакъ-ларыны малюм къылдылар. Къырал Фердинанд ве къадыны Изабелла мезкюр шеэрде тахт къуруб сакин олдылар. Бу алда эхали-ислям гъает мюкеддер ве мазлум тюшиб нишлее бильмез ала кельди. Халифе сарайда вакъа олмыш бир меджлисте Истанбула эльчи ёллаб девлет-и-алие Османиеден имдад ве муавенет талаб итмее къарар берильди. Ама не фаиде ки, шу эснада падиша муаребеде булуныб денъизде микъдар-и-къафи къувети оламадыгъындан Андалуса бир тюрлю ярдым идемемиш.

Испаньол укюмдары эр не къадар буюк къувете малик иди исе де, арабларын нусрет ве шеджаатларындан хаберли бир адам олдугъындан акъча ве фатине иле иш коръмее гъайрет идер иди.

Араларына фесад ве джасус тюшмес исе, эльде кылынч, иче иман оларакъ — «Я, Алла!» иле мейдана чыкъсалар, эр биринде къыркъ гъайрет, эр бири бир арслан олдукъларыны билиюр иди. Бу алда эхалие намелер язуб, эгер теслим олсалар, эр тюрлю рагъбет ве мунт идеджегини ве акис алда ташы-таш устюнде къалдырмайджакъыны беян идуб, хэйли нефисхор адамлары акъча иле озь тарафына бакъдырышор иди.

Джесарети накъыс, кемалатдан бибсхре къалмыш халифе Абу Абдулла Эльсигъайр омюр-и-девлетден зияде

озь нефисини ве малыны хафыз итмек фикринде булуныб, эхалие бильдирмейиб, кырал Фердинанд иле мушаверсе тутулыб шеэрин теслими сюретде эхалие ве озь ханеданына даир мукъавеленамелер акъд итмекде иди. Эхали халифсини ишинден хаберсиз исе де, душмана чаре ве мукъабеле идемедигинден наразы олуб Эльхамра сарайыны басып, икинджи халифе сайламакъ эфкарында иди. Бу иш ичюн кыркъ-элли бинь адам топланмыш иди, лякин мюбашерет иден сердар гиджелерден бир гедже аякъдан гъайыб олды, халифлер башсыз къалдылар.

Эхалиден ве реджюл-и-девлетден хэйли адам теслом-и-шеэри терджих итмекде иди исе де, эксериет муаребе ве мудафаа истеюр иди. Эльхамра сарайында вакъа олмыш бир меджлисте теслим ве мудафаа меселеси музакере олундыкъда, дженаб халифе чыдамая ве муаребее чаре къалмадыгъыны беян итдикде, везирлери сюкют идуб аиджакъ сердарларындан бир химаекяр Муса бин Абу Аль-Гъазаний чыкъуб: «Хайыр, султаным, муаребее чаремиз бардыр. Душмана теслим иле джан ве малымыз эмин олмаз, эсир ве къул олдугъымызы козюмиз, ягъма ве гъарат олдугъыны малымыз кореджекдир! Душман кылынчындан кюркъан бу козълеримиз къадын ве кызларымызы онларыш кучагъында ве ишрет меджлислеринде шараб къадахлары толдурдыкъларыны кореджекдир. Мукъавеленамеми амиль идиюрыз?! Теслим олан бельделерин алындан ибрет алмалы. Бунджа сселерден бери асрадыкълары нефрет ве адавет Грандайы алдыкъдамы сюкюнет булур? Алий иттифагъымызы бозуб Гранадая малик олсунлар — башымыза не ишлер, не белялар кетирирлер! Корюрсиз, Гранада укуметинде учь миллион ислям эхалиси олдугъы алда, душмана озь элимиз иле озюмизи эсир итмее неден зор ве меджбуриет коремиз? Бизе ваджиб олан, сонъ ве ахыр нефесе къадар миллет ве юрт огърунда гъайретдар, дженаб Хакъын инаети четин кунълерде етишир. Бу ёлда джан ве башы феда итмек ве намус иле дюньядан кечмек, намуссызлыкъ иле баруб душмана эсир олмакъдан бинь мертебе леззетли ве шерефлидир — деди исе де, эрбаб меджлистен ич бири Мусанынъ гъайретинден гъайрет алмайыб, башларыны ашагъы беруб сюкютде булундылар...

Эр насыл исе меджлис шеэрни теслиме къарар берди ве махсус эльчи иле Фердинанд ве Изабеллая хабер ёлланды. Риваетлере коре, кырал Фердинанд бу хабери алгъач, гъает зияде къуваныб, месрурлениб: «Араблар, эвельки

араблар дегиль эмиш, алчакъланмышлар, теслим олуюрлар — дею ич заман итмиюр идим» — демиш.

Сердар Муса сарайдан чыкъуб, шеэре юртуна къайтуб, озь ханедан ве тавабыны топлаб, ведалашыб, шеэр теслим оладжакъда селямет ёлуны насыл буладжакъларыны къартларың бирине ифаде ве телькъың идуб эвлядындан, икинджи — илим ве марифетден ве учюнджи — амель ве гъайретден ич бир вакъыт айырылмамакъ ёлуны насиат ве вааз идерек, энъ севдиги бир атыны эгерлетиб ве озю сияланыб ёла тюшмиш. Гъайретли баба, намлы Муса шеэрден чыкъдыгъы иле къыркъ-элли къадар атлы душман раст келиб: «Эй, токъта! Сен ким оласыңъ ве къайда барасыңъ?!» — дею, сормышлар. «Адымы душман билир, къайда бардыгъымы озюм билirim!» — дею, дженаб Муса арслан киби, уджюм идуб йигирми беъ кишийи къатиль идерек шеид олмыш.

Шеэри теслим ве терки султаната даир халифе Абу Абдулла иле Фердинанд беянында акъид олунан имтиязнаме муджиби ислямың джан ве мал ве дин, ве месджид, ве медресесине бир тюрлю мания ве зиян олмамакъ иле шернат ве адетлери узьге идаре олунаджакълары ве истедиклери алда дженюбе, магърибе иджрет итмее мухтар олдукълары шарт ве сёз олуныб имзаланмыш иди. Бу алда Гранаданың испаньоллара теслимъ эхалие беян олундыкъда, яш ве къарт агълашыб юртларында къапандылар. Азрет халифе джумле малыны ве эшьясыны топлаб, буюк керван иле шеэрден чыкъды. Эльхамра сарайы бош къалды. Къапулар ачыкъ, больмелер ачыкъ, азбарлар эшья толу къалды. Къарт багъчеван кервана къошулмайыб, «Алла джанымы бунда алсун» — дею, Эльхамрада озюне махсус даиреде намаза уюб къалды...

Сердар Мусаның юртунда дост ве тавабындан къадың ве эр оларакъ юз отуз адам топланмыш иди. Бунларың эр бири мумкюн къадар китаб ве алет мухтелифе ве эшья алуб, мерум Мусаның насиаты боюнджа, гидже вакъыты юрту терк идуб, бошалмыш Эльхамра сарайына бардылар. Ишден хабери олан къарт багъчеван бунлары къаршылаб, юкъарыда беян олунан лягъым иле шу дагълар ортасы олан Дар уль-Рахата чыкъарды. Керек эшьяйы ве пек чокъ китаб-и-ильмиейи сарайдан алуб еңи ветана ташыдылар. Бу вакъиадан шеэрдё ич кимин хабери олмадыгъы киби, баде шеэре кирмиш испаньоллар дахи хаберсиз къалдылар.

Бир авуч ислям душмана теслим олмамакъ ичюн бу махалле-и-местуре риджат итмекде олдукълары алда, ха-

лифе Абу Абдулла кырал Фердинандын узурьна баруб шеэрин ачкычларыны (анахтарларыны) теслим итмекде иди. Бундан сонъ, халифе аилеси иле икъаметине тайин олунан махалее ёлланды. Ёлун юксек бир махаллине чыкъдыкъда, дженаб Абу Абдулла айланыб Гранада бакъмыш. Испаньол аскерлери фыркъа-фыркъа шеэре кирмекде имиш. Бу алда гонъю ташуб окюриб агъламыш. Янында булунан анасы: «Агъла, агъла, козьлеринъ чыкъметджа агъла! Агъламакъ къадынларын кярыдыр. Укумет ве девлетини хафыз идемеен падиша, къадын киби, агъламасы керекдир» — демиш.

Теслимин икинджи куню Кастилия укумдары Фердинанд ве къадыны Изабелла Эльхамра сарайына кируб, бу кунъ мевджуд султанат больмесинде тахта отуруб реджюль ве мутеберан ислямдан келенлери къабул итмишлер.

Дагълар арасы Дар уль-Рахат намы бердигимиз махаллин джемиет-ислямиеси мерум ве мугъаффар баба Сеид Мусанынъ таликъат ве достларындан асыл олан халикдара Андалусы тамам истиля идуб, кучъ ве къует алдыктан сонъ, испаньоллар эхали-исляме аман ве мерамет итмейиб дучар зулум идеджеклерини билиб, базылары бу махаль селямете чыкъармая себеб олмышдыр. Вакъаа, къыгъа-и-Андалус укум ве идарелерине алышыб нюфуз ве къует-и-исляме кельдиги иле испаньоллар ахдинамелерини йыртуб атуб, бинъ-бир тюрю джебир ве гъаддара тутунмышлар. Джамилерде намаз ве эзан окутмайиб, мектеблерде тасиль ве тербиеи маъ идуб, вакъуфлары хазинее алуб я озъ руханийсине теслим идуб, ислямын алийини къанадыны кесмее башламышлар. Азачыкъ къабаат ичюн я сёзю зан иле эвляд-и-ислямын джумле малыны тутуб алуб, озюни ве баласыны-чагъасыны эсир идерлер иди. Бу алда Андалусын бир башындан бир башына къадар фигъан ве феръяд къопмыш иди. Эхали-ислямын козьяшына схудийлерин дахи козьяшы къатылмыш иди. Чюнки бунлара дахи зулум олуныр иди, шукюр олунаджакъ бир ал бар исе, о да дияр-и-магърибе иджрет итмее рухсет иди. Шойле ки, юз бинълер иле ислям, бинълер иле схудийлер урьян-пурьян, чырлакъ-чыплакъ юртларыны ве варлыкъларыны терк идуб, ата ве эджадын ятакълары олан кырлары душмана эманет идуб гидерлер иди.

Мамур Андалус аз вакъытда хараб ве зевалыны булды. Улугъ бельделер бошалды. Къариелер, багълар-багъчалар виран, чешмелерин сувлары къурумыш олды. Маишет-и-мамуре ве месудиет къытъамейи терк идуб, тасиб ве

наданлыкъ кемал мейдан алды. Адиль къазыларын посту гъаддар инквизитор уюмлерине къалды. Эльхасыл, купъ батты гидже олды ве анджакъ илим ве адалет семерссиниъ мазхариети оларакъ учъ юз сене сонъ кыгъта-и-Андалус кунъ коре башлады. Азырда мемалик эфренджиеде олдугъы киби, испаньол бейининде дахи адиль ве инсаф ве зияйи-илим хэйли интишар идуб, бурунгъы зулум ве къарангъылар деф олды. Инсаннет хасиети интишар олунды. Джумле инсанлар — ислям олмыш, ехуди олмыш — эп Хакъ-и-Таалянынъ къуллары олдукълары фехим олунды. Бу шимди... Ама Андалусын истиясы заманында, яни бундан алты асыр мукъаддем, фрэнклер вахший дереджеде идилер. Эльхамдулля, ишидиюрыз заман-и-азырда миллетлер бир-бирине гъалиб кельселер, магълюб оланы гъайыб итмиюрлар. Гъалиб ве магълюб бир низам, бир укъукъ иле бир дередже идаре олуныюрлар. Адиль ве инсафы зияде илерилетиб, эсир тутмакъ адетини дахи терк итмишлер, ама эски кылыкъ ве ёлсузлыкълары ве нефсаниетлери тамам джойылмайыб, базы-базы зуур итдиги кене корюлююр...

Эр не исе такъдир Худа дженаб Хакъа бинъ-бир шукюрлер олсун ки, саесинде азрет Муса да ишбу местур ве намалом мекаяна чекилиб, аталарымыз зулум ве эзнетлерден халяс олмышлар. Джанларына рахметлер олсун! Бунларын гъайрет ве сыйы-семереси иле ветанымыз олан дагълар арасы бизлере дюньяда бир дженнет олуб, месуд ве бахтияране омпор ве кунъ кечиремиз-дею, ай юзлю, бульбуль сесли Фериде бану эль котериб, баш уруб кыссеси тамам олдугъыны беян итди.

Ишбу джемиет-и-ислямиенинъ тарих ве эхвалындан зиядесиле хэйран олуб бунынъ ал-азырасына ве илери заманлар акъкында умюд ве мурадларына ашна олмакъ авеси иле урьметли шейх Джелал эфенди:

— Я, шейх, Дар уль-Рахат джемааты шанлы, шерефли Андалус ислямынынъ эвляды ве нумюнелери олдугъыны апъладым. Не аджайиб аллардыр! Сизлери ич ким бильмеюр, сизлер исе дюньямызын эр алышдан хабердарсыз. Акъыллым етишмеен шудыр ки, таасиб ве гъаддар муаребат-и-мезхэбие беханесиле миллетлер бир-бирини къанлара богъуб, атешлере якъан заманлар кечдиги сырада дюньямыза чыкъуб, яни мемалик эфренджие ве ислямие иле бир тюрлю муаребе ве мунасебет ачмайыб, местур къалыюрсыз. Бу дагъ арасында олдугъынъыз билинир исе, сизлере бу заманда ич бир тюрлю джебир ве зор олмаяд-

жаггы малюмдир. Берабер франсыз юртуңда булундык. Усул ве арекет адилянелерини корьмишдирсиз, заманымызы аныламышдырсыз.

— Эвет, огьлум, заманымызы ве Авропайы яхшы билириз. Чокъ джурьдим, чокъ корьдим, джогьграфия ве сеятнамелер саесинде джумлемиз Авропа не олдугьыны билириз. Лякин ачыкь-ашикяры ветаымыздан чыкьуб нидже юз йыллардан бери бу дагьлар арасында кьалдыгьымызы бильдирмее ве экьвам саире иле кьарьшмая истеминюрыз ве акькьымыз да екьдыр. Чюнки себеб раат ве саадетимиз олан баба Муса Аль-Гьазаний сене-и-хиджрие бинь беш юз (миладий-2079) олмадыкча бу мекяндан чыкьмамайы васиет буюрмышдыр. Бунынъ эмир ве васиети бизлердже низам ве мухтеремдир.

— Аджайиб! Васнетнамесинде не буюрмыш?! Сене-и-бинь беш юзю не ичюш тайин итмиш? Хакъ разысы ичюн беян буюрын.

— Буны билен екьдыр. Васнетнаме сене-и-бинь беш юзде алыныб окьунаджаггы ве шу вакьыта кьадар Дар уль-Рахатдан чыкьмаяджагьымыз кьагьыдын устюнде беян олунмышдыр. Ама ичинде не буюрмыш ич ким бильминюр, чюнки васнетнаме-и-мергьубе кьыркь килид алтынндадыр ки, анахтар ве ачкьычлары кьыркь имама эмаэтдир.

Тарих ве эхвалындан хэйран олдугьым бу джемиет-и-ислямие бир кьат даа дикькьатыма кируб — Ярабби, не аджайиб аллар — дедим.

— Васнетнамейи хифз итмекде олан кьыркь имам насыл адамлардыр?

— Бизим ульке кьыркь кьарие ве джемаат ве бир бельдеден ибаретдир. Эр джемаатын бир имамы олуб, эр биринде бир ачкьыч ве мухюр бардыр.

— Улькенинъ саиби яки эмири бармы ве кимдир?

— Эвет, бар. Эмиримиз дженаб Алийдир. Баба Мусанынъ силъсилесиндендир.

— Идаре-и-улькенинъ укьукъ ве низамат усулы ние мебнидир?

Шеришериф иле акьли-салим ве иттифакъ умумие мебнидир...

Даа кеч вакьыт дегиль идисе де, кунеш дагьын устюне келиб аркьасына батмая азыр иди. Дар уль-Рахат дёрт тарафтан улугъ дагьлар арасында олдугьындан экинди вакьыты яки акьшама ики саат кьалыр вакьытда, кунеш корюмез олуб аджайиб ульке талдада кьалыюр...

Ер тюбюнден вакьа олмыш сеферден хэйли раатланыб

ве акышам кыарангысы тюшмез бурун шеэре етишмек ичюн бу махалледен чыкыб ёла тюшдик. Джумлемиз тышары чыкдыкыдан сонъра, раатландыгъымыз ханенинъ кыапулары бекленди. Мезкюр хане кыаравул меркези ве ер тюбю валининъ козь-кыулагъы эмиш. Кыаравул-ханеден чыкдыгъымыз иле гъаст гузель ве ярашыкылы тогъай ве джол ичине тюшдик. Рефикъаларымыз олан кыызлар ойнашыб, сёзлешиб, бир-бирини озуб илериде корюлен кыырае догъру джурьдилер. Бунларын пешинден шейх Джелал ве бенденъиз кучь-беля иле етишир идик.

Мезкюр кыырае етишдигимизде, бунышъ усул-и-бинасы корюльмемиш бир шей олдугъыны корьдим, буюк арман киби тегерек бир мейдан (даире) уютма бир иджаза иле тешельмиш, тоз, балчыкъ ве чёплюкин джисми ве намы ёкъ киби ве мейданнынъ ортасында буюк таш джами, бунынъ бир тарафында медресехане ве икянджи тарафында межлис ве диванхане. Джамининъ этрафы кыарт-кыарт хурма агъачлары иле ве мейданнынъ этрафы тос-тегерек кыушакъланмыш киби, багъ ве багъчалар иле чырмалмыш иди. Ишбу багъчалар ичинде бир-бир ханелер ве юртлар бина олунмыш бири-биринден ве джамиден джумлеси бир кыарар месафедде. Анълашылгъанына коре, эр бири эсаб ве ольчу ве низам боюнджа ясалмыш. Эписи ташдан, хош гузель шекильде оларакъ, багъчалар ичинде мейдана ве джами-шерифе догъру бакъыб туралар иди. Кыырае назар ве дикъкъат итдигимде энъ зияде тааджибе келен шу олды ки, джамиден мада, джумле биналар бизлерде олдугъы киби, ер ичинден яки тамам ер устюнден башламайыб, бир аршын кыадар ер юзюнден юксек таш кемерлер узерине бина олунмышлар. Шойле ки, юртлар эп авада, ачыкыда туруюрлар. Бу гъариб алдан отърю, шейх Джелалдан суаль итдигимде:

— Эвет, огъул, маишет руханий ве маневиемиз келям-и-Алла ве шериф узыре биша олунмасы лязим олдугъы киби маишет ве эхвал динивиемиз дахи табиаат эшыя мувафакъ олмасы керекдир. Табиаат эшыяда инсан ичюн зарар ве фаиде мевджуддыр. Бунлары билиб биринден кыачуб икинджисини истимал ваджиб дереджедидир. Ер тюбюнде ве, бахусус, бизим ульке киби тогъайлыкъ ве сув чокъ махалелерде дым ве рутубет зияде олур ве ер ичинде цюрюмекде ве яки бир алдан икинджи ала тахвиль иден небатий ве мадсений эшыядан асыл олан рухларын эксериси инсан ичюн агъув ве зезр олуб хэйли авурув ве хасталыгъа себеб олурлар. Бунынъ ичюн сизин улькелерде олдугъы киби, юрт ве бинайы ер ичинден башлаб кыой-

мамалыйыз. Таш, дирек ве я кемерлер устione бина идериз ки, юрт тюбю ачыкъ олуб, ава раат арекет идер эм ер тюбюнден дым ве рутубет ве зезрли рухлар авая кируб ханемиз ичине дахиль олмаз. (Дженаб шейхин бу сёзлерине зияде шашдыгъым алда). Эй, огъул, иджретимиз вакъытында улькемиз сазлыкъ, батакълыкъ ве сасыкъ авалы бир махалле эмиш. Мухаджирлер узюльмез ве кесильмез хасталыкълара ве нахушлыкълара дучар олуб улугъ заметлер чекмишлер. Улемамыз ве укюамамыз эхвалы мизани-дикъкъат ве теджрибее алуб, сер хавф ве нахушлыкълар себеблерини анълаб, чаресини дахи кешф итмишлер. Арыкъ ачуб сувлары акъызуб, сазлыкъ ве батакълары къурутмышлар, сувлар бою къамыш ве саир чюрюклеры ёкъ идуб, ичмек ичюн дагълардан сув кстириб чешмелер бина итмишлер. Ава ве сув темизлендиги иле эхали кесб афиед идуб раат олмыш. Азырда Дар уль-Рахатда хасталыкъ ёкъ дередже аздыр. Билиюрым, хэйран олуюрсын, «бу насыл шейлер» — деис, тааджиб идиюрсън, ама, огъул, айыб итме, дуруст сёз иле санъа надансынъ димекден гъайры чарем ёкъ! Пек чокъ шейлерден хаберинъ ёкъ, баде анълар билирсинъ... Дженаб Хакъын джумле укюметлери пнаетсиз улугъдыр, лякин энъ улугъ укюмети, белъки, инсана бердиги акъылдыр. Фухшуакълые иле дерьялар енгиль кечилиб, ер тюбюнде махфуз ве местур олан нерселер кешф ихрадж олундыгъы киби, бу къувве-и-мукъаддесе пек чокъ дерд ве авурув, дары ве дерман булмакъдадыр. Бойле исе де, мурад Худанышъдыр, инсан анджакъ бу вастадыр. Эр алда малюмат ве кемалат иле бекинмиш инсан ичюн чешме-и-бахт ве саадетдир...

Джумлемиз мейдан ичинде олан меджлис ве диванхане бардыкъ. Андалус усулы иле бина олунмыш гъает якъышыкъле ве учъ-беш больмели бир хане иди. Ики больмеси буюк ве бири-биринден джам (пияла) дивар иле айырылмыш ве хош тёшемели иди. Биринде биз отурдыкъ, икинджисине къызлар чекильдилер. Шу арада къыраенинъ къарт ве пир имамы иле эзанджы эфендилер тешриф буюрдылар. Бунлар даа кенди миллет ве окъув саиреден инсан корьмемиш адамлар олдукъларындан, бана зияде дикъкъат идер иди, лякин саиб тербие олдукъларындан, тааджиб ве дикъкъатларыны сай итмее гъайрет идерлер иди. Шейх Джелал эфенди Эльхамра сарайына тесаддуф ве расткелиши ифаде идуб, ёлу корьмиш адамы хариджде ташлаб кельмекден эйсис берабер алуб кельмек даа эфзал олдукъларыны ве Парижде бендсёиз иле корюшдигини ве эхал-и-ислямдан олдукъларыны бсян итди. Къыраенинъ имам

эфендис иле хош-беш, ал ве хатире сорашдыкъдан сонъ, Ташкент, Бухара ве Туркистан эхвалындан суаль буюрды:

— Бухара улькеси ильм иле мюшерреф бир ульке ве улема багъчасы олдугъыны ривает идиюрлар, аджеба, медреселери не киби тертибде ве фунуншынь джеми тасиль олуныормы?— деди.

— Бухара ве Туркистаннынъ омюр ве усул тедрисеси хусусында эр не билир идим беян итдим. Бу алда къарт имам башыны саллаб:

— Сизин диярларда табиб, кимьягер, мимар ве муэ-дислер олмиюрмы? Сизин ханлар ве укюметлер идаре-и-мульк ве девлет ичюн омюр идарее, фенун малиее, махир мемура ве тюреллере аджет корьмиюрлармы? Сс-нинъ сёзюнъе коре, медреселерде улюм дюньядан мада, башкъа бир фен тасиль олунмайыб тыбб, эндесе, кимья, икмет-и-табийе, ильм-и-сервет ве гъайры бу киби фенундан дерс олунмайыб, эхали руханийден мада, эркъан-и-малике етишмиюр, бойлеми?

— Эвет, эфендим, дин ве шериятдан мада, фен ве улюм тасиль олунмиюр.

— Худая шукюрлер олсун, улюм дюньядан марум къалмамышсыз! Лякин фунун-мютеневье ве кемалатдан бихабер олуб, дюньяда ничик мухафеза олуныюрлар? Улюм-мютеневье тасиль, фенун ве кемалат не ичюн терк олунмыш, эски ислямларда бунъа буюк гъайрет бар иди.

— Кемалат ве фенуннынъ фесаде яъс олдугъы ривает олуныюр, эфендим.

— Не аяич, не къоркъунч гъафлетдир бу! Яху, огълум, козю багълъ киши джурирми? Топрагъы бильмез— сабан экерсиз, сую бильмез— сув ичерсиз, дюньяйы бильмез— омюр ве кунъ идерсиз. Вах, не языкъ, вах не гъафлет дженаб Хакъ ислях эйле. Бу алынъыздан зияде мукеддер олдым. Сора, эхали бильмесин, реджюль кебир ве тю-реллер де бильмемишлерми ки, фи фаразын керек махали бардыр, ама улюм фаразы иле аскер кочюрмек, дару-дува тертиб итмек мумкюн дегильдир, мелюк идаре итмек ичюн даа башкъа фенун ве кемалат керекдир. Илим бар— дин ичюн, илим бар— кунъ ичюн, илим бар— рух ичюн, илим бар— беден ичюн... Вах-вах, огълум, заманымызда мусульманлар мертебе-и-эвельдеки киби дегиль эмишлер. Бизим улькеде кореджек алынъ бойлс дегильдир.

— Дар уль-Рахатда кореджегим маниует ве тертиб Авропанынь февкъынде ве илерисинде оладжакъдыр, зан идерим.

— Санъа агъырлыкъ кельмессин, огълум, иншалла, заманы келир эхали- Туркистан дахи фенун ве кемалат ашнасы олуб, тарикъ-теракъкъие минер. Гъафлет не къадар буюк ве зор исе де, келиб кечер бир алдыр. Тасиль кемалат олмаса да, сизлерде тасиль ёлу яни окъумакъ ве язмакъ умумийдир, чюнки илимин биринджи баскъычы окъумакъ ве язмакъдыр.

— Хайыр, эфендим, эхалининъ, Бэльки, яртысы (нысфы) окъумакъ билир, язы билен анджакъ юзде он киши булуныр.

— Бойле шей олурмы? Янгълышмы дединъ ай, огълул?

— Хайыр, эфендим. Алымыз будыр.

— Бойле исе гъает хараб имишсиз. Илим-дишие тасиль олуныюр, дедик. Окъумакъ-язмакъ ве дахи илим джумле муслим ве муслимес фарз олдугъы сизлерс малюм дегильми! Малюм исе, иджрасында хусур не? Бунъа беним акъылым етишмеди. Кемалат байында— инкъар, тасиль исе— корюльмез къар. Не гъариб эмиш шу дияр. (Хэйли фикирлениб, баде мутессир сеси иле) Огълум, айыб буюрма, эр не деди исем, джаным агъырыб сёйледим. Диш къардашларымын бу перишан алларына языкъландым, аянчландым. (Имам эфенди элимден тутуб): — Кель, огълум, санъа бизим къыраенинъ субъян мектебини косъ-терейим (теклифи иле бени къолумдан алуб чыкъды)

Джами шерифининъ онъ тарафында буюк ве зийнетли бир таш биная бардыкъ. Бу мектебдир— деди. Ичери кирдик... Буюк-буюк больмелер. Биринде китабхане ве топракъ ишлери ве санъат ичюн керек олан эр тюрлю алет мевджуд иди.

— Секизден он ики яшынаджакъ не къадар субъян бар исе, джумлеси мектебе келир. Эр ве къыз балалар айры окъурлар. Тасиль ёлу дёрт сенедир. Балалар бу мектебде окъумакъ, эсаб ве дин огреширлер. Баде фен-и-зираат ве бунъа дерс-къысым кимья ве икмет окъурлар. Къыраелик ве маишет ичюн керек олан унер ве санъатлары талим идерлер. Къызлар исе окъуб язмакъ, язуб баде фен ида-ре-и-бейтие, тикиш ве накъыш ве аналыкъ ичюн керек мыкъдары ильм-и-тыбб ве ильм-сыххат тасиль идерлер.

Имам эфенди бунлары беян идер икен, шейх Джелял эфенди келиб кируб, машина кельмекде олдугъыны ве шеэре гитмсе вакъыт олдугъыны хабер берди. Мектебден чыкъуб меджлисхане янына бардыкъ. Рефикъаларымыз къызлар да башларыны япуб ёла азырланмышлар иди. Бен даа дикъкъата алмамыш идим. Мегер мейдан ичинде Авропа демиръёлларында олдугъы киби, демир хатлар

тизильмиш, лякин башкъаджа. Бир даа бакъдым ки, арабалар келиюр, лякин Фрэнкистанда олдугъы киби атешли, тютюнли араба ёкъ. Арабалар озьлери гурюльдеб келелер, не ат бар, не атеш... Имам иле ведалашыб, джумлемиз биндик. Улькенинъ меркези олан Дар уль-Саадет шеэринне ёлландыкъ.

Атешсиз, атсыз демиръёл иле Дар уль-Рахатын меркез шеэри олан Дар уль-Саадете догъру учюр идик. Ёлумыз багълар ве багъчалар ичинден олуб, беян итдигим кырае киби, ики кырае даа кечдик. Больмемизи кесдириб кечен бир-ики демиръёл хатлары корьдим, шейх Джелялын тарифине коре, Дар уль-Рахатда джумле кыраелер бир-бири ве шеэр иле къувве-и-аджибе-и-электрикине иле арекет иден демиръёллар ве телеграф мисалли телефон иле багълы эмишлер.

Дар уль-Саадете етишиб вокзала тюшдигимизде тамам акъшам олуб, минарелерде муэззинлер эзан-мухаммедие чагъырмакъда идилер. Вокзал яни демиръёл мевкъи Андалус усул хафифлиги къадар гузель ве эм гузеллиги къадар мукеммель таш бица иди. Вокзал шеэр ичинде олдугъынданмы, башкъа себебденми, бильмем, Авропада корьдигимиз киби бунда араба ве файтоңлар ёкъ иди. Эр кес гидеджек ерине джуриб кетмеси лязим олдугъы анълашылды.

Рефикъаларымыз— кызларын аталары я агъалары къаршылаб чыкъмышлар иди. Аман хошбеш идуб Эльхамрада корьдиклерини ве «Къызлар къуллеси»нден Гранадая бакъдыкъда, алдыкълары хиссиятдан бунлара хабер беруб, Туркистандан сейях раст кетириб берабердже алуб кельдиклерини беян итмелери иле, халкълар бенденъизе селям беруб эльтафат къылдылар. Эр не къадар джумлеси сетир итмее мурад итмиш иселер де, тааджиб итдиклери малюмим иди.

Баде къызлар бенденъиз иле бир-бир ведалашыб ве даа корюшмек арзусында олдукъларышы назикяне ифаде идуб, ерлерине ёлландылар. Шейх Джелял дахи— буюрыш, огъул,— дею, бени шеэре алуб кетди.

Джурьдигимиз ёл (джаде) къыркъ адым кенълигинде олуб, цемент я асфальт мисалли бир шей иле тандыр киби, тешельмиш иди! Ёл ичинде бир таш, бир чёп пислик ёкъ иди. Ёлун ики тарафында сельви агъачлары ве алты-еди аршын кенишлигинде мейдан къалдырымлар бар иди ки, уфакъ ве ренкли ташлар иле накъышланмышлар иди!

Къалдырымлар боюнджа хош орьнек демир пармакълыкълар ве бунларын аркъасында гульбагъчалар ичинде

юртлар ве ханелер корюниюр иди. Шашуб, тааджиблениб гидиюрдым. Вакъаа, бу шеэр не Авропада корьдигим дагълар киби биначлары олан шеэрлере ве не Туркистанда бильдигим ярты-юрты, эски-муськи биначлы шеэрлере бенъзиюрды. Бам-башкъа бир шей иди. Бойледже, бир къарар темиз ве якъшыкълы бир-ики ёллардан кечуб, базар мейданына чыкъдыкъ. Бунда вакъа мусафирханеде улькее мусафир олмакъ узьре келиюрдик. Къарангъы ола башлады... Шеэрин низам ве усулына коре, ёлларда фенер корьмейиб — шеэринъизде фенерлер янмиюрмы — дею, шейх Джелялдан сордугъымда:

— Элет, авропаджа фенерлер янмиюр, огълум, ама шеэр къарангъыда къалмаз, корерсинъ — делди.

Базар мейданынынъ бир тарафында мусафирхане етишдик. Гъает сюсю ве тешемли ики больме косьтериб ве — раат ол, огълум, — дею, шейх Джелял къазы эфендие кетди. Беним икъями бильдириб, Дар уль-Рахата насып тюшдигими ресмен ифаде итмек керек эмиш.

Ялынъыз къалдыгъым алда фикир ве къайгъы далдым... Керчек, бу алим ве зиялы ислямлардан бир тюрлю зор ве зулум олмаяджагъыны билиюр исем де, ахыры не оладжагъыны ве нелер кореджегими бильмейиб раатсыз олуюр идим. Фикирлениб къарангъыда больмеде турдугъым алда, козьлериме шиддетли бир зия кельди. Больме озь-озюне мюневвер олды. Бакъдым ки, таванда асылмыш бир къандиль янмая башлады, ама ичинде не чыракъ бар иди, не май! Больменинъ пенджересинден шеэре ве мейдана козь атдыгъымда корьдим ки, бутюн шеэр кунеш зиясындан енгильдже ве ай зиясындан кескиндже бир зия иле мюневвер олмыш. Не аджайиб! Сонъра анъладым ки, шеэр ве ульке къаранлыгъы гиджелерде электрик иле тенвир олунюр эмиш. Я, илим! Я, акъыл! Саенъизде нелер олмаз?!

Алымы фикир идуб хэйли мазлумланмыш исем де, ислямларынъ дередже-и-алиеде олан медениетлерининъ бу асары иле ферахланыб, маишетлери Авропадан илериде олдугъыны ве биз, туркистанлылар, не чокъ кериде къалдыгъымызы фехм итдим. Бен корьдим, накъиль идиюрим. Сизлер, бельки, инанъюрсыз, ама бу диярынъ эхли-ислямы бу улугъ дередже хаз ве раата къани олмайыб даа илерие бармая гъайрет идиюрлар. Бизлере нисбета не къадар тефавют бу?!

Ярым саат олур-олмаз шейх Джелял эфенди къайтуб келиб, яныма аталыкъ (ребер) насып олундыгъыны ве сабах эрте узур къазыя бараджагъымызы беян итди, баде

хызметджие эр керегим ичюн азыр булунмасыны эмир идуб озь юртуна кетди. Дар уль-Саадетде огьлу ве кызы бар эмиш.

Булундыгъым больмеден чыкъмайыб, алет-и-электрики иле хызметджийи чагъырмая яки чагъырмайыб муралдымы ифаде итмее мумкюн иди. Бу насыл алет десенъиз, беяншдан аджизим ве беян иде бильсем дахи икмете ашна олмаян, бельки, ич анъламаяджакъ шейдир. Эр насыл исе чагъырмая аджет къалмайыб, хызметчи акъшамлыкъ ашлар, баде шербетлер ве мейвалар кетириб, буюрмайи теклиф итди. Бираз шорба ве къазан къызартмасы ве пилляв еюб чекильдим. Кене башыма тюрлю-тюрлю фикирлер келиб къа Ташкент, къа Париж ве Франса козюм огюне келиб, башымыш язылары иле мешгъуль къалдым.

Сабах эрте туруб больмемин пенджересинден бакъдыкъда, базар мейданыны ве мейданда олан халкълары темаша итдим. Бунлар эп арабаларда идилер. Араларына тюшиб, корюшиб анълашмакъ истиюр идисем де, шейх Джелал эфендийи беклеб (кутюб) турдугъымдан ве даа халкълар иле таньш-билиш олмадыгъындан, больмеден чыкъмайы мунасиб корьмедим. Бахусус ки, шейх Джелал иле къазы эфендие бармакъ керек иди. Къазыда нишлейджегим, аджеба? Базар ери темиз, тенвир киби, тешелымиш дёрткоше бир мейдан иди. Этрафи бирер къат оларакъ буюк ве гузель биналар иле чевирильмиш иди. Кервансарай къаршысында базар месджиди олуб, юксек ве назик минаре-и-шерифи сельви киби, кок юзюне котерилиб маневий бекчи ве къаравул киби, туруюр иди.

Сабалыкъ чай ве къаве ерине кервансарай хызметчиси экмек, май ве суть кетирди. Мегер, бу улькеде чай ве къаве ёкъ эмиш, кеза ички ве мяскюратдан дахи бир тюрлюси булунмиюр эмиш. Сабалыкъ ашымы ашамакъда олдугъым алда, шейх Джелал эфенди кельди. Элинде буюк бир къап олуб ичинде темиз кольмеклер ве кийимлер бар иди.

— Бунларын санъа кетирдим, огьлум, — деди. Вакъаа, пек мунасиб эдие иди, чюнки устумдеки кольмекден ве фрэнк кийимиден мада, джумле шейлерим Гранадада къалмыш иди.

— Тешеккюр идерим, шейх баба. Зияде дикъкъатлы ве мераметлисиз.

— Бунлары къазы эфенди селям буюрды, джумлемизе мусafirсиз, иншалла, раат идериз. Умютсизден бизим дияра тюшдигинъиз бераберинъизде лязим эшья олмадыгъы малюмдыр.

— Не буюк инсаф бу! Машалла, бизим улькелерде

олмыш, Фрэнкистанда олмыш гъариб эльдияра бойле дикъкъат ич олунмиюр. Дар уль-Рахатыш эр алыша тааджиб идиюр, улькенинъ ёлу да аджебдсн, бу больмемин ичинде корьдигим къандилъ де гъайры-табийден. Акъшам озю япар, сабах олдукъта озю сёнер... Артыкъ, шейх баба, бу корьдигим шейлерден акъылым шашмаз исе яхшы олур иди...

— Иншалла, бир шей олмаз, огълум, вакъаа, бизим улькеде даа чокъ шейлер корерсинъ... Къазы эфендие бармакъ керек. Эгер истер исенъ, кervансарайда аммам бардыр. Бар кийимлери кийин де баде гидериз.

Кемал хошнуды иле аммама кетдим, шейх Джелял больмеде къалды. Мермер ташдан асалмыш аммамда яхшы джувуныб, темизлениб ве улькенинъ адетиндже къокъулы (мисли) сувлар ве майлар иле силиниб, кийиниб чыкъдым. Бу алда ерли ислямлара бенъзедим. Базара чыкъсам да, бильмеен, ким олдугъымы бильмез иди...

Ярым саат къадар больмеде раатланыб, баде шейх Джелял иле къазы эфендие ёлландыкъ. Кервансарайдан догъру базара чыкъдыкъ. Дюкянлар эксериси ашаладжакъ нерсе иле ве бир-ики дюкян къызыл мал ве зийнет эшьясы иле сатув идиюрлар иди. Акъчалары тегерек-тегерек къызыл териден эмиш. Акъчаларын устюнде улькенинъ мюхюри ве учъ хазинадарын имзасы бар иди. Акъчалар учъ джыныс олуб бир динар, ярым динар ве черик динар итибар олуньюр иди. Дар уль-Рахат ислямларынынъ гъайры бир ульке иле бир тюрлю алыш-вериш олмадыгъындан отьрю, тиджаретлери ичюн бу тери акъчалар къафи олуюр эмиш.

Базар мейданындан чыкъуб Тарик бин Зияд адлы ёла ве джаддее тюшдик. Андалуса иптида аякъ басуб, фетхине любашерет иден зат алий бу адлы слдугъындан ядикяр оларакъ ёлу бунынъ ады иле мюшерреф итмишлер. Бу ёлун бир башы базар мейданында олдугъы киби, икинджи башы Абдуррахман Салят мейданында иди. Андалусьш энъ мешур халифесининъ адыдыр. Мейдан онынъ намына ядикяр олмыш. Иште, бу мейданнынъ этрафында олан буюк биналардан бирининъ огюне бардыкъ. Мермер ташдан накъыш иле ишленмиш къапусы устюнде алтун язы ве хат-куфи иле «Баб эль-хукъукъ» ибареси бар иди. Мегер, бу бир макеме ве къазыхане имиш. Ичери кирдик. Бильмем неден къоркъар идим. Диванханеде юксек миндер устюнде къазы эфенди ве онынъ онъ тарафында кятиб эфенди ве къапуда хызметчи туруюр иди. Бизлер узурда.

— Эфендим, Эльхамрада раст кельмиш Молла Аббас туркистаний бу адамдыр-дею, шейх Джелял бени косътерди.

— Хош кельдинъиз, мусафир, дженаб Хакъ раатлыкъ берсин-дею, къазы эфенди бизлери отурмая давет къылды. Къаршысында отурдыкъ. Баде къазы деди:

— Дар уль-Рахатда отурыб алышынджая къадар, иншалла, раат олурсыз, лякин сизе аталыкъ тайин олунмыш шейх эфендининъ ифадатына дикъкъат буюрмалысыз. Сизе къарындашлыкъ эм аталыкъ идер, лякин ачыкъ тааджиб-итмейиб рагъбет косьтермелисиз ки, эхалимиз сизе тааджиб-ленмесин... Эй, туркистаный, сизден базы суаллерим бар ве умнод берем ки, джевабынъыз акъыкъат оладжакъдыр. Дикъкъат буюрын, улькемизде энъ буюк къабаат ве джинает ялан сёйлемекдир. Джебзасы дахи пек агъырдыр. Яланджы хабс олунуюр, ама хабсхане ачыкъ турар. Этрафында бинъ киши олса да сёзлешмее бир киши тапылмаз, булунмаз... Къазы эфенди татлы-татлы сёйлиюр идисе де, бильмем неден сачларым тик-тик турды, ичиме къоркъу къошды.

— Суаль идинъ, эфендим, бильдигим бар исе тамам сёйлерим-дедим.

— Къайсы диндесиз? (Кятиб язмая азырланды).

— Эльхамдулля мусульманым.

— Къач яшындасыз?

— Йигирми еди.

— Не ерлисиз?

— Шехр-и-Ташкентли.

— Атанъыз бармы?

— Мерумдыр...

— Ташкентден не вакъыт чыкъдынъыз?

— Ики сене олды.

— Ташкентде билиш ве таньш кишилеринъиз бармы?

Адлары недир?

— Джалаладдин ибн Таджалдин, Ахмад ибн Али, Мухсин ибн Латиф, Шарафджан ибн Ахунджан, Махмуд Махиалдин ходжа, Мулла Алим Юльчибай, Шариф ходжа.

— Етер, бунлар сизи билиюрлармы?

— Бильселер керек, — дею, джевабландыгъымда, къазы эфенди кятибе айланыб:

— Ташкенде баруб келенлерден суаль олунсын-деди. Бу эмири кятиб язуб къойды. Хавф ве къоркъум даа зияде олды. Къазы азретлери бана чевирилиб:

— Сиз къайда ильм-тасиль къылдынъыз?

— Ташкентде медреседе он ики сене дерс бакъдым.

— Нидже фен тасиль итдинъиз?

— Арабий, фарсий сарф, нахъв, беян, бсдий, лугъат, мантыкъ ве тефсир.

— Даа не окъудынъыз?

— Артыкъ окъудыгъым ёкъ. Бизим медреселерде ильм-эдебие ве шериден мада, фенун тедрис олмиюр.

— Аджеб! Он ики йыл тасильде къалуб эсаб, эндесе, укюмет-табие, тарих ве бу мисалли фенун корьмединъи-зми?

— Хайыр, эфендим, корьмедим.

— Бельки ильм-сананеден, тыбб, музидислик, кимья ве мимарлыкъ тасиль итмишдирсинъиз?

— Хайыр, эфендим, анджакъ Франса улькесинде бир нидже фенунден дерс алдым.

— Франсызлардан не тасиль итдинъиз?

— Мухтасар тарих умумий, фен-джианнаме, ильм-айванат, укюмет ве бир мыкъдар эсаб ве ильм-сыххат дерслери алдым.

— Сизи ким тербие итди?

— Он яшыма келиндже къадар меруме анам элинде идим, сонъра медресе тюшдим. Тербие ве бильдигим бу юзьдендир, эфендим.

— Хош. Тербиенъиз неден ибаретдир?

— Азрет, бизим юртумызда субьяна аш берирлер, кийим берирлер, базы сёгерлер, базы хорлар ве дёгерлер, базы охшар северлер, эглендирир, назландырырлар... Тербиемиз бойле асыл олур.

Бу джевабыма къазы эфенди хэйран олды, эм бенден къоркъар киби, шейх Джелялын козюне бакъды. Бир сёз айтмады, ама айтмыш исе мытлакъ: «Бойле хэйван киби вахший ве кийик инсаны бизим улькее не ичюн алуб кельдинъ?!» — дею, опыке идер иди. Шейх Джелял, къазынынъ маслахатыны анылаб:

— Эфендим, вакъаа шаркъын ве гъарбын арасында тербие намалюм дереджеде исе де, Молла Аббас эфенди гъаает хош ахлякълы бир адамдыр. Шойле ки, ислямлара зияны олмаз, зан идерим-деди. Бу ифадеден къазы эфенди хэйли теселли ве раатлыкъ кесб идуб:

— Юртунъызы не ичюн терк итдинъиз, Фрэнкистана не ичюн кельдинъиз? Туркистаныйлер Фрэнкистана сеяаты ве зиярети адет итмедиклери малюмдыр.

— Фрэнкистаннынъ базы махаллелеринде заман-ислямдан къалмыш эвлиялар олдугъыны анылаб, бунлары зиярете ниет итмиш идим.

— Фрэнкистанда нидже заман къалдыгъыз?

— Ики сене.

— Я Фрэнкистанда эвлиялар чокъмыдыр?

— Хайыр, лякин Париж шеэринде кельдигим алда фран-

сызларда пек чокъ унер ве фенпун олдугъыны кориб, бир мыкъдар тасиль къылмайы нист идуб ики сене къалдым.

— Хош. Парижде насыл отурдыныыз? Фрэнклерин усул-и-маишети иле Туркистан маишети бишасында буюк тефавют бардыр. Имтизач иде бильдинъизми?

— Эвет, эфендим, шукюрлер олсун, куньлер хош кечди.

— Ола билир, огълум, лякин аджеб ве гъараибден башынъыза бир шей вакъа олмадымы? Акъикъатыны сёйлемелисиз...

Къазышынь бу суалинден буз-бузладым. Ичим сугъукъ сув толмыш киби олды. Парижде башыма келенлери ве франсыз къызыле олан муаббетими билиюрмы, недир... Бичаре Маргарита аман хатириме кельди. Ама къазы бунлары насыл бильсин? Бильсе дахи не зиян бар. Зиянкярлыкъ итдигим ёкъ. Франсыз къызыле муаббет итдим, ашыкъ олдым. Муаббет исе незир туркистанийде олмыш, незир эфренджде олмыш хияф ахлякъ дегильдир. Эр насыл исе тюрюлю фикирлере далдым.

— Джеваб берминюрсыз. Не сёйлесджегинъизими фикир идесиз-деди къазы.

— Эвет, эфендим, Парижде отурдыгъым вакъыт, Маргарита адлы франсыз къызыле муаббет итдим, лякин хияф ахлякъ амельде булунмадым.

— Бу насыл олды?

Суалине джеваба Маргарита иле арамызда олан муаббет вакъиасыны беян итдим.

— Бу дияра кельмезден эвель акъкъымызда малюматыныыз бармы иди?

— Хайыр, эфендим.

— Насыл олды да бу улькее тюшдишъиз? — дедикте, башыма кельдиклери беян итдим. Икяеми динълеб:

— Хош. Худая эманет олунъ. Бу алда мунасиб бир иш ве къасб пейда идинджее къадар мусafir олурсыз. Шейх Джелал сизе аталыкъ ве муаллим тайин олуныюр, эр не керегинъизи онъа айтырсыз. Селямет ал ичюн алладан къоркъар киби, яландан къоркъмалы, джеэншемден къачар киби, феа фикирлерден къачмалы, джеэннете олан муаббет киби, инсанлара муаббет итмели. Бунлары дин къардашы киби, насиет ве мамур-шери сюрети иле эмир идиюр. Улькемиз ялан ве акъсызлыкъдан къуртулмышдыр. Маишетимиз шаркъ ве гъарб ислясынынъ сюрет маишетинден башкъаджа, Фрэнкистан маишетинден аляджадыр. Кориб анъларсыз.

Къазы эфендие темини идерек, сёзлериши къабул итдигими ишарет итдим.

— Хэйли азырландыкъдан сонъ, Молла Аббасны мед-
ресе-и-кебире талебе язарсыз-дею, шейх Джеляла эмир
бериб, къайтмая мухтар олдугъымызы беян итди.

Баб эль-хукъукъ даиресинден чыкъуб мусафирхане ёл
тутдыкъ. Эр не къадар хавф ве къоркъуя ачыкъ себеб
корюнмиюр исе де, къазынынъ тефтиш ве сёзлери бен-
денъизе зияде тесир итди. Насыл тесир итмесин ки, Дар
уль-Рахат эхалиси бизлер киби ислямлар олдукълары алда
Андалус девлети инкъыразындан берли местур ве нама-
люм дагъ арасында гизлениб, дюньянынъ ич бир къавмы
ве улькеси иле мунасебет итмейиб, хусус маишет ве мед-
ениет даиресинде булунмиюрлар ве бунлары маишет ве
медениетглери узурьшда Туркистан бадие, Фрэнкистан ал-
чакъ дереджелерде къалдыгъы корюнмиюр. Бу улькеде
къадынларын эхвалы насылдыр, аджеба? Маргаритая
олан муаббетиме къазы эфенди не ичюн зияде дикъкъат
буюрды?..

Базар ве мусафирхане мейданына етишдикде, бир ала
зияде къызыкъландым. Арабың бири сыра-сыра джумле
адамлар иле селямлашыб джуре иди. Бенденъиз киби бир
мусафир ве гъариб эльдиярдыр зан идуб, шейх Джелял
Эфендиден суаль итдим. Джеваба:

— Бу адам ямандан риджа идендир-деди.

— Яманлыгъы ве джезасы не эмиш?

— Буок къабаатда булунмыш иди... Ашлыкъ сатыджы
олдугъы алда, бир муштерисине ярым динарлыкъ хыянет
итмиш иди.

— Бунынъ ичюн не джеза идильди?

— Къазы тарафындан вакъа тефтиш ве тахкъикъ олу-
ныб, гунакарлыгъы ресмен илян олуцды.

— Хош, баде бу адамы хабсеми къойдылар яки къам-
чымы урдылар?

— Хайыр, огълум. Улькемизде не хабсхане бардыр, не
къамчы урмакъ. Бунлара аджет къалмиюр.

— Барекалла, бу насыл олуюр?

— Насыл оладжакъ, адамын хыянети малюм олдугъы
иле джумле ульке онъа эджнеби ве джат олур. Кимсе селям
бермез, ве белядан къоркъар киби, чет джюрирлер. Джёма-
ат арасында оларакъ, хабсхане тюшмишден зияде тенха
ве ялынъыз къалыр. Дахи къадыны арам ве хыянет аша
узаппамакъ ичюн та риджа идуб пак олунджая къадар
зевджени терк идуб, анасы юртуна къайтыр. Вельхасыл,
къабааты та ислях олунджая къадар инсанлыкъдан чыкъ-
мыш олур, бу алда озь мурадынджа улькенинъ четинде
махсус даирее чекилиб, ибадет ве хызмет ве тедрис иле

ислях-маневиее гъайрет идер ве баде гери келир, джемаатлы-гъа къабул олуныр... Икинджи дефа нефс ве шейтана баш бермез, къувве-и-ахлякъие эп селямет ёлуны косьтерир. Корьдигинь бу бичаре яшлыкь замашында эксери алсыз ве хаста булуныб кемал дередже тербие ве тасиль корьмемиш иди. Бундан себеб гунакарлыгьы вакъа олды. Ахыры дёрт ссенеде бундан гъайры улькемизде къабаатлы корюльмемиш иди...

Шейхин бу сёзлерине агъызымы ачуб, шашуб къалдыгъым алда, мусафирханее етишдик. Не тааджибли, не аджайиб усуллар эмиш! Гъарип башым селямет къалырма, не олур?

Кервансарайда больмее кирдикде, хызметчи бана кельмиш ики мектюб иле бир нусха газет берди. Мектюблер дёрт коше бирер парча кягъыт иди. Къаллары ёкъ! Бир тарафда «Молла Аббас эфенди туркистанлы» ибареси иле почта тамгъасы киби, бир шей бар иди. Икинджи тарафда матлюб олан язы. Мектюбин бири окъуйджылары малюм Фериде банудан иди. Атасы ве бирадерлери беим иле билишмек истеюб, не кунь давете аджебат иде биледжегим суаль идиюр. Ве сонъ: «Эшь-миллие мейданы Осман Гъазавий ханеси» — дее язылмыш. Икинджи мектюб Дар уль-Саадетде нешир олуан «Йстикъбаль» нам газет бенденъизе ёлланаджагъыны беси идуб, газетнинъ мудири Русие ислямлары, Туркистан ве Бухара эхалиси хусусында газетде дердж итмек ичюн эхбар ве малюмат язуб кондермеми риджа идиюр. Бу дин къарындашларымызын эхвалы бу тарафда кемал малюм олмайыб, эр не хабер берир исем мутешеккюрен къабул олунаджакъ эмиш. Мектюблери окъугъач, фикирлере бардым... Кягъыдлары бизим кягъыдлары бенъземиюр. Демек, озьлери имал идиюрлар. Дюнъядан айрыджа турдукълары алда хавадиснамелери бар... Не языюрлар икен?... Газет олдугъы алда, эвет, басмаханелери олса керек. Мектюблер устюнде почта тамгъасы бар, ама пул (марка) ёкъ. Демек, почталары акъчасыз хызмет иде... не тааджибли ал! Фериде бану яни ёлда корьдигим бир къыз, бана мектюб язмыш. Атасы, бирадерлери бар. Бунларын хабери олмакъ узьре язмыш! Бунъа дахи зияде хэйран олдым. Бу фикирлер иле мешгъуль олуб турдукъда, шейх Джелял кируб кельди. Бен ичери кирдикде базарда къалмыш иди.

— Эфендим, къайда къалдынъыз? — дедим.

— Базарда тазе йымырта кетирмишлер, беш-он адат алуб чипче(чибиш) чыкъартмая бердим, — деди. Бичаре шейх акъылыны алдырдымы, недир? Бойле исе не языкъ.

— Эфендим, не сёйлиюрсыз? Базардан алынмыш йымыртадан хэман чипче чыкъярылырмы?

— Эвет, огълум, йымырта булуыр исе артыкъ тавугъа аджет къалмаз. Шейхин акъылы къарышдыгъына шубе ёкъ. Къоркъа башладым. Козьлерим айланды. Бу алда шейх Джелял кулюмсиреб деди:

— Огълум, яхшы кишисинъ, лякин айыб буюрма пек надан эмишсинъ. Келямикъадимден хэйли хаберинъ бар исе де, Амелькъадим китабынынъ вуджудындан хаберинъ ёкъ эмиш. Эгер бундан азачыкъ малюматынъ олмыш ола иди, йымыртадан тавукъсыз чипче чыкъярылдыгъына бу къадар шашмаз идинъ.

— Алла акъкъы ичюн, шейх баба, айтдыкъларыны ачыкъ сёйле! Тавукъсыз чипче насыл чыкъяр. «Амелькъадим» дедигинъ насыл китаб?

— Огълум, къулакъ бер... Йымыртадан чипче чыкдыгъы, устюнде тавукъ ятдыгъындан дегильдир. Тавугъын вуджудындан, тенинден йымырталара тесир иден сыджакъ ве араретдендир. Дженаб Хакъын икмети укюминдже тесир-арарет иле йымырта ичинде олан эджза къуш вуджуды кесб идер. Ишбу акъикъат-и-табийи те-джрибе иле кешф ве ашикяр идуб, арарет вастасыле махсус къаплар ичинде йымыртадан чипче чыкъярмакъ усулы иджад олунмышдыр.

— Дженаб Хакъ афу буюрсын! Бойле иш олурмы?

— Эвет олур, огълум. Буны гунякярлыкъ, фенолыкъ эсаб кылма. Амелькъадим китаб-и-кебирин къулланындже олан ишдир.

— Джаным, шейх баба, шу насыл китабдыр?! Сёйле, ич ишитдигим ёкъдыр.

— Билиюрым, ич ишитмемишсинъ. Бу китаб джианнынъ эр еринде бардыр. Джианнынъ къайсы еринде олса олсун, окъулмасы мумкюндир. Саифселери инаетсиз буюкдир, эр бир арифиди къоджа дагълар къадардыр.

Шейх бу сёзлери сёйлер, бен исе — ким диване олмыш, шейх эфендимди яки бен бичаре — фикирини идиюрдым.

— Шейх баба, кене бир шей анъламадым — дедим.

— Бу китаб ки, Амелькъадим, дженаб Хакъ талий-и-халкъ итдиги джумле джиан ве мюджерретдир, табиат ве кяинатдыр. Табиат ве кяинатын халкъы дженаб Хакъ олдугъы киби, табиятын джумле къуветлери, аркетлери ве имарети дженаб Хакъын вазы итдиги къадимий ве даимий къаваид ве низамларыдыр. Сувларын юкъярыдан ашагъы акъмасы, гиджеден сонъ кунъ ве кунъден сонъ гидже кельмеси, арпа сачсанъ богъдай чыкъмадыгъы, таш

устюне эр не сачсанъ чыкъмадыгъы, инсан къуш киби учмадыгъы, балыкъ къуш ювасында асралмадыгъы киби, дюньяда эр не бар исе, джанлы эм джансыз эп къавайд-и-табиее таби олмакъ узьредир, икмет-и-Худа. Табиатын базы къуветлери ве эшьянышъ аллары инсан ичюн зарар ве зияндыр ве базылары фаидедир. Табиатын базы къуветлери инсана эсир ве хызметчи киби къул олур. Меселя, джелъ (рузгяр), акъыш сув ве гъайры. Инсанлыкъ олдыр ки, табиаты билиб истимал итмели. Хэйванлыкъ олдыр ки, табиатын ал ве къуветинден гъафиль олуб музарратындан хыфыз олунмамакъ ве фаиделеришден истифаде къылмамакъдыр... Иште, Амелъкъадим китабы дедигим илим табиедир ки, дженаб Хакъын эляк итдиги джумле эшьянышъ вуджудындан ве наден олдугъындан, теркибатындан, хасиет ве семератындан бахс идер. Бунлары бильгеч, инсан огълу сыйы ве гъайретден фаиде корюр, эр не иш тутса билиб ишлер, хэйван киби гъафиль джурьмез. Илим-табие сасиндедир ки, базарымызда учъ куньде йымыртадан чипче етишдирилир, агъач ве одун якъмайыб юртларымызы сыджакъ ве язда, сыджакъ олдукъта, истедигимиз дередже салкъын, серин идериз ве дюньяда раат-раат омпор кечириб дженаб Хакъа ибадет идериз, илим-дичиеден намаз ве къыраад идуб ве укъукъ огренильдиги киби табиатдан дерс алынырса, мал ве багъча асрамакъ ве маишет ичюн не киби шейлерден фаиде ве зарар оладжагъы огренилир. Бу сёзлерим, бельки, санъа къарагъыдыр, ама баде хэйли малюмат кесб итгеч захир олур.

Шейхин бу дерсине шашуб, не сёйлемее бильмейиб, аман алдыгъым мектюблери косътердим ве бунлар акъкъында фикрими беян итдим.

— Эвет, огълум, улькемизде почта акъкъы ёкъдыр. Кягъыды небататдан имал идериз. Китаблар басылыб джумле эхалие акъчасыз берилир. Къызларымыз ве къадынларымыз даире-и-эдебиеде эм язарлар, эм окъурлар. Мектюб къапы иджад олунмамыш не аджет ёкъдыр, чюнки беянымызда хильф эдеб ве низам иш ве фикир олмаз ки, къаб ичине сокъмая аджет олсун. Ислямын дини ве иши ашикярдыр, айыб ичюн сетир лязимдир-дею, шейх Джелял акъшам келеджек олуб озь юртуна кетди.

Хэйран-хэйран бакъуб къалдым. Шу бахс итдигим «Истикъбаль» газети козюме корюнди. Алдым. Не язмыш корелим. Биринджи бент. «Туркистанда экъвам-тюрк». Бакъынъыз, нелер язмыш (арабчадан терджиме): «...Эхвал этраф ве эхвал ульке бу ёлда олдукълары сырада Коканд-

да— Худаяр тахтта 1845-75 сенелери булуңды), Бухарада— Музафаралдин (1860 сенелери эмирлик япты) ве Хорезмде — Махмуд Баходирхашларын заман-и-султана-тларында дияр Туркистан Русие девлетине таби яки нюфу-зыша разы олмая меджбур олмышдыр. Эхалиден бир мыкъдары тебеддюллятдан нахуш олмыш исе де, хэйлиси дахи, меселя, эхали-туджджар, Русие укуметининъ итиша-рындан разы идилер. Биъ ики юз докъсан (фелян) сенеси дженюб Туркистаны сеят итмиш шейх Мансур диюр ки, Русие укумети иле берабер келиб мейдан алмыш асайыш ве селяметлик эхалининъ Русиее муаббет итмесине буюк себеб олмышдыр. Вакъаа, Русие акимине я нюфузине кечмиш ерлерде ёллар, сахралар ве базарлар эмин олуныб, иджран шеришериф баханесиле вакъа олан эсабсыз къа-тиль ве джезалар мани олунды. Ислямларын усул-и-дини-елерине коп меддахлар итдиклери алда русиелилер темин асайыш ве раат иле эксери эхалининъ хюсюн-къабулыны кесб итдилер.

Аян ал шолдыр ки, туркистанлыларын маарифлери ве дередже-и-медениетлери зияде кериде къалмышдыр. Эр насыл исе, илим-диниеле хэйли кемалатлары бардыр. Лякин илим ве фенун саиреден бихабердирлер. Бу исе шаян тефеккюрдыр, чюнки Туркистанда базы заманларда ма-ариф ве эдебият зияде мейдан алмыш иди. Меселя, эмир Тимур яни Тимурленг (яшагъан йыллары: 1336-1405) зама-нында ве, бахусус, огълу— Улугъбек (сонъ заман ильмий эдебиятта белли олгъаны киби, Улугъбек (1394-1449) эмир Тимурнынъ торуны олгъандыр) заман-султанатында Са-марканд илим ве фенун ве санайи джеэтлеринде ильм-исляmietин биринджи бельделеринден иди. Илим ве фенун падишалары дахи мюшерреф идер фехвасынджа эм окъур идилер, эм илиме буюк ярдымлар идер идилер. Адындан анълашыладжагъы узьре Тимурленгин топал ве акъсакълыгъы насаф дюньяы забт итмее мани оламамыш исе де, акъсакъ Тимур басиретсиз, козьсюз яни илимсиз олмыш олса иди, дюньянынъ ярысына малик оламаз иди, джайль ве наданлыкъ иле фетихат ве шеджаат бир заман мейдана кельдиги ёкъдыр.

Бир девлет я миллет хараб оладжакъ исе, энъ ибтида илимсиз ве маарифсиз къалыр. Бу алда къой айваны киби, фехимсизлениб озь башларыны озьлери узатыб турарлар. Нишлесинлер ки, козьлери багълыдыр!

Дар уль-Рахата тюшмиш Молла Аббас туркистан-лыдыр. Бельде-и-Ташкент эхалисинден бир дживандыр. Юртунда тасили ве Фрэнкистанда хэйли талими бар исе де

улькемизде йине илим ве маарифе гъайрет идеджегини ишидиб мемнун олдыкъ. Маариф иле мюневвер оларакъ, кемалат ислямие ве инсаннее ашна олур, улькемизе кельдигиниъ себеби исе бир фитислик яки душманлыкъ олмайыб, бельки, гъаиб расткелиш я ашыкъ-маарифетдир, зан идиюрыз...

Зенгибар (Занзибар) ве Мысырдан кельмиш хавадислер къан агъланыр шейлердир. Хедив (1867-1914 с.с. Мысыр укъомдарларыныъ уваны) азрет Исмаил (1863-79 сенелери Мысырныъ укъомдары) пашаныъ исрафаты ве Зенгибар акиминиъ къайдсызлыгъы шу ики къытгъа-и-ислямиеи он беш-йигirmi йыла къадар фрэнклере къурбан идеджекдир (Дар уль-Рахат газетиниъ бу дедиги сёзю чыкъды. Дерин акъыл иле оладжакълары бильмек мумкюн эмиш. Аббас. (И. Гаспринскийниъ изааты), илим ислямиете мусаллат олмыш мюстебидлери бу алына тааджиб идильмиш, ибадуллахи савурлыкъ мал ад итмишлерден башкъа ал мамул дегильдир. Тааджиб идиледжек анджакъ шудыр ки, учъ-беш юзю бир ордуя къаршы гъалиб кельмиш, етишдирдиги учъ-беш алимин зия кемалаты асырлары мюневвер иден къавм ничик бу къадар дюшкюн, бу къадар мюсеккинлидир. Ветан ве истикъбал-лерини бербад иден, къар ве кесблерини джем идуб сефахат батакъларында юварланан амирлере итаат ве къуллукъ итдиклерине хейран олмамакъ къабиль дегильдир. Себеби малюм — джеалат!

Араб газетасындан терджиме итдигим ишбу ифаделерден анълашылдыгъына коре, Дар уль-Рахат эхалиси озю малюм дегиль исе де, эхвали-туркистана ашна эмиш. Эр тарафын иш ве эхвалына бойле вакъыфдырлар. Араларына тюшдигим аджайиб мусульманларын бильмедиклери ёкъ, лякин буулары кимсе бильмиюр!

Мезкюр газетниъ саир мадделерини окъудыкъда, бир къач хавадис дахи кориб хэйран олдым. Бакъынъыз, не ямыш (терджиме): «Къырае-и-Филистин (Палестина). Муэндис бир алет тертиб итмишдир ки, буныъ вастасыле арыкъдан яки къуюдан юз аршын (1 аршын- 75 см.) юкъарыя сув чыкъармакъ мумкюн олмышдыр. Алет-и-джедиде ава иле арекет идиюр, бир масарифи ёкъдыр. Ишбу унер ве устадлыкъ саесинде дагъ этеклеринде сувсузлыкъ иле таб-такъыр къалмыш ерлер багъ ве багъча оладжакъдыр. Хезар аферин ве тешеккюр... Малюм кимияджимиз Джафар Таги азретлери енъи кешф итдиги бир маден иле кимик къарышдырыб ясадыгъы туз энъ арыкъ ве къуветсиз ве осал топракълары мейвадар

идиюр. Къува-и-табиеси иле ашлыкъ олмаян ерлерде ашлыкъ оладжагъы бу сене вакъа олмыш теджрибе, сынав иле малюм олмышдыр... Эль-Мысыр нам къыраеде кечен афта гъариб бир вакъиа олмыш. Секиз яшарлыкъ сеид Хасан огълу эр насыл исе бир парча джам (пияла) ютмыш. Бу нерсеи илядж иле къарнындан деф итмек къолайсыз олуб, къарнындан ичсклерине кечсе, вефаты лязим келед-жегинден, къыраенинъ табиби аман къарныны яруб, джамы чыкъаруб алмыш. Баде ярасыны тикиб бичарейи ал-селямете къоймыш. Бичаре сеид икинджи дефа агъзына алдыгъы шейлере дикъкъат идер, зан идериз...»

Газетнинъ бу хаберлерине коре, Дар уль-Рахат ислям-лары арасында фен, машина, кимья, зираат ве тыбб ильми кемал дереджелерде олдугъыны анъладым, шу къадар кемала етишмишлер ки, Туркистанда бунлары накъиль идер исем, бельки, инанмазлар. Не аджайиб ульке, не кемалатлы инсанлар! Эр кунъ ич фикириме кельмеен гъараиблер корююрим, вакъыт ве фурсат олур исе, бунларын джумле алына ашна олурым. Бунларын эхвал ве маишетлери бизим ислямларын маишетинден ве меддах олунан фрэнклерин усулындан даа илеридедир. Бана бой-ле корюниюр, сизлер исе яздыкъларыма дикъкъат идуб фикир буюрын.

Эвельде малюм итдигим Фериде банунынъ даветине иджабет керек иди. Давети къабул итдигими беян идерек мютешеккюрен джеваб язуб ёлладым. Яздыгъымы арабча яздым. Он беш сене къадар арабий тасилише девам итмиш исем де, хатасыз язмамышдырым- дею, къоркъуюрым. Бильдигим арабий, туркистанджа, бельки, естерлик, ве янълышымы чыкъараджакъ надир булунаджакъ исе де, Дар уль-Рахатда беним моллалыгъым акъча итмееджегини билиб, хэйли раатсыз олдым. Насыл олмайым ки, бу диярын къызы-къадыны дахи илим ве фенун мейданында бирер махиредир.

Фериде банудан алдыгъым мектюбин джевабыны язуб ёлладыгъым кунюнинъ эртеси бирадери сеид Хасан кervансарая келиб бенделерини ханелерине алуб гидеджегини ифадс къылды. Кстдик... Кечдигимиз ёл Дар уль-Саадетин саир ёллары киби интизам ве летафетли иди. Ики тарафдан таш къалдырымлар ве бунлар боюнджа демир пармакълыкълар ве бунларын аркъасында гульбагъчалар ве Гузель-гузель ханелер эхалининъ зевкъ ве раатыны терджиме ве накъиль идиюрлар иди. Бу ёлуи ахырында бир мейдана чыкъдыкъ. Мейданнынъ дёрт тарафы кене багъчалыкъ ве биналар иди. Мейданшынъ озю акъ ве къара таш

иле накъыш олунмыш киби тѣшельмиш ве орта еринде пек буюк дегиль, ама ич корюльмемиш дереджеде зийнетли бир джами-шериф иле шерефленмиш иди.

Мейдана тюшиб джами-шерифе якъын бардыкча, хэйрат ве ферихим артыор иди. Не аджайиб бина, не хош шекиль, не устадлыкълы иди. Минареси чархдан чыкымыш киби, ве индже ташларына оюлмыш накъыш ве чичеклер имсальсиз бир шейлер иди. Джами ве минареси акт мемердер ве этрафында олан хавлиси къара мермер дирсклер устюне бина олмыш иди ки, аджиз козьлерим бакъуб шашуб къалдылар. Зийнет ве летафети захир олуб, буюк-буюк ташлара оюлмыш оймалара ярашыкъ иле саделигин бир ере къавушдыгына бакъдыкча хэйран олмамакъ мумкюн дегиль иди... Месджиди бина итмиш устад ялынъыз бинайы мурад итмемиш зан итдим. Ислямиети беян итмиш улугълыгы дереджеде саде ве саделиги дереджеде улугъ бир бина инша итмиш, ама насыл бина итмиш! Умумий ве хусуслары бир махирлик иле ясалмыш ки, бир лжик ве ара корюльмейиб месджид ве минареси бутюн бир мермерден кесильмиш киби иди. Хезар аферин айтуб, Дар уль-Рахатын араблары андалуслы аталарындан даа устад, даа махир олдукъларыны анъладым. Эвет, беш юз йылдан бери малаяни вакъыт кечирмемишлер, фенуи ве унери нидже мертебелер илерилетмишлер.

Джами дживарында къабир ве тюрбе корюльмедигинден, Дар уль-Рахатда къабристан корьмедигим ве бизим Туркистанда месджидлерин этрафы къабирлер иле толу олдукъы хатириме кедиб, къабристан къайда олдукъыны сеид Хасандан суаль итдим.

— Къабристанлар шеэр ве къыраелерден узакъдыр, шеэр ве къырае ичинде дефн олунмаз-деди.

— Аджеб, эхалие бундан кучьлюк ве мешакъат олмиюрмы?

— Не ичюн, аджеб, олсун, эфендим, мешакъаты дахи эсаб дегильдир. Чюнки инсан сакин олан махаллее якъын ерлерде мевта дефн итмек сыххат умумий чазарындан буюк хатадыр. Чюрюмекде олан мевтадан асыл олан рухлар, газлар авая агъув, зеэр вируб ер ве сую инсан ичюн мезар идер. Илим- тыбб иле илим-сыххате мураджаат буюрсанъыз, корюрсиз, эфендим. А-а, ханемиз де якъындыр.

— Бу диярын эхалиси зияде теджрибели эмиш.

— Эльхамдулля! Фекъат, сеид Аббас, Туркистан, Иран, Арабистан ве магъриб къытъалары омюр-маишетде чокъ кериде къалдыкълары акъикъатмы?

— Эвет, эфендим, бильдигиме коре, мезкиюр кытгьалар Дар уль-Рахата нисбетен вахший алдалар.

— Дженаб Хакъ ярдымджылары олсун, аталарымыз бууджа илериде идилер. Джайль ве наданлыкъ фрэнклерс махсус иди. Бу заманда бунлар ислямлары озуб кетдилер ве ислямлар омюр-маишетде кериде къалдыкълары тааджибли вакъиадыр. Эвет, эфендим, заманымызда санайи, тиджарет, сервет ве нюфуз эп фрэнк акъвамьндадыр.

— Бунларын дюнья амир олдукълары бизлере де малюмдыр. Лякин маишет ве медениетлери нукъсанлыдыр. Фрэнкистаннынъ вуджуды зан олунаджакъ къадар селямет дегильдир...

· Мейданы кечуб къаршымызда олан Мюдерсин нам ёла кирдик. Бу да саирелери киби багъчалы ве летафетли иди. Фериде банунынъ атасы шейх Абдулланынъ юрту бу ёлда эмиш. Гъайры юртлар киби, бу дахи багъча ичинде олуб ёл тарафы гульбагъчалыкъ ве тунч пармакълыкълы иди.

Сеид Хасан бенденъизи мусафир больмесине оздурды. Азбардан кечер икен, бу ер ислямларынынъ пак ве темизлигине хэйран олдым. Эр алларында бир тюрюлю яхшылыкъ, бир тюрюлю фанде бар. Меселя, чичек недир? Пск керекли нерсе эсаб олунмаз. Ама бунлар пишлемишлер, дикъкъат буюрын. Нидже-нидже гуллери, чичеклери джынс-джынс, чешид-чешид отуртыб, хане этрафларыны накъыш итмишлер. Йыл он ики ай гуллерин къа бири, къа дигери ачылыб, лятафет иле мекаяны къокъу, хис иле авайы татлы идиюрлар. Багъчалар къуш ве бульбуль толу. Къуш тутмакъ я атмакъ адет дегиль. Эльде асралмыш киби, инсана алышмышлар да нимет иле шукюр ве мюнаджатдан кери турмиюрлар киби.

Больмее кирдикде, шейх Абдулла иле икинджи огълу сеид Али бенденъизи истикъбаль идуб, отурмая ер косътердилер. Больменинъ тюбю гузель хасыр иле, этрафы диванлар, къызыл мешин тешеклер ве ястыкълар иле тешельмиш иди. Дженаб шейх сексен яшарлыкъ, сачы-сакъалы ап-акъ бир къарт, ама даа тазе ве къуветинде бир киши иди. Огълу Али, агъасы Хасандан учъ яш кем йигирми беш яшларында бир дживан иди. Зияретимден гъает мемнун ве месрур олдукъларыны беян идуб, эхвал-и-Туркистандан суаллер буюрдылар. Аз мюкълемден сонъ, шейх Абдулла бенденъизденъизде эхвал-и-Туркистана ве Фрэнкистана ашна олдугъыны аныладым.

Эмир Насибулла бухарийнинъ омюринден ве вукъуатларындан сёйледиги эхбар ве Коканд укюмдары болмыш Худаярханнынъ башына кельмиш ишлерден гъает этраф-

лы беанаты зияде тааджибиме кельди, чонки, бельки, нюфус-Кокандда бу кьадар малюм дегильдир. Лякин шейхи энъ гъариб сёзю заман вукъуатдап юз сене мукъаддем Туркистан ве Коканд улъкелери Русие тарафындан истиля ве забт олунаджагъы билиндиги хусусында иди... Юз сене сонъ оладжакъ шей ве ал ничик билинир фикрине къавушдыгъымы анълаб шейх Абдулла деди:

— Шеэр китапханесине теширф буюрыб ибн Мерван-нынъ «Къыяс ве ихтималат сиясие» нам эсерини алуб бакъсанъ, бундан юз сене бурун бу сиясиюннынъ къыяс итдиклери темамиле вакъа булдукъларыны корюрсинъ.

— Бу затын дерин билиджилигине ве къувет-и-ильмие-сине хэйран олдым. Бениадем юз йыл илерисини коре билirmi? Акъылым алмиюр. Эр алда мерум ибн Мерван керамет саиби олдугъыны анълаюрум.

— Хайыр, огълум, ибн Мерван керамет саиби дегиль иди, бизлер киби адий бир инсан иди. Сен дахи оладжакъ ишлери олмаздан эвель къыяс ве коръмее мукътедир ола билирсинъ, тасиль илим иле къувве-и-фехим ве басирет керекдир.

Шейх бойле тариф итди исе де фехим ве басиретим ачылмайыб, бу халик укюметине акъылым етишмедиди. Бундан беш я он, я элли сене сонъра оладжакъ ишлери бен ничик биле билirim? Тааджиб ве нукъсаныма мераметен шейх азретлери бенделерини фехимлендирмек ичюн сёзе девам идуб дедилер:

— Огълум, Батый заманларындан яки Эскендер ве яки сизин Туркистан кахриманы акъсакъ Тимур ишлеринден азмы-чокъмы хабер ве малюматынъ бармы? Эвет, бардар! Бойле исе, бунларын заманында сен дюньяда олмайыб бунларын заман ве алларындан ничик хабердар олдынъ? Эвет, шубеден ари ривает ве шу заманлардан къалмыш тарих ве шер китабларындан эске алдынъ. Бизден мукъаддем олмыш аллары ве ишлери бильмек ичюн чаре олдугъына чокъ шубе къылма. Сув дегирмени не олдугъыны, эвет, билиюрсынъ. Сув келир исе, айланыр, ишлер. Сув кесилir исе, арекетсиз къалыр, дегильми? Бу бильгимиз олдугъы алда эр къайсы дегирмени дикъкъата алуб ничик ве неден бина олундыгъыны, сув котюрен арыкъларыны, сувун аз ве чокълугъы ве гъайыр алларыны тефтиш ве кешф идуб, къыяс ве мювазине идилир исе, шу дегирменнинъ къач заманлар ве не киби арекет идс биледжегини нисбетен анълая билirиз. Тамам бу киби эр къавм ве миллетин я девлетин эхвал-малиеси, сиясиеси, тарихиеси ве эдебиеси билиниб, дживар улъкелерин ве девлетлерин

мезкюр аллары иле кыяс ве мювазине олуныр исе, кыяса альпымыш халкын ве мультюн тераккыи ве я теденни идеджеги яни илериледжеги яки харабсе юзь тутуджагы эхиль басирете захир олур. Кыяс ве имсаль илимин буюк васталарыдыр. Башыш яш, акылыны илим ве малюмат иле таса олдукча козылерин де узакдан коре башлар.

— Эвет, эфендим, фехим келиюр. Лякин аль идемедигим бир мадде бар. Эр не вакъа олмыш ве оладжакъ исе, дженаб Хакын мурадынджадыр? Сабах вакъа олан нидже ишлер олур ки, акъшам ятдыкда ич фехим ве басирете кельмиюрлар.

— Эвет, огълум, эр иш мурад алейхисе багълыдыр. Мурад онындыр, илим олдыр. Бу хусусда иманымыз бирдир, лякин сенинъ диккъата алмадыгынъ ве бильмедигинъ базы аллар бар, бунынъ ичюн сёзюме кяни олмиюрсынъ. Табиатда ве илим инсанда эр не вакъа олуюр исе, бир себебе таби, бир къайдес мувафыкъ олур. Себелерин бирлиги, къаиделерин бирлиги вукъуат ве семератын бирлигини муджиб олур. Бойле исе, дженаб Хакын икмет ве элякъатынынъ бир алыдыр, икътисасыдыр. Диккъат буюр, нидже бинъ йыллардан бери кунеш шаркъдан чыкълуб гъарб тарафына кёчюр. Эгер дженаб Хакъ мурад идер исе, бир кунде кыюркъ тарафа арекет идеджегине шубеми бар? Бойле олдукъта имсалине имтисален эртеси кунъ кунеш кене шаркъдан чыкълуджагыны кыяс итмек джаиздир. Хата ве асилик дегильдир, чюнки Худа мурад идер исе, кунеш гъайрыдан чыкълуб шаркъа кёнаджагы инкяр олунмиюр. Табиатда олдукъ киби, маишет-бешериеде дахи исбат ве къаванд умумиелер бардыр ки, тесират ве эмираты инкяр олунамаз, чюнки тарих ве риваетин забт ве накълъ итдиги къадим заманлардан бери джари олдукълары малюмдыр. Бундан бойле бу эсбаб ве къаиделери билен адам зека ве кыяс къувети иле къайсы бир улькенинъ тераккыи ве ревадж яки теденни ве инкыраз боладжагыны укюм иде билир. Санъа малюм бир мисаль кетирейим. Франсыз улькесинде икъамет итмишинъ эхвалыны билиюрсынъ. 1890 сенеси муаребесинде немселер тутуб алмынъ Элизас, Лорен (Лотарингия) виляетлерини къайтарыб алмакъ джумле эхалининъ ве укюметин эфкярыдыр. Ама мазхар булмыш немселер дахи умумен йэк-эфкяр олуб мезкюр виляетлери эр алда мал ве мульт эдинмек мурадындалар. Къайтармакъ ичюн франсызлар, къайтармамакъ ичюн немселер нидже сенелерден бери тедарикят-арбие идиюрлар. Бу ики къавм умумен аскер олды. Акъчалары, варлыкълары харб ве аскере фида

оладжакъ. Бу алда бунларын бсейнинде муаребе оладжагы шубе котюрмез. Бу ики девлетден мада, гъайры улугъ девлетлерин эхвалы малюм олса, илериде вакъа оладжакъ муаребенинъ сенеси дахи тайин итмсе мумкюн олур иди. Эвет, хата ола билир, лякин хатанынъ озю акыкьата якын бир хата олур...

Иште, огълум, ашна-и-маариф ве малюматлы киши зеки, кьыяс ве мювазине васталары иле бир дереджее къадар оладжакъ, ве даа тамамы ола биледжек, ишлери олмаз бурун анълая билир. Ибн Мерваннынъ керамет саибн дегиль, зека ве малюмат саибн олдугъы анълашылыр. Эсбаб тераккьн ве ревадждан керн къалмыш инфакусзылыкъ ве акслик иле бир-бирини начар тюшюрмиш Туркистан укюметлери ве халкълары Русиее таби оладжакъларыны эвельдже корьмек ве бильмек пек буюк илим дегильдир.

Шейх Абдулланынъ сёзлерине далуб, Эльхамра сарайында раст кельдигим Фериде банунынъ больмее кируб огюмизе софра кьойдугъыны корьмейиб къалдым. Софрада буюк къадахлар иле долу сют ве базы татлы шейлер бар иди. Бана бакъуб Фериде бану:

— Хош сефая кельдинъиз, эфендим. Атамыш ханесини зияретинъиз ичюн тешеккур идерим. (Бана корюнеджеги ич хатиримде олмайыб, бирден-бир не демее бильмейиб эрничик исе учь-беш сёз сёйледим). Буюрын, эфендим, айыб итменъиз, улькемизде чай ве кьаве олмиюр, бельки сизе сютден макъбульдыр — деди.

— Тешеккур идерим, бану, улькенъиз ве эхвалы шу къадар хош ве яхшыдыр ки, чай ве кьаве олуб олмадыгъы ич козе кельмиюр, затен лютфен такъдим буюрдыгъынъыз ишетлер чокъ чайлардан яхшыдыр.

Фериде бану ёлда корьдигим кийимде олмайыб гъает эльванлы ве якышыкълы кийинмиш иди. Бу алда бир къат даа гузель, матур, сеси бир къат даа хош ве татлы келиюр иди. Бирадерлерине хитабсн:

— Эльхамрада «Къызлар кошкю»нде раст кельдигимизде, сеид Аббас зияде кьоркъмыш иди. Ама бизлер даа фена ала кельмиш идик! Эгер шейх Джелал олмамыш исе, бизлери джын ве перн зан идер иди.

— Эвет, бану, зияде айрет алында идим. Беш юз йылдан бери хали къалмыш Эльхамра сарайында мусульман къызлары раст келир-дею, ким зан идерди? Бенденъиз аля тааджиб идиюрим ве корьдиклериме инанамнюрим... Анджакъ, сиз, бануя, бакъдыкча гонълум ве фикирим раатджа олур.

— Джарисенъизи медх идиюрсыз. Сизе бир тюрлю зиян оламаяджагы зат-алийлерине малюм олуб, даа зияде кесб раат итмишдирсиз?

— Эвет, бу джезттен дахи раат ве мемнун олдым. Ишбу шерефли ве зияде медсний улькеде хэйли тасиль идерек, нам ве медхни Туркистана алуб бардыкъда, бануы дахи хатиримден чыкъармакъ мумкюн олмаяджакъдыр.

— Иншалла, огълум, халкъымызда хюсн занынь бардыр. Арамызда хэйли вакъыт икъамет къылдынь, усул ве маишетимизе алышыб имтизач идерсинь ве бу алда Туркистана къайтмакъ фикрини терк идуб арамызда къалырсынъ...

Шейх Абдулла бу ибарелери достане ве татлы сеси иле айтды исе де, бана эр бири бирер таш киби келиб, бичаре башым бу дагълар арасында къала биледжеги хатириме келиб, ичим-багърым янды. Ал ве иссиятымы бильдир-мемее гъайрет идуб дедим:

— Я, шейх, бунджа улькелер сейир ве сеят итдим, Дар уль-Рахат киби летафетли махалле корьмедим. Бунджа инсанлар корьдим, бу махалленинь ислямы киби такъвий, махир ве медений оланлары корьмедим. Дар уль-Рахаты ветан ве юрт итмек эфкъарындайым. Лякин эр кес догъдугъы ветанына ашыкъдыр. Бунынъ ичюн Ташкенде къайтмакъ фикиримде бар ве дахи Мысыр ве Истанбул тарафларыны зиярет итмек мурадында булуныюрум, лякин къысмет...

— Фикир ве мурадынъ табиь, ама улькемизин гъайры улькелер иле мунасебат ве мухабераты олмадыгъындан, сенинь къайтмакъ мурадынъ дженаб эмирин рейине мувафакъдыр. Арамыздан базы алима ве акима дияр-и-саирее ёлланыпор, лякин алымызы фаш итмейиб хазизен меалик-мухтелифейи кешф ве тефтиш идуб келиюрлар. Тышарыда къалмакъ ичюн бирден-бир инсан чыкъмаз, ёл ёкъдыр! Олса дахи, джумлее малюм олмайыб, анджакъ, учъ-беш мемур-махсуса малюмдир...

Анъладым ки, бу ерде къаладжагъым. Эм урь, эм эсир булуныюрум. Артыкъ Ташкентден, Истанбулдан умюди кесмелийим... Вах, бу башыма даа нелер келеджек, дженаб Хакъ, инает эйле! Фикирими сетир идерек аман дедим:

— Бен бу улькеде мемнунен къалырым. Корьдигим иле муаббет итдим. Усул ве маишетине, иншалла, алышырым.

Шейх Абдулла ве огъуллаы бу сёзюме джевабен эхали ве дженаб эмир раат ве селяметиме дикъкъат ве химмет буюраджакъларыны ифаде къылдылар. Даа мюкялемеден

сонъ, шейх Абдулла медресе-и-кебирде тарих ве фельсефе мудерриси олдугъы ве сеид Хасан муэндис ве сеид Али фен-зираат ховаджеси ве Фериде бану къадынлар тыбби-еси олдукълары анълашылды.

Фериде банунынъ агъызындан Дар уль-Рахатын тарих ве себебтесисини беян итмиш идим. Бу мертебе атасынынъ сёзю боюнджа бу ульке хусусында хэйли малюмат ве хабр даа беян идеджегим.

Гранада бахадырларындан сеид Мусанынъ таликъат ве достларындан ибарет олан уфакъ бир джемиет местур ёл ве лягъым иле, испаньол зулумышдан къачаракъ, Гранададан иджрет идуб Сьерра-Невада дагълары арасында дёрт тарафы кечильмез дагълар иле къушакъланмыш мейдана чыкъмышлар. Зулумдан къуртулгъанларына эмин олунаджагъы алда мезкур мейдана Дар уль-Рахат демишлер. Бу мейдан дагълардан акъмакъда олан сувларынъ себеби иле эксери батакълыкъдан ибарет олуб, бичаре мухаджирлер лягъымдан чыкъдыкълары иле, чокъ ашагъы тюшемейиб дагъ кенарларында ер къазуб чадыр ве чалаш шекилли бирер хане ясамышлар. Баде кельдиклери лягъым ёлуны бастырыб, енъи ветанларыны ярашдырмай тутунмышлар. Мухаджирлерин джеми юз сексен беш киши олуб, бунларынъ стмиш секизи къадын эмиш. Ишбу джемиет-ислямис иптидай алда сеид Мусанынъ акърабасындан сеид Якъуб азретлерини озьлерине эмир ве назыр илян идуб, къартлардан ве алимадан алты кишилик бир меджлис-и-хас сайламышлар. Мухаджирлерин эр бири бир алим ве уstad олуб араларында махир багъчеванлар, табиблер ве муэндислер дахи бар эмиш. Эр бири иджрет ёлуна къондукъта, котере бильдиги къадар эшья ве алет юклендигинден, маишет ичюн керек олан эксерий шейлер эллеринде азыр эмиш. Мерум сеид Мусанынъ тедбири боюнджа, Эльхамра багъчеваны лягъым иле Дар уль-Рахата къыркъ беш къой ве хэйли тавукъ, фелян кечирмиш иди.

Бу алда мухаджирлер дагъ джагъасында ики къарие ясаб сакин олмышлар. Ама Дар уль-Рахатын мейданы ве тогъайлары эксерий батакълыкъ ве къакълыкъ олдугъындан, ава зерли олуб мухаджирлер зьядесиле астма хасталыгына мубтелея олмышлар. Шойле ки, аз вакъытта нидже адам вефат идуб, пек чокъусы хасталыкъ иле къуветсиз ве меджалсыз къалмышлар. Бу алда джемаатын али-масы ве акимасы мушавере идуб альшынъ чаресине тедбир корьмишлер. Дагъ четлеринде къуру ве юксек ерлерде мумкиюн къадар богъдай, памукъ, бостан сачуб, табиблер

ве муэндислер къарары муджиби джумле джемаат улугъ ише тутунмыш. Къарт ве яш, бала-чагъа — эр ким алына, къудретине коре ише тайин олуныб, анджакъ, энъ начар ве алысз оланлар юртларында къалуб аш пиширмек иле мешгъуль олмышлар. Батакълыкъ ве сазлыкълар къуру-тылмаз исе, джумлеси телеф оладжагъы захир олдугъын-дан энъ иштида дагълар бою арыкълар къазылыб, ашагъы акъан сувлары дагълар ичине дагъыгмышлар ве бу сувлар вастасыле улугъ бостанлар етишдирмишлер. Баде саз-лыкълар арасындан дахи арыкълар ачуб, булары къурут-мая башламышлар. Бу ишлере мюбашерат иден муэндис сеид Ахмед дагълардан ашагъы мейдана акъан сувлары эсаба алуб баде тесир-шемси иле ава чекиле биледжек мыкъдарыны эсаб ве ихрач идуб, дёрт тарафы дагълар иле чевирильмиш бу мейдана тюшен сувларыш акъуб гиден ёлу олдугъыны фехим итмиш, чюнки дагълардан тюшен сув-лар эп шу мейданлыкъда къалмакъ лязим кельсе, джумле мейдан гъает дерин бир голь олмасы лязим иди. Бу кешфи ве фикри иле Дар уль-Рахатын чеп-чевресини долашыб, къыдырыб, орманлы ве ташлы дагъын учурым ве кенар махалинде ве сазлыкъ четинде юкъарыдан къошмышы буюк ташлар ве агъачлар, ве топракъ иле бастырылмыш бир лягъым-табий булур. Аман джемаата хабер идуб, джум-лесини топлаб бу сув ёлуны ачмая тертиб ве усул къуар. Бир къач кунъ ишден сонъ бу лягъым я да богъазын агъызы ачылыб, сазлыкъларда голленмиш сувлар дагъ тюбюне чекильмее башлаб аз вакъытда сазлыкълар эп къуру олуб гъает мейвадар ве берекетли ерлер олмыш. Сазлыкълар къурудыкълары иле улькенинъ авасы дахи паклениб эха-лие мусаллат ве беля олмыш хасталыкълар котерилиб джумле раат олмыш. Бу ёлу фехимлеб кешф итмеси иле муэндис сеид Ахмед эхалийи буюк заметлерден ве бельки телеф ве никъыраздан къуртармая себеб олмышдыр. Пек аз сенелерде бу аджайиб джемиет-ислямие мамур, месуд ве раат олуб, теракъкъият ве ревадж медение башламыш. Дар уль-Рахатда энъ иштида бина олунмыш къырае, терк идильмиш Гранаданынъ ядикяры оларакъ, Енъи Гранада тесмие идильмишдир. Бу къырае азырда мевджуд олуб улькенинъ шималъ джеэтидир. Биринджи джами ве мед-ресе ве шифахане кене мезкюр къыраеде бина олунуб джемаатын ибадет ве ахлякъына, маариф ве шифасына медар лязим олмышлар. Дюнъяда варлыкъ — илим ве маариф иле, дюнъяда маишет — билик ве санайи иле, дюнъяда раат — сая ве гъайрет иле кесб олдугъыны джумле фехим идуб эр ве къыз, къарт ве яш окъув ве билик,

иш ве гъайрет ёлуны тутмышлар. Бундан бойле умумен тасиль илим ве фенуне ве талим унер санаате тутуныб араларында «джаиль» ве «тенбель» (эринчек) намыны къалдырмамышлар. Экин, памукъ ве пирнич тарлалары ве бостанлары, ве багъчалар етишиб къой ве къуш артуб, джемаатын варлыгъы ве тирилиги темин олунмыш. Бу алда иджретлеринден отуз сене сонъ, джемаат дёрт юз нюфузе етишиб учъ къырае такъсим олунмышлар. Бунларын биринде Улемахане бина олунуб, афтада бир джемаатын улемасы ве къартлары меджлис идуб илим ве билик музакерелери, унер ве санайи теджрибелери идерлер эмиш. Махсус кятиблер музакерелери ве теджрибелери язаракъ дефтер ве китаб идуб илим ве марифат джем идерлер иди. Иджретлеринден юз сене кечдикде зали шу къадар артмыш ки, бутюн ульке къыраелер иле толуб Дар уль-Саадет шеэрининъ тесисине башланмыш. Андалусия ислямларына малюм джумле фенун ве санаатлары мухаджирлер бир-ики мертебе даа тевси идуб, илерилетиб джумлеси алим, чальшкъыр, гъайретли ве санаатлы олдукъларындан улугъ дереджеде намус, ахлякъ ве варлыкъ саиблери олмышлар. Дар уль-Рахат ислямлары бейининде олан мамуриет, эмниет, гаклик, зевкъ ве сефа бильдигимиз инсанлар арасында корюльдиги ёкъдыр. Кир, хасут, нефсаниет, зулум, ачлыкъ ве факъыр не олдукъыны бильмезлер яки лугъат китабларда кориб аныларлар. Ильм арзу джумлее фарздыр, фаиде-и-алиеси узьре манишетлерини бина идуб, корюльмемиш дередже раата, тасвир олузма-яджагъы дередже саадете наиль олмышлар.

Дар уль-Рахата тюшдигим эснада, джумле эхали дефтер иле учъ юз бинъ адам олуб къыркъ буюк къырае ве бир шеэрде сакин идилер. Сеид Муса сильсилесинден келег эмирлер улькейи гъает акъылане ве адияне идаре идуб, ильм ве хызмете косътердиклери рагъбет ве гъайрет иле джумлее ибрет ве имсаль олуюрлар эмиш. Эмирлере олан муабетлерини ибраз ве нишан итмек ичюн джумле эхали иттифакъ идуб Дар уль-Саадетде аджайиб бир сарай ве касыр бина идуб, бунларын икъаметине махсус тутмышлар. Азырда укюм иден эмирин къарт анасы намына оларакъ сарая Касыр аль-Зёхре тесмие итмишлер.

Шейх Абдулланынъ накъылине коре, Зёхре султан аддий бир къадын дегиль эмиш. Гъазелиятдан бир диван месбахис ахлякъие ве фельсефеден бир меджмуа саибеси олуб нюфюз ве гъайрети иле къызлар ичюн буюк мектеб-алие ве дарульмалюмат кюшад итдирмиш. Бу ики мектебден махире муалимелер ве махире саибелери ве

тербие-и-летафет ве ирфан иле саадет олан зевджелер рефикъалар етишиюрлар эмиш.

Та акъшама къадар шейх Абдулла азретлери улькенинъ тарихыны ве сеид Хасан ве Али дахи базы тафсилят беян идуб ве бенденъиз кемал дикъкъат иле динълеюр исем де, айрыджа бир фикирден отърю тааджибден къуртуламинюр идим! Фериде бану бенден не ичюн къачминюр? Бенденъиз бир эджиеби ве джат киши. Бунлар исе ислям...

Акъшам кунъ къонар вакъыты Фериде бану больмес кируб джумлемизи аш ашамая давет къылды. Софра багъча ичинде кёшкде къурулмыш иди. Кёшке кельдикде юрт санбеси шейх Абдулланынъ къадыны — Айше бануы корьдим, огълум — дею, бенденъизе зияде шекъат иле назар итди. Урьмете ляйкъкъ бир къартчыкъ иди, аджайиб ал. Бу инсанлары бир корьдикде, гуя эски достлары корьмиш киби олуюрым. Эвег, бунларын яхшылыгъындандыр.

Шейх Абдулланынъ софрасында едигим ашлар — сют, эт ве хамур эшьлерден ибарет олуб, софра ахырында мейвадан ясалмыш татлылар, шекерлемелер ве шербетлер берильмиш иди. Бу леззетли ашлар иле тартынайыб къарнымы тойдуруб, кёшк ве багъчанынъ летафети иле кейфлениб, бу кишилерин акъыл ве къызыкълы сёзлери иле эглениб, озь алымы унутмыш идим. Лякин Фериде бану саз мисалли бир алет-и-мусикъи котериб, чалгъынынъ сеси иле озюнинъ татлы ве назик сеси къарышыб, кёшк ве багъчайы нагъме-и-назикъане иле шерефлендирдиги алда ниаёт дереджеде ферахлашыб, месрурлениб, къайда олдугъымы джоюб хэйран къалдым. Не гузель яшайыш! Не хош маишет! Атасы — мудеррис, ики огълу — муаллим, къызы — табибе-и-къамиле ве инсан сюретинде бульбуль. Бунджа раат, незакет ве сефа! Не бахтияр халкълар!

Фериде банунынъ сёйледиклери шаркъилерде ве гъазелиятда заман-эвелиде андалус арабларынынъ гъаза ве муаребее чыкъдыкъда айтдыкълары мюнаджат ве нагъме-ят-аскериелери кемал нсшьэат иле накълъи ве тереншюм итдигине къулакъ беруб турдугъымда, сачларым тим-тик, гонълюм парча-парча олуюр иди, эм шу алымдан месрур идим. Татлы ве леззетли келинюр иди. Фериде банунынъ ксмалат мусикъасындан хэйран олдугъымы кориб, шейх Абдулла деди:

— Дженаб Туркистанда мусикъа макъбуль ве мутебар олса керек, леззет альшюрсиз киби корюуюрым.

— Хайыр, эфендим. Тамам аксидир, чюнки Туркистан-

да джыр ве мусикъа бир джынс эдебсизлик эсаб олунуюр.

— Не аджеб зан! Эвет, мусикъайы эдебсизлик ве ашагъылыкъ ичюн итимал итмемелидир, чюнки мусикъа назик хассиятларын ве рухун терджиманыдыр. Разылыкъ ве месруриетин сюрет захиридир. Махлюктын месруриети намешру дегильдир, эдибана мусикъа ве ихлясы мюнаджат инсаны асиликден зияде таат ве ибадете джелъб идер. Санайы ве илимин барчасы мукъаддесдир, ал анджакъ сюрет истималдадыр. Илим акъылы ачдыгъы киби, эдибана мусикъа гонлю ве иссияты ачар, гонлю ве иссияты тербие идер, инсанлара мюлямет ве юмшакълыкъ берир. Къазы эфенди тасиль итдиги илим-укъукъ иле джемааты мамур ве раат иде билир. Ама яман истимал идер исе, харабына себеб олур. Кямиль кимъяджы илим кимъя вастасыле дарылар ве иляджлар тертиб идуб инсанларын шифасына себеб ола бильдиги киби, зезр ве агъулар тертиб идуб, телеф ве эджеллерине дахи себеб ола билир. Бу алда илимукъукъ ве кимъя терк олунмасы лязим кельмедиги киби, мусикъайы дахи эдеб-ислямиес акси зан итмемелидир. Туркистан иле Дар уль-Рахат халкъынынъ бейнинде тефавют чокъ эмиш...

Гузель музакерелер ве леззетли ашлар иле вакъыт кечириб, акъшам эзаны къылынаджагъыны дуймайыб къалдым. Намаза бир черик къадар вакъыт къалдыкъда бу аджайиб кишилер иле ведалашыб кервансарая къайтмакчы олдым. Эр не вакъыт истер исем, кельмее ве бир керегим олур исе, ифаде итмее бенденъизден сёз алуб къайтмая рухсет бердилер. Фериде бану къамышдан орьме бир уфакъ сандыкъ ве къап иле бир къат темиз ве акъ чамашыр такъдим къылды. Эдиейи къабул итсем, къаршылыгъына береджек бир нерсем олмадыгъындан алма-яджакъ олдым, лякин, бельки, гонъюллерине агъыр келир— дею, къабул идуб тешеккюрлер беян итдим. Сеид Али кервансарая къадар бенденъизи оздурыб кельди.

Шейх Абдулланынъ юртунда бир ала даа тааджиб итмиш идим. Къул ве хызметчи корьмедим. Лякин усул ве низамларына коре, бунлара аджет дахи корюльмиюр. Эр ишлеринде шу къадар унер ве къолайлыкъ бар ки, бир киши он кишининъ ишини эда иде билир.

Кервансарайда делилим шейх Джелял эфенди бар иди. Бени беклеб туруюр эмиш. Эртеси кунь дженаб эмир азретлерининъ узур-шерифине бараджагъымызы сёйледиди. Туркистанлы бенделерини корьмее истемешлер.

— Эмирин сарайына не вакъыт гидериз?— дедим.

— Эртеси кунь сабах, зан идиюрым, эр алда сарайдан адам келир, берабер гидериз.

— Ресмий адет насылдыр? Узур-шерифлерине бардыкъда, айыблы олмакъ истемез идим.

— Ич бир тюрлю ресим-феян ёкъдыр, анджакъ ибраз тааззум иле эр не суаль идер исе, бильдигинъе коре джеваб берирсинъ.

— Эгер азрет эмирден талабым олса, арз итмек мумкюн олурмы?

— Эвст, мумкюндир. Ама санъа эр не керек ве аджет исе, бериледжекдир, сенинъ ичюн сабанлыкъ ве бостанлыкъ ер тайин олунды. Бир хэйли тасильден сонъ, бир рефикъа сайлаб алуб раат олурсынъ... Эмирден не талаб идеджексинъ?

Шейх Джеялын бу хабери бельки чокъ адамлары ферахландырыр иди, ама бенденъизе пек агъыр кельди. Дар уль-Рахатдан чыкъарылмаяджагъым, ветаным олан Ташкенди бир даа коремееджегим анълашылыб мюкеддер олдым. Анджакъ умид ялынъыз дженаб эмире къалды. Бельки, нияз ве риджамы къабул буюрыб, истедигим вакъыт къайтмая рухсет берир... Меюсиетим шейх Джеялын козюнден сетир олунамайыб:

— Сёйле, огълум, эмирден не талабынъ бар?— деди.

— Дар уль-Рахатдан къайтмакъ ичюн рухсет ве ёл истееджегим.

— Я, ойлеми? Пек мушкюль ишдир. Дженаб эмир не айтыр бильмем, лякин улькемизе хариджден келен ве чыкълан адам ёкъдыр. Сен олсанъ, биринджи мецаль оладжакъсынъ, бильмем огълум.

— Не ичюн бильмиюрсыз? Дар уль-Рахатда къалмакъ шарты иле кирмедим, эсир дегилим, урь бир мусульманым, мухтариетим неден ёкъ оладжакъ?!

— Мухтар дегильсинъ яки эсирсинъ демиюрим. Улькемизи бегендинъми? Биз джумлемиз сенинъ раат ве саадетинъе дикъкъат идеджек идик.

— Бинъ-бир кере телеккюр идерим, джумленъизден гъает разыйым, Дар уль-Рахат киби ер ве инсанлары киби хош адамлар коръмедим. Араларында къалсам, бельки, бахтияр олур идим. Ама кетмек керек оладжакъ. Ташкентден чыкъдыкъда хаджде ниет итмиш идим. Бу ниети терк идемем. Бойнума борджыр.

Бу сёзлеримден сонъ шейх Джеял фикире тюшди. Кетмее акъкъым олдугъыны инкяр идемейиб, эгер кетер исем Дар уль-Рахадын вуджуды ве эхвалы дюнья фаиш ве бейинлеринде олан адет ве ресмиелер бозулмыш оладжакъыны фикирледиги шубесиз иди. Хэйли сюкютден сонъ деди: «Хакъ билир, сабыр эйле, огълум, заман ве фикир иле

бельки талийинъе бир чаре олур. Эртеси эмире барыр, мурадышъы ифаде идерсинъ, лякин хош джевабы чокъ умют итме... Бен иджазен эмир олмыш олсам, санъа джеваб беремез идим, ред идер исем, акъкъынъ бар, ред итмез исем, Дар уль-Рахатын алы ве вуджуды фаш оладжакъ. Испаньоллар арамыза дахиль олуб, маишетимиз ве медениетимиз къарама-къарышыкъ оладжакъ. Геридже заман азыр испаньолларын къарт аталары киби, Гранада ве Андалус ислямына итдиклери гъаддарлыкъ ве зулумлары бизлере итмезлер, ама не фаиде...

Шейх Джелял кетди. Ялынъыз къалдыгъым алда башыма тюрлю фикирлер толуб къоркъсундым. Алымын ахыры не оладжакъ? Аджеба, къайтмакъ мурадында олдугъым ичюн бана бир зиян итмезлерми?.. Бельки, къатиль идерлер... Ама хайыр, итмезлер, иншалла. Бунджа мулайым ве эхиль-инсаф кишилердир, ама нишлерлер?.. Акъылым айланыюр иди.

Эртеси кунъ сабах шейх Джелял эфенди ве баде сарайдан даветджи мемур келиб, азрет эмирден кельдигини беян итди. Эртеден тедарикли олдугъымдан, кетмее азыр олдугъымы сёйледим. Учюмиз ёла чыкъдыкъ. Бу улькеде ат я ат-араба олмадыгъыны язмыш идим. Ата ве огюзе аджет къалдырылмамышдыр ки, ат ве огюз итдиги хызметлери сув иле электрик къуветлерине итдириюрлар. Базар ве мейданлары кечуб шеэрин четине чыкъдыкъ. Мейдан багъчалыкъ ве багъча киби асралмыш якъышыкълы бир орманлыкъ огюне бардыкъ. Сары мадсенден ве орьнекли-накъышлы оларакъ тёмке буюк къапудан багъчая кирдик. Ики тараф гуль ве хурмалыкъ олуб алтун киби, сары къум тешельмиш ёл иле джурьдик. Огюмизде, багъча ортасындаки мейдан чименликде, дерьяда джувуныб чыкъмыш кызы киби, ап-акъ мермер сарай корюниюр иди. Бу касыр Эльхамра иди. Султанат къапусы къаршысында кызыл мермерден зор хавуз ве фыскъые бар иди. Дживарын летафетинден хэйран олуб та сарайын тюбюне барынджа, ташлара накъыш олунмыш орьнеклери корьмедим, ама бу орьнеклере дикъкъат итдигимде, бу ташлары оймыш эле, эм накъышлары тертиб итмиш устада тааджиб итдим! Кягъыд устюне бу къадар орьнек ве накъыш чыкъармакъ энгиль дегильдир. Касыр Эльхамранынъ исе джумле исарлары накъыш ве орьнекдир.

Мермер баскъычлардан миниб сарайын къапусына кельдикде, къапу ачылыб ичери кирдик. Къапуджылар бизлери биринджи къатда бир больмее киргиздилер. Аман ашамакъ ве ичмек ичюн тюрлю татлылар ве шербетлер

кетирдилер. Кирдигимиз больме алтун сарысы ипек тѣшемелер иле донадылмыш иди. Бизлери кервансарайдан алуб кельмиш мемур ичери кетиб, ярым саат сонъ къайтуб келиб азрет эмире алуб чыкъды.

Тунч ве буллор иле ишленмиш зийнетли нердубан иле сарайын икинджи къатына чыкъуб, къапалы бир буюк больмее кирдик. Аман, Алла! Не аджайиб ер эмиш! Больменинъ устю буллор къуббе, къуббейи тутан диреклер, фидан-фидан накъышлы мермер, алтун ве кумюш боя ве язылар кемал маарет ве летафет иле истимал олуныб, больмее бир ярашыкъ, бир зийнет ве рушенлик бермишлер ки, тарифинден аджизим. Корьдиклеримден козылерим шашмыш, гонълум фераланмыш иди. Бир-ики адым илери джуриб больменинъ ортасына бардыкъда корьдим ки, буюк курс ве я шу киби бир шей туруюр, лякин бою ве эни еди-секиз къарыш къарарда иди. Бу курснынъ устю бутюн тѣкме буллор киби олуб, туякълары мермер ве сары тунч иди. Шу курс мегер кузьгю эмиш... Бир козь ташлаб акъылымы джоймыш олдым... Дар уль-Рахатын джумле къыраселери, багъчалары ве ёлда къырда джурен халкълары кузьгюде корюнюрлар иди. Инсанларын джурьдиги ве ишледиклери айнада акс олуныюр иди. Шейх Джелал шашдыгъымы кориб:

— Огълум, Молла Аббас, тааджиб къылма. Сеххар ве гъайыр мумкюнатдан дегильдир. Кузьгю ве дюрбин не олдукъларыны билиюрсынъ. Сарайын юксек къуллеси бардыр ки, мезкиюр къулледен улькемизин эр тарафы корюлир. Бундан истифаде идерек устадлыкъ иле къоюлмыш кузьгюлер ве дюрбинлер вастасыле джумле улькенинъ ресми больменинъ шу джам (пияла) къуббесинден кечуб бир курс устуне акс олуныюр. Сеххар дегильдир, огълум, унер ве маарифетдир.

— Барекалла! Бу ислямларын билик ве кемалаты шу дереджелерде эмиш ки, беним джумле бильдиклерим ёкъ дереджесинде къалыюр. Тааджиб итдигим мезкиюр кузьгюли курснынъ онъ тарафында къыйметли бир диван ве сол тарафында учь отургъыч бар иди. Бунлар эп кызыл агъачдан ясалмыш ве ипек материаллар иле тѣшельмиш иди. Больменинъ зийнет ве темашасы иле хайран олуб, кирдигимиз къапуныъ къаршысында икинджи бир къапу ачылыб, азрет эмир кирдигини корьмейиб къалдым. Анджакъ, шейх Джелал кемал тазим иле селям беруб темини итдигинден, эмир олдугъыны фехимлеб, селям беруб бир-ики адым гери чекильдим. Дженаб эмир отуз яшларында бир киши иди. Башында ешилъ сарыкъ (чалма),

устюнде узун ве акъ урба олуб гузель юзлю, муляйим ве хош бакъышлы ве кыяр сакъаллы адам иди...

Энъ медений ве марифетли, энъ раат ве месуд халкъыш акими козиом огюнде иди. Бакъыш ве къияфетинде къоркъунч бир шей ёкъ иди. Лякин эйбетлиги бар иди. Ама татлы ве умод бериджи, гоңюль алыджы бир эйбетлик иди. Эмирин юзюне бакъдыкъча, джаным раат олуюр иди. Бу эмир къатиль идиджи, джан алыджы эмирлерден дегиль иди... Ящ олсам да Кокандын мерум эмири Худаярханы билиюрым. Бир нидже мертебе корьмиш идим. Къоркъусыз бетине бакъылмаз иди. Ама бу эмирде къоркъунч бир ал ёкъ иди исе де, намалюм бир къувет иле джумлейи бенд ве табъ идер иди. Дженаб эмирин муляйим ве татлы бакъышындан къувет алдым. Эмир селям алуб, дивана отурыб, отурмамыз ичюн отургыча ишарет итдиги иле тамам раат олдым. Шейх Джелал дахи яныма отурды. Алышдыгъым шейх баба дахи беним ичюн бир раатлыкъ иди.

Эмир азретлери сёзе башлаб, Туркистан ве Бухаранынъ ишлеринден ве эхвалындан, Худаярханнынъ башына кельдиклери аллардан, аталыкъ Гъазы Якъубханннынъ огъулары хусусында ве Бухара эмири девлетли Абдуллахадханнынъ усул-и-укюминден суаллер буюрды. Бильдигиме коре джеваблар бердим. Баде Бухаранынъ мешур маразы «риште» ден (Ришта. Бир сой хавфлы хасталыкъ. Африка, Индия, Иран, Бразилия ве дигер субтропик ерлерде белли. Орта Асияда эски Бухарада да таркъалгъан эди. Ришта къурту темиз олмагъан сувлар иле инсаннынъ ичине кирип, чешит аллергия ве чюрьме беляларгъа огърата) бахс олуныб, буньнъ сув пислигинден асыл олуб, Бухарая узакъдан лягъым иле сув кетирилиб чешмелер ясалмадыгъына бираз тааджиб къылды. Баде «баче» ве «бачебазлыкъ» (Бир сой тенасюлий бозгъушлыкъ. Эркек кишилер арасында джынсий мунасебет) хусусында суалине джевабында бу эдебсизлик азырда ич олунмадыгъыны анылаб, гъает мсмнюн олуб шукюр итди, лякин дженаб эмирин «бачебазлыкъ» дан суали бенделерини шу къадар утандырды ки, эгер ер ярылса, ере кируб гидсердим. Ульке ве ветап айиби ичюн къып-къызыл олуб къанлы терлере пишдим.

— Туркистанда рус ве эфрендж халкъларындан унер ве саньат огренмек эфкъары бармы? — дедикде:

— Хайыр, эфендим, чюнки илим, билик ве унерде озюмизи биринджи эсаб къыламыз— дедим.

— Вах-вах, не аянч алда эмишсиз! Эр кес биринджилик талабына мамурдыр, лякин дюнья бильмейиб эхвалдан

бибахире олмакъ инкыраз эсбабындадыр-дею, шейх Джеляла хитабен эхвал Чин (Къытай) буюк дерс ве ибретдир. Бу къавм ялынъыз кендини инсан билиб, илим ве унери ялынъыз озюнде олдугъына итикъад къылуб, саир миллетлери эп ашагъыда ве вахший эсаб идерек, бунлар иле мухаберат ве энсабат итмейиб не ала кельди? Джумлеси била ве субьян фехиминде къалуб, къоджа дёрт юз миллионлыкъ бир девлет бир авучлыкъ Бельчика (Бельгия) укумет эфренджиеси къадар шофуз ве къудрети олмадыгъы малюмдир... Насыл олсун ки, дёрт юз миллион Къытай эхалиси дёрт юз миллион субьян макъамындадыр.

Шейх Джелял—эвет, эфендим—дею, тасдыкъ итдикде, азрет эмир бана бакъуб сёзюне девам итди.

Пейгъамберимиз эфендимиз азретлери илим ибданы яни дюнья ве маншет илимлерини бильмек ве илим къайда олса олсун, баруб тасиль итмек керек олдукъларыны ве азрет-Али эфендимиз эр тюрлю илим ве санъаты талим итмек эхиль-исляма махсус олдугъыны беян буюрды иселер де эксерий мемалик-ислямиеде бу къанде-и-алие терк олуныб, анджакъ, илимлерин ве унерлерин базылары эльде къалмыш, ама эр амелин, эр унерин керек махали, керек заманы олуор ве бу алда ислямлар аджиз къальпорлар. Бу асырда корюлен хараблыкъ, сеят, тиджарет кесб ве кяр мейданларында эхиль-ислям эфрендже магълюб тюшдиги ялынъыз бу аджизлигин тесиридир. Эгер эхиль-Туркистан козь ачуб, дюнья кориб гъафлетден турмаз исе ве бир нерсе бильмедиклерини фехим идуб бильмес гъайрет итмеслер исе, азар-азар мал ве сервет, кесб ве тиджарет зияде билиджи, зияде кемалатлы олан халкъара кечеджеги табий бир алдыр. Бу ал исе келли инкыраздан мукъаддемесидир. Бир кишининъ иши иш олмаса, бильдиги бильдик олмаса, тиджарети ве санъаты макъбул ве мутебер олмаса, бу дюньяда нишлер? Миллет де бойледир. Баде ачыкъ бана хитаб идуб—Молла Аббас, сен бизим улькеде раат олурсынъ, зулум, кедер, гъам ве къайгъы корьмесинъ—деди.

—Шубе ёкъ, эфендим, лякин бенденъиз бу ниетлери терк идуб Дар уль-Рахатдан къайтаджакъ олуюрим ве зат-алийлеринден рухсет нияз идиюрим.

—Базы себеблерден долайы улькемизин чыкъмая ве кезмее ёлу ёкъдыр.

—Билиюрим, эфендим. Лякин бенденъиз къалмакъ шарты иле кельдигим ёкъ ве хадж итмее ниетлийим, мусаде истиюрим...

— Талабынъ гъает муим меселедир. Меджлис иле музакере идуб, баде джеваб беририм-дею, аягъа турдукъда биз де теменни идерек, кери чскильдик.

Больмеден чыкъдыкъда, сарай мемурларындан бири огюмизе келиб сарая давет итди ве баде сарайы ве багъчалары темашая рухсет олдугъыны ифаде къылды, лякин бенденъиз эр шейден зияде акъкъымда меджлис укюм идеджеги фикире муобтеля идим. Аджеба, къайтмая рухсет олурмы?...

Ашдан сонъ сарай кутюбханесини ве улугъ диванхане больмесини сейир итдик. Улькедже муим ве буюкче меслеат олдукъда эр къыраеден бир алим я бир акъсакъл эмир тарафындан давет олунуб, мезкиюр диванханеде меджлис олунур эмиш. Касыр аль-Зѣхренинъ гуль ве мейва багъчаларышы темаша идуб та экиндие къадар эглениб кервансарая къайтдыкъ.

— Насыл зан идесиз, Дар уль-Рахатдан къайтмая меджлис рухсет берирми? Суалиме шейх Джеял джевабен:

— Бильмем, огълум, сабыр къыл агъларсынъ, лякин джеваб ред олса дахи къайгъыраджакъ не бар. Сени эр алда раат идериз... Туркистан ве Фрэнкистан ичюн гъам ве къайгъы чекдигинъе тааджиб идерим.

Шейхин бу джевабындан теселли ве мурад аламайыб бир хэйли эглецмек ичюн шейх Абдуланнынъ хаесине кетдим. Хасан ве Али эфендилери корьмек эфкъарым бар исе де, гоньлюмин ичинде Фериде банунынъ меджлисинде булунмакъ даа зияде иди.

Бардым. Кемал рагъбет иле къабул олунуб акъшамы хош-хош кечирдим. Сѣз эснасы Дар уль-Рахатын адетлери ве усуллары хусусында хэйли гъараиб шейлер даа анъладым. Азрет эмирин бир къадыны бар эмиш. Асияда ханларымызда олдугъы киби табур иле сарайда къыз ве къадын булундырмакъ усулдан дегиль эмиш. Эмирин къадыны дженаб Хатидже бану амир идаре-и-малике дахи медихле идиюр эмиш.

Улькечинъ къадын эхалисининъ тербиеси, тедриси ве укьукъ джеэтлери Хатидже банунынъ амир незаретинде ве мухафазасында эмиш. Къыз мектеблери эр мектеблериинден аз ве кем олмайыб, анджакъ тасиль итдиклери илим ве фенун ве ушер къадышлыгъа лязим олан малюматдан ибарет олуб илим тедрис, илим тыбб ве илим укьукъ мейданында эр кишилер мертебесинде сая идиюрлар эмиш. Макемелерде дахи эллери бардыр. Тааджиб дегильми?.. Къара козьлю, ачыкъ юзьлю, узун сачлы, сакълсыз,

мыйыксыз гузель-гузель кызы кыдынлар бар эмиш! Лякин бу кызылар, кыдынлар арасында чыккан иддалары ве давалары бактыюрлар эмиш. Асабалык, талак ве кыдын-кюджа арасында зуур иден базы иддалар ве киши иле олан давалар адий кызы я макеме узурьда бактылыюр исе де, иджрадан мукъаддем укюм ве илян кыдын кызыя ёлланыб темейюз олуныюр эмиш ки, кыдын кишининь акъкы инкяр олунамасын. Кыдын кызыларын ишине алимелерден миотешеккиль ве Хатидже банунынъ риясетинде олан меджлис незарет идиюр эмиш. Эрлер иле кыдышларын ал ве укъуклары шу дередже мухафаза олуныб, адалет ве инсаф узьре бина олунымышдыр ки, Дар уль-Рахат муслимелери бизим Туркистан кыдышы киби диле малик бир хэйван олмадыгы киби, Фрэнкистан кыдышы киби эдебсизлик алты дахи дегильдир. Дар уль-Рахат муслимелери Асия ве шарк джариелерине ошамалыклары алда Фрэнкистан оюнджакларына дахи ошамазлар. Бу диярда Кашмир сарайында булунан одалыклар булунмадыгы киби, франсанынъ фаишелери дахи ер буламаяджакдыр.

Дар уль-Рахат, акъикъатен, ислям улъкеси олдугъындан, сышыф-сышыф, болюк-болюк эхалиси ёкъдыр. Джумлеси миосават узьре булунаракъ, бир-биринден, анджакъ, табий кемалат яки кесб итдиклери илим ве нам иле ферк олунырлар. Бу диярдаки яхшылыкъ энъ буюк сермае, инсаф, энъ буюк илим ве унер итибар олунымышдыр. Бу алда кыдынлар иле эрлер ики сыныф-мустакъиле тертиб идуб, йэк-дигерини тамамламакъ ве ислях итмек узьре маишет бина олунымышдыр. Кыдын ве эрлерин мунасебети акъайд ве шерната багълыдыр. Кыдышы мал киби, сатуб алмазлар яки укъуксыз бир эсир киби, кюджда бермеслер. Эр ве кыдын — ики тарафдыр ки, маишетлери джебир, зор ве инсафсызлыкъдан узакъ олуб, ялынъыз йэк-дигерине муаббет, бири-бири иле инсаниет ве укъукъ узьре бина олунымышдыр.

Бу аллардан энъ зияде хэйран олдугъым будыр: акъайд-никяхда кыдын киши кюджасынынъ юртунда иш идеджеги кесб ве тиджаретине медахлер идеджеги яки итмееджеги, ве идер исе, кяр ве зияндан иссеси не оладжагы кыайд олуныюр. Шойле ки, акъайд-никях кунюнден сонъ кюджанынъ кесб итдиги мал ве акъада эксерий алда рефикъасынынъ дахи иссеси олуюр эмиш! Дар уль-Рахат муслимелери ялынъыз сёзде ве дильде дегиль, акъикъат алда укъукларына ве кендилерине мулкдарлар. Бойле ал Туркистанда ишидильмедиги киби Фрэнкистанда дахи корюльмемишдир.

Сёз сырасы келиб айтылдыкда шашуб кьалдыгьым будыр. Акъайд-никях олмакдан эвель кьадын ве эр кьач яшында олдукъларына ве сой кьуван яни зюрриете кечеджек мараз ве дерде мюбтеля олмадыкъларыша мунасиб махальден шеадетнаме кетирмелери низам эмиш. Къарт кишие яш кьыз никях олунмиюр эмиш. Фесада баис— дею, маши олунмыш. Бизим Ташкент байлары ве франса альфонслары (Франсада базы яш ве генч джигитлер кесб ичюн, къарт, лякин акъ чалы кьадышлара севгили олуб, умумен «альфонс» намы иле малюмдырлар. (И. Гаспринскийнынъ изааты) мейдан буладжакъ ер дегиль эмиш, ха!

Бу аджайиб низамларындан себеб олмалыдыр ки, бу улъкеде корьдигим джумле инсанлар бир кьарар афиед, сагълыкъ ве ярашыкдадыр. Ахлякъ ве кьувве-и-маневилерининъ имсаль бильдигимиз дюньянынъ бир джэстинде корюльмемишдир. Алла эшкы ичюн беян буюрьш кьадыш ве кьоджа арасында йэк-дигерине хияшетлик вакъа олуюрмы?— дедим.

— Хайыр, эфендим, чюнки ольсемиз арамызда джебир ве зулум- шаркъа, ве резалет— гьарба малюм дегильдир.

— Хош, бир кьадын я кьыз муаббет идуб кьоджая барыр, бельки, сонъра муаббет кечер, нефрет келир... Хыянете ёл ачылыр иди.

— Хайыр, муаббетсиз кунь олмаз, муаббет зор иле олмаз, бунынъ ичюн муаббет кечдиги иле ал захир олуб, инсаф укюмине таби олунур. Зор ве зулум иле хызметчи тутулмаз, кьадын ве дост тутулырмы? Муаббет нуру акъикъатен сёндиги кунь, кьадын айрылыкъ истер, алыны беян идер. Зор ве зулум иле муаббет кесб идеджек ахмакъ улъкемизде корюльмеди. Бу киби себеблерден отьрю хыянете ёл ве авес кьалмаз. Сиз, Молла Аббас эфеңди, бу ала тааджиб идиюрсыз. Ики имсале дикъкъат буюрын. Кьадынлар акъкъында бираз инсафсызлыкъ, бир хэйли зулум дюньянынъ эр тарафында мевджуддыр. Бунынъ ачыкъ семереси оларакъ, меселя, Бухарада «бачебазлыкъ», Инглиз юртунда фаишелик кемал булмышдыр. Герче, Лондон шеэри дюньянынъ энъ буюк шеэридир, лякин бу шеэрде дефтер иле малюм юз бинъ фаише булуцдыгы насыл алдыр, неден зуур итмишдир?.. Маишет ве медениет нукъсанындан олдугына шубеми бар?!

Бир кьач куньлер акъшамлары шейх Абдулланынъ юртуны зиярет идуб вакъытлары хош кечирдим. Дар улъ-Рахат хусусында айтдыкълары хаберлер ве Фериде банунынъ дахи хазыр булундыгы саатлары татлы ве леззетли кечирююр, бир акъшам мунасиб келиб, Андалу-

сын мешур сердары мерум сеид Муса азретлерининъ васиетнамесинден сѣз ачылды. Испаньол зулумындан къачуб Дар уль-Рахата иджрет ве хафиз олунмыш достларына ве акърабасына багълы ве мюхюрли бир къап ичинде 1500 сепе-и-хиджриде ачылыб окъулмакъ шарты иле сеид Мусаынынъ васиети олдугъы ве бу васиетнаме улькенинъ къыркъ имамынынъ мюхюрлери иле беклениб хафиз олунмакъда олдугъыны язмыш идим.

— Васиетнаме неден бахс идиюр, аджеба?— дедим.

— Малюм дегиль, заманы кельдикде, бизден сонъ келеджеклер окъуб билирлер- деди шейх.

— Эвет, эфендим, заманы иле таманы билинир, лякин къыяс ве зан, ве эсаб иле бир дереджее къадар неден бахс итдигини къарарлашдырмакъ мумкюн дегильми?

— Бельки мумкюндир, огълум, ама азырдан васиети бильмее гъайрет итмек васиетин шартына мувафакъ корюльмиюр.

— Афу буюрьш, азрет, мурадым мезкюр васиет хусусында Дар уль-Рахат эхалиси бейнининде мевджут занлары бильмекдир, чюнки язылдыгъындан еди юз сене сонъ ачылыб окъунаджакъ васиетнаме фикирден чыкъаджакъ шей дегильдир.

— Занлары, эбет, ёкъ дегиль. Зияде авес ве меракъ идиюрсенъ, базы малюмат берейим. (Шейхин бу сѣзлерини ишидишдже, бутюн вуджудым къулакъ кельмиш олуб динълемее азырландым). Васиетнаме къой ве мал такъсими киби мевутдан бахс итмееджеги макъульдыр. Бельки, халкъ ве миллет эмирине тийишли меселе бахс олунадыр. (Васиети окъумыш киби) Эвет, эфендим, бойле олмалыдыр. Миллет ишлерине тийишли ве заманындан еди юз сене мукъаддем неден ве не киби бахс олуныр?.. Бильмек мумкюн дегильдир, лякин бу бойле бир мадде олмалыдыр ки, васиет язылдыгъы эснада бифаиде корюлиб, заман бинъ беш юзе етишдикде фехим олуныб файдеси захир оладжакъдыр. Эгер васиетнаме ялынъыз бизим улькенинъ эхвалына ве маишетине мютеаллик олса иди, окъулмасына бу къадар кеч ве узакъ заман къоюлмакъ бельки керекмез иди. Бунъа коре васиетнаме саир миллетлерден ве бизим онлар иле вакъа оладжакъ мунасебетлеримизден бахс итдиги къыяс олуныюр. Не иле ве неден къыяс олуныюр дирсенъ, улькемизин эр алы эсаблы, теджирибели ве дефтерийдир. Шойле ки, шукюрлер олсун, веба ве муаребе киби зарарлардан эмин олунаракъ эхалимиз сене-би-сене аргуб барыюр. Ики юз сенеден шу къадар джан оладжакъдыр ки, эр не къадар саяй ве гъайрет къылса

да улькемизе сыгышмайыб идаре ве ашавдан замет корюледжеги эсаб иле мюсбет ве деркярдыр. Бу ал исе бинъ беш юз сенслерине тесаддуф идсджегинден васиет-наме шу ала даир олдугъы зан ве кыяс олунъюр. Ама, бельки, дегильдир... Кендинден еди юз сене сонъ вакъа оладжакълары сеид Муса ничик билиб васиет тертиб идер— дею, тааджиб идирсенъ, суальге джеваб бермек мушкюльдир. Ама къаваид-табийе ве сиясие ве маишет иншалары кыяс иле хэйлидже илери коръмее мувафыкъ олдукълары малюм олуб отъкюн, кескии акъыл ве ферасет саиби, бельки, даа дерин ве узакъдан коре биледжегини истихрадж кыла билирсинъ.

— Хош, шейх баба, бойле олсун. Аджеба, миллет акъкъында не демишдир? Занынъыз ничикдир?— дедим. Ахмакъче бу суалиме кулиб ве зияде авесиме мерамет кылуб азрет шейх:

— Сэйлейим, лякин сёзлерим эп кыяс ве зан олдукъларыны унутма.

Дёрт козь, секиз кюлакъ олуб шейхин агъзына бакъуб кълдыгъымда больменинъ бир диварында асылмыш чанъгыравукъ чалышды. Электрик арекети иди. Бунъа кюлакъ салдыкъ. Дивардаки чанъгыравукъ олан алетден сес кельди: «Молла Аббас туркистаный сиздеми?» Шейх дивара кършы: «Биздедир, эфендим» — джевабыны берди. Кене сес: «Молла Аббас дженаб эмире арз итдиги меджлис-кебирде музакере олунуб, улькеден чыкъаджагъы джелиб музырата себеб ола биледжегинден ред олунды...» Телефон иле кельмиш бу джеваб-и-редден буз-бузлады исем де, алуб береджек кунъ бу эмиш— дею, джумле гъайретими топлаб: «Ветаныма къайтмакъ эфкъарышдан къайтамам, къабаатым недир ки, махбус алына кюоясыз! Урь ве балигъ мусульманым, хадж-шерифе ниетлийим. Акъкъымда укюминъиз джебир ве залымдыр»— дею, телефон иле джеваб бердим...

Шеэрден-шеэре телеграф олдугъы киби, бу улькеде юртдан-юрта телефонлар ясалыб больмеден чыкъмайыб сэйлешиб анълаша билирлер эмиш. Не медений халкъ, не аджайиб халкъ! Барекалла! Беш-он дакъикъа кечер-кечмез кене сес кельди: «Аризанъыз укюм олунды, акими иджрада корюрсиз. Зиян ве заметден хавф ве кюркъу чекменъиз».

Бу тааджибли джевабы алдыгъым иле зияде бозулдым. Укюм недир? Башыма не келеджек? Зарар ве зияндан кюркъма демек— недир? Башым ичинде он алты арман бастырылыр ала кельдим. Аянч ве ниает дередже мюкеддер алымы кориб шейх Абдулла ве огъуллары тессели

бериб, Дар уль-Рахатдан кьайтмая рухсет оладжагы хусусда сёзлер айтыб, гонълюми алмакъ истиюрлар иди. Хэйли эсими топлаб, бу мераметли адамлар иле ведалашыб кervансарая кьайтдым. Сабаха кьадар козь джуммадым. Раат кьайда? Бинь-бир тюрлю фикирлер, кьоркьулар боран ве шейтан топу киби, башым ичинде айланыюр иди. Яры сагъ, яры хаста сабах эрте тешекден туруб тайин олунмыш сабахлыкъ аш софрасында булундыгъым алда аталыгъым шейх Джелял эфенди кириб кельди. Аля дилим, козюм турсун, бельки, бутюн вуджудым гъайретли бир суальден ибарет олдугъыны кориб:

— Хайыр ола, огълум, кьайтыша меджлис рухсет берди. Ич ким кимсее зор ве джебир итмее акъкъы ёкдыр... Мусафир идинъ, шимди бир кьат даа мусафир олдынъ— деди.

— Дженаб эмире ве эрбаб меджлисе бинъ кере тешекюрлер идерим. Беним кьайтдыгъымдан сизе бир зиян кельмез, вуджудынъыздан ве алынъыздан ич кимин хаберин олмаз— дедим.

— Насыл мунасиб исе ойле идерсинъ, бериле рухсет баля шартдыр.

— Баля шартмы? Не демек? Испанияда ве Франсада Дар уль—Рахатын барлыгъыны ве махалиши фаш итсем, яхшымы олур?

— Истер исенъ, фаш иде билирсинъ.

— Фаш идер исем, фрэнклер келиб сизи истиля ве забт итмезми?

— Бельки... Мурад Алладыр.

— Лякин бен фаш итмем. Балыкъ дахи бенден зияде сёйлер.

— Меджлис-кебир санъа рухсет бердикче, бу шейлери фикир ве муляхаза итмишдир. Дар уль-Рахатдан чыкьгъач насыл арекет идер исенъ, мухтарсынъ. Улькемизде булундыкъда санъа шарт-махсус кьоймадыкъ. Гъайры улькеде булундыгъынъда шарт косьтермек хамакъатдыр..

— Бени не вакъыт алуб чыкьаджакълар?

— Бана малюм дегиль, огълум, лякин арамызда чокъ заман кьалмазсынъ. Ёлджу ёлуна ярашыр. Къалдыгъы куньлерден истифаде идуб улькемизде корьмедигинъ шейлери ве аллары корьмес дикъкъат эйле.

Бу аджайиб улькенинъ аджайиб меджлиси ве аджайиб меджлисин даа аджайиб укюмине ич акъылым ве фикирим етишмейиб, кендими Худая тевкиль идуб, шейх Джелял иле медресе-и-кебир зияретине кетдик. Уйле намазындан сонъ кervансарайдан чыкьуб шеэр четинде бир

багъчалыкъ ичине кирдик. Багъча ортасында падиша сарайы киби бир биная бардыкъ. Мегер, медресе эмиш. Эвет, падиша сарайы дегиль, ама илим ве унер сарайы эмиш. Медресе учъ шубее мюнкасим олуб, бири илим-динне ве фельсфе шубеси, бири илим-риязиет ве акимет шубеси, бири илим-сиясе ве идаре--и- миллие шубеси эмиш.

Биринджи шубе дерсханесине кирдик. Дженаб мударрис местуриет китабышдан дерс айтыр иди. Баде илим сиясе ве ичтимане дерсханесине кирдик. Мударрис эфенди фреиклер ве Фрэнкистан хусусында беян итдиклери малюмат ве нетиджелер гъает кызыкълы ге шаян дикъъат идилер кзулакъ бериб анълая бильдигим къадар динъледим...

Урьметли мударрисин дерси тамъм олуб дерсханеден чыкъдыгъымда, башым ве эфъарым шу къадар мейдан алмыш иди ки, шу вакъыта къадар псйда итдигим малюмат ве бильдиклерим денъиз ичинде адачыкълар киби олуб къалуб Парижде кесб итдигим эфъярлар ве хиссиетлар дарма-дагъын, къарма-къаршы олдылар. Хэйлиден сонъ фикирими топлаб, бундан чыкъуб бараджагъым Фрэнкистан хусусында бир-ики фикир кучъ-беля иле джем иде бильдим...

Кервансарая къайтдыгъымыз акъшам устю иди. Къазы тарафындан ёлланмыш мемури бенденъизи беклеб тура иди. Бени коръдиги иле селям бериб: «Эфендим, шейлеринъизи топлаб алышъыз, гидеджегиз»— деди. Хэман олдукъча шейлерими багълаб, Парижден алдыгъым бир къат фрэнк рубасыны дахи ташламайыб азырландым. Артыкъ Дар уль-Рахатдан чыкъаджагъым анълашылды. Шу арада шейх Джелял эфенди бени кзучакълаб: «Эй, огълум, Худая эманет ол, бельки, шимдиден сонъ ич корюшмейиз... Къазы бараджакъсынъ, башынъа не ал кельсе де хавф ве кзюркзю чекме, санъа бир зиян олмаяджакъдыр, ахыры селяметдир, чюнки улькемизден чыкъмакъ— кельмеден дахи мушкюльджедир»— дею, сагълыкълашды.

Къазы мемури иле чыкъдыкъ. Кервансарай халкълары базара къадар оздуруб тюшдилер. Лякин джумлеси бана гъает тааджиблениб бакъдыкъларындан ве тесирли сагълыкълашдыкъларындан эвалым намалюмлиги, къарангысы фикириме келиб кзюркзюя тюшдим, ама фикир ве кзюркзюдан не фанде?

Козю багълы озю эсир адам киби, мемури иле берабер махкемехане кельдик. Буюк бир больнее кирдик. Баде къазы эфенди келиб селям бериб, устюмде олан джумле

чамашыры ве эсваблары ташлаб Туркистан ве Фрэнкистандан котюрдигим шейлери кийинмесе эмир буюрды. Перде артыша чекилиб, союныб кийиндим. Къазышынь мемуры джеблерими (киселерими) ве багълы эшьяларымы бир-бир бакъуб, Дар уль-Рахат эшьясында ве эсерииден не бар исе, барчасыны алуб къалды. Фериде банунынъ эдие итдиклери шейлер ве укюметден бсрильмиш рубалар дахи эп айырылыб алынды. Бу алда икинджи ве баде учюнджи больмее киргиздилер. Бир сёз айтмайыб, къапуйы япуб бекледилер. Зишдан къаранлыгъы ичинде къалдым. Акъшам олмыш иди. Ама дюньяда кунь олса да бана фандеси оламаяджакъ иди. Чюнки булундыгъым больменинь къапусындаз гъайры бир аралыгъы ёкъ иди. Анъладым ки, хабса тюшдим. Ама бу насыл олур? Бени азад идеджеклер исе, хабса къоймакъ не керек? Азад итмееджеклер исе, хабс не керек? Чюнки бутюн улькелери бир джынс зишдан макамышдадыр...

Бойледже хэйли вакъыт кечди. Не къадар десенъиз, бильмиюрим, чюнки гиджеми я куньдюзми хаберим олмиюр иди. Керек олдукъча къаравул киши аш бериб джуре иди. Не къадар суаль итди исем дс, бунынь агъызындан бир сёз аламайыб, алымыш къарангъысына чарелер буламиюр идим. Фикир иде-иде башым шишуб, ахыры, Худая тевкиль олуб фикир ве дюньядан кечмиш бир ала кельдим.

Демир къапу ачылдыкъда, къаравул иле бир къадыш больмее кируб узурума кельди. Къаравул чекильди. Эм тааджиб, эм дикъкъат иле бакъдыкъда корьдим ки, Фериде бану эмиш. Татлы ве леззетли сеси иле селям бериб къаршыма келиб отурды. Бунынъ кельдигине тааджиблениб, сёз ачмая бильмейиб турдукъда, озю сёзе башлаб деди:

— Джарисенъизи къазыханесе келир— дею, беклемиюр идинъиз, дегильми? Айыб буюрманъыз, эфендим, тезден ёлджу оладжагъынъызы анълаб ведалашмая кельдим...

— Тешеккюр идерим, бану, бунджа дикъкъат ве эль-тафатынъыза къаршы не киби дува ве сеналар идеджегими бильмиюрим. Бу алымда тешрифинъиз буюк теселли олды. Буюк къуванчдыр... Лякин айыб буюрманъыз, акъылым алмиюр ки, бу таш къафес ичинде булунан адам насыл ёлджу оладжакъ?!

— Улькемизин эсрары чокъдыр, бана да малюм дегиль. Лякин тезлик иле Андалуса къайтарыладжагъынъыз шубесиздир. Ведалашмакъ мунасиб корюльди.

— Текрар битекрар тешеккюр идерим, бану.

— Аббас эфенди, бир мурадым даа бар... Улькемизи

терк идеджегинъыз, наразы олдугъынъыз алмы бар? Не ичюн иджрете бу къадар авес олдунынъыз? Азмы, чокъмы корьдинъыз ки, Дар уль—Рахатда илим, акъикъат ве бахтиярлыкъ зияде мейдан алмышлардыр. Сизин диярларда эда-и-зулум ве муаребат девам идиюр. Ич ким раат дегиль... Къалынъыз, эфендим, кетменъыз?!

Фериде банунынъ бу сёзлерине джеваб булламадым. Не аджайиб инсанлар! Таш хабсханеде махбус булунынъорым, кетменъыз, къалынъыз— дею, риджа идиюрлар! Кетеджек олтур исем де, къайда кетеджегим? Таш исардан, демир къапудан насыл чыкъаджагъым, насыл кетеджегим?... Я беним акъылыма бир шей олмышдыр, я Дар уль-Рахат халкъларында нукъсан бардыр!.. Эр алда хадж-шерифе ниетли олдугъымы текрар идуб иджрет талабындан гери къалмадым. «Бойле исе, Худая эманет олунъыз ве сагълыкъ иле барынъыз»— дею, Фериде бану туруб чыкъды. Къыз къапудан чыкъдыгъы иле эски достум шейх Джелал эфенди кируб ведалашды. Баде Къаравул аш кетирди. Ведалашмакъдан асыл олан тесираты ве башым ичинде ат киби айланан фикирлери бастырмакъ ичюн софрая отуруб бир хэйли аш ашадым. къаравул софраы алуб чыкъдыгъы иле татлы бир уйкъу басуб, байылыб къалдым...

...Тамам уйкъуя тоюб козьлерими ачдыкъда, айдыш ве буюк пенджерели бир больмеде олдугъымы корьдим. Къазы хабсханеси олмадыгъы анълашылды. Бир де бакъдым ки, тёшекде ятыпорым ве башым уджунда бир къартча фрэнк къадыны отура. Я, Раб! Бу насыл ал!

— Бу ер нересидир? Беп къайдайым?— дедим. Арабча суаль итдигимден, къадын суалими анъламайыб, франсызджа:

— Раат олунъыз, огълум, селямети булдынъыз,— деди.

— Халкъ разысы ичюн, къайда олдугъымы бильдиринынъыз— дею, франсызджа суаль итдим.

— Раат олунъыз, Гранадада «Августин» шифаханесиндесиз.

— Не вакъытдан бери бундайым?

— Алты куньден бери.

— Даа эвель нереди идим?

— Бана малюм дегиль, огълум.

— Бугунь айнынъ къачыдыр?

— Август 28-дир.

Кене фикире тюшдим. Йигирми икинджи августда шифахане тюшмишим. Хош, къазыхане хабсына тюшдигимде, мах арабийнинъ икиси яни августнынъ докъузы иди. Демек, арада он учь кунь кечмиш... Эльхамра сарайы-

нда кызылары раст кетириб, лягъым иле Дар уль—Рахата тюшдигим ёл яни теммуз айынынъ он бешинде иди... Бу эсаба коре, Дар уль-Рахата кируб чыкъмам аман кыркъ куъ къадар олуюр... Хош. Ама ничик бу шифахане тюшдим? Я, Раб! Я, Раб!

Къартчыкъ суаллериме тааджиб идерск, давуш идуб киши чагъырды. Больмее бир адам кирди. Мегер табиб эмиш. Мюляементлик иле алымы сорды.

— Ничиксиз, яхшымысыз?— деди.

— Шукюр, яхшыйым— деди исем де, бунынъ суалимден зияде кенди алымы фикир идиюр идим.

— Агъыран еринъиз ёкъмы?

— Хайыр, бир ерим агъырминюр.

— Къуветинъиз бармы?

— Хайыр, къуветим ёкъ, эзильмиш алдайым.

Элими, козьлерими ве дилими бакъуб, табиб фикире тюшди ве омузларыны котериб тааджибде къалдыгъыны ишарет итди. Лякин бир сёз сёйлемеди. Баде:

— Хавф итменъиз, эфендим. Тезден къуветинъиз де келир ве афиег булуб турарсыз— деди.

Табибин сёзлерине ве теселлисине чокъ дикъкъат итмейиб, башыма келешлери фикир итмек иле мешгъуль идим. Дар уль-Рахат козюм огюнде киби иди... Табиб козюме бакъуб турдугъы алда фикирден аманлыкъ, аралыкъ булдугъым иле бу шифахане пасыл тюшдигими сордым.

— Эссиз алда сизи Эльхамра дживарында, дагъда булуб кетирдилер... Пек алсыз идинъиз... шимди, шукюр, яхшысыз— деди.

— Алсызлыгъым ве дердим не иди?

— Кереги киби анълашылмады. Сизин дердинъизе чокъ тааджиб идиюрум. Анъладым ки, ич бир тюрлю мариз олсам, табиб не олдугъыны билир иди.

— Сиз кимсиз, не ерлисиз? Устюнъизде булунмыш руба парчаларына коре, испаньол олмадыгъынъыз малюм олды-дедикде:

— Эфендим, Ташкентлийим. Адым Аббасдыр— дедим.

— Гранада не вакъыт тешриф буюрдышъыз?

— Июль (теммуз) башларында.

— Бу вакъыгта къадар къайда идинъиз, нерее тюшдинъиз?

— «Мадрид» мусафирханесине тюшдим. Шейлерим анда олса керек. Акъчаларым Марус нам саррафда эманет-дир. Кельдигим бадинде учъ-дёрт шеэрде ве баде бир афта

Эльхамра сарайында кечириб, асар-къадиме-и-ислямиейи зиярет ве темаша иле мешгъуль булундым...

— Хош, баде къайда вакъыт кечирдинъыз? Кимлер иле корюшиб билишдинъыз.

Табибин бу суалине бирден-бир джеваб бермедим. Нидже юз йылдан бери местур булунан Дар уль-Рахатыш вуджудышы ве эвальны фаш итмее мунасиб корьмедим. Бунъа бишаэн суале джеваб бермееджегими беян итдим.

— Сиз билирсиз, эфендим, лякин бир шей гизлемейиб, ачыкъ-ачыкъ беян ал буюрынъыз, озюньизе фаиде олур иди... Алсызлыгъынъыз гъает тааджибли бир алсызлыкъдыр.

— Бойле исе, къыркъ кунъ къадар аджайиб бир улькеде булундыгъымы хабер идиюрым, лякин пам ве махалини беян къышмам. (Табиб бана дуйдурмайджакъ олуб кульди. Бу алны кориб ве зияде ачувланыб). Эфендим, суаль идеджек олсанъыз, джевабыма инанышъыз, инанмайджакъ олсанъыз, суаль итменъыз!— дедим...

Шифаханеде бир нидже кунъ кечирген сонъ сагълыгъым ве къуветим келиб, тешекден турмая ве базы газета окъуб эгленмее табибден рухсет алдым. Кунъде ики мертебе больмее табиб келиб бенделери иле моюкялеме эйлеюр иди. Алымдан ве башыма келенлерден бахс идуб отуз-къыркъ кунъ алсыз булунмыш олдугъымы усул иле анълатмая гъайрет идер иди. Алсызлыкъ дедаги не киби алсызлыкъ олдугъыны таъйин идемиюр исе де Дар уль-Рахатыш вуджуды хусусында гонълюме базы шубе келиюр иди, ама корьдиклерими козюм огюне кетириб шубейи терк идиюр идим. Бир де табибин занъша ёл ве эмниет берелим:... Хаста олмыш олайым, Дар уль-Рахат ичюн яздыкъларым хаста фикрин хаялаты олмыш олсун... Ама Эльхамра сарайындан гъайыб олуб шифаханее тюшдигим кунъ арасында кечмиш къыркъ кунъ къайда идим? Бу къыркъ кунъде ачылыкъдан насыл телеф олмадым? Гранада шеэри дживарында бунджа къалабалыкъ ве къыраелер коп олуб махальде корюшмемек ве алсыз булунмыш исем, шифаханее алынмамакъ гъайр-и-мумкюндир... Бахусус ки, бенделерини Дар уль-Рахатдан чыкъармая къарар берильдиги иле дагъда алсыз корюлиб шифаханее тюшдигим арасы чокъ кунълер олмиюр. Къыркъ кунъ Дар уль-Рахатда булунмамыш исем, мытлакъ корюлдежегим бундан анълашылыюр! Табиб алсызлыкъым не олдугъыны билемиюр. Бу дахи алсыз олмадыгъыма делиль ве исбат олуб, чыкъардыкълары ёлу косьтермемек ичюн Дар уль-Рахат ислямлары бенделерине, фрэнклере намалюм,

бир эджза ичириб я ашатыб, эссиз ве озюми бильмез бир алда чыкъарыб дагъа ташладыкълары анълашылмиюрмы?! Бичаре фрэнк табиби: «Аджебли бир алсызлыгъа мубтеля олмышсыз»— деюр. Къазыханеде, хабса къоюлмаз бурун, бенделерини союндырыб, эски рубаларымы кийиндириб, Дар уль-Рахат эшьясындан ич бир нерсе къалдырмайыб алыб къалдыкълары алда, элимде мезкюр улькенинъ бир эсери къалмадыгъы фикир олундыкъда, тедбирлерине шашмамакъ мумкюн дегильдир...

Сонъу.

И. ГАСПРИНСКИЙНИНЪ ЭСЕРИНДЕ РАСТ КЕЛЬГЕН БАЗЫ СЁЗЛЕРНИНЪ ИЗААТЛАРЫ

Агъув — зезр.

Адавет — душманлыкъ

Адед — сайы, ракъам

Адиль — адалетли

Азиль этмек — четлештирмек, тахтан тюшюрмек

Акъанд — теология

Акъвам — къавмлар, халкълар

Акъид — анълашув, сёз берюв

Амиль — себеп

Амир — эмир, реис

Арази — мевкъи, ери

Арифё — анълайышлы

Асайыш — тертип, барышыкълыкъ

Асйлик — бойсунмаюв, итаатсызлыкъ

Адживз — такъатсыз, кучьсюз

Апина-и-пазикянем — назик ве незакетли кыз аркъадашым

Баде — сонъ

Бадие — ичтиманетнинъ алчакъ басамагъында, кийик дёр-
реджесинде

Балигъ — кемалына еткен

Баля — алшй, юксек

Банишар — шеэрге темель къоюджы

Баха — кыйметли, буюк фиятта

Бахане — маначыкъ

Бахусус — эсасен

Бедеви — кочебе

Бельде — шеэр

Беннадем — инсанзат

Бент — макъале, парча

Бешерие — инсанлыкъ, адамзат

Бибехре — заваллы, марум

Бина этмек — къурмакъ

Бихунер — истидатсыз, унерсиэ

Богъазламакъ — соймакъ

Вакъа — вакъиа, олгъан шей

Вакъаа — акъыкъатен, керчек

Вали — вяляет башы, укъюмдар

Веба — эпидемия

Вякъыф — билъген, хаберн олгъан

Гъаддар — мераметсиэ, ханн

Гъаза — дин ичюн дженк

Гъарип — худжур, меракълы
 Гъарат — мал-мульктен марум
 Гъафилъ — апансыздан, азырлыкъсыз
 Дахиль олмакъ — кирмек, аякъ басмакъ
 Делиль — текстте «оздурыджы» манасында
 Деркар — ачыкъ-айдын, шубесиз
 Захир — айдын, белли олгъан
 Зека — зийрек, ферасетли
 Зюрриет — несиль
 Ибдан — тапув, иджат этюв
 Ибраз — косьтерюв, мисаль кетирюв
 Идаре-и-бейтие — эв-азбар ишлер
 Икъамет этмек — аят кечирмек, яшамакъ
 Икътиза — зарурнет
 Ильмуларз — геология илими
 Имал этмек — ишлеп чыкъармакъ
 Имарет — хайыр, эйиллик
 Имсель — ибрет, нумюне
 Имтиза — разылыкъ
 Имтисален — мутт олып, итаат этип
 Инает — мерамет
 Интишар — таркъалув
 Ишфакъ — ошатув, беслев
 Иснадат — ялан
 Касыр — сарай
 Кебир — буюк, къоджаман
 Кеза — бойле, тамам бу киби
 Келли — бундан сонъ
 Келям-и-къадим — Къуръан
 Кемер — ярым данре шекилли
 Кепмек — къамачавгъа алмакъ, этрафыны сарып алмакъ
 Керамет санби — тылсымджы
 Кесб этмек — къазанмакъ, эльде этмек
 Кешф — иджат этюв
 Кёшк — вилла, язлыкъ павильон
 Курс — текстте ялпакъ данре шекилиндеки шей
 Кюшад этмек — ачмакъ, тесис этмек
 Къаванд — къанделер
 Къадыллар тыббисеси — гинеколог
 Къарие — кой
 Къувве-и-маневие — рухий кучъ
 Кытъа — текстте «данс» манасында да ишлетильген
 Лягъым — ер тюрбюнден ёл
 Магъриб — гъарб
 Мадде — текстте «шей» манасында

Мазаррат — зарар
 Мазхарист — пришов
 Малаяни — бош, нафиле
 Мамул — мал, махсул
 Мариз — хаста, нечар
 Матлоб — зарур, эсас
 Мах — ай
 Махиране — усталыкыле
 Маъкуль — аңлайышылы
 Мебахис — субет мевзусы
 Мебни олмакъ — таянмакъ, эсасланмакъ
 Мевант — ваад этильген
 Медар — таянч, даяма
 Меддахлемек — макътамакъ
 Мезхэб — кутюльген дин
 Мемалик — укюметлер, мемлскетлер
 Мергъуб — кыйметли
 Месрур — къуванчылы
 Местур — гизли, къапалы
 Меюсиет — гъам, кедер
 Мизан — денъев, сынав
 Милядий — христиан эсабынен, земансвий йыл эсабы
 Муавсет — ярдым
 Мутъайир — янъы баштан, кене
 Мугъаффар — мераметли
 Музырат — зарар, фелякет
 Мукъабеле — къаршы турув
 Мунтазар — беклемек, кутъмек
 Мусаллат — 1. бездириджи 2. уджюм эткен
 Мутеберан — белли, танымлы
 Мухаберап — хаберлешме
 Мухаберап — дженк
 Мухасара — алкъагъа, къамачавгъа алув
 Мухтар — сербест
 Мухтасар — къыскъа
 Мухтелиф — чешит тюрлю
 Муджахитдин — дин огърунда курешиджи
 Мюбашерат — башламакъ
 Мюессер — кучю эткен, къолундан кельген
 Мюкеддер — кедерли, гъамлы
 Мюкялеме — субет, лакъырды
 Мюляемер — муляйимлик, назиклик
 Мюнаджат — дува
 Мюневвер — юкск билъгиге санп, зиялы
 Мюнкасим — болонген

Мюсават — тенъ, мюсавий
Мюсеккин — тесслн, раатлыкъ
Мюстебид — залым
Мютеалликъ — тааликълы, багълы
Мютеневъе — чешит тюрло
Мютефеттин — улсма, алим
Мютешеккиль — тешкиль олунгъан
Мюхюр — печать, штемпель
Мюджеррет — абстракт
Мюшерреф — шерефли, урьметли
Надан — саватсыз, джань
Накъиль этмек — икяе этмек, тарифлемек
Накъис — хусур, илле
Намшпру — къабул этильмеген, джанз олунмагъан
Насра — христиан динли
Насып — юксельтмек, тахткъа миндирмек
Небатат — осюмликлер
Незир — ваад, сёз берюв
Нердубан — мердивен
Нефсанмет — кин, ачув
Неджиб — зенгин
Нешъеат — къуванч
Нияз — риджа, ялварув
Нусрет — устюн олгъан, Алланыгъ ярдымында булунгъан
Нысыф — ярым
Нюфуз — тесир
Нюфус — халкъ —
Няс — эали, халкъ
Рагъбет — кучлю истек, меракъ
Расыт — астрономия илими
Резалет — масхаралыкъ
Реджюль — эрбап, мутехассыс
Риджат этмек — кери дёнмек, къачмакъ
Риязи — эсап фени
Рутубет — дым, сылакъ
Сарраф — банкир
Сервет — зенгинлик
Сетир этмек — къапатмакъ, гизлемек
Сефахат — масраф
Сеххар — тылсым, муджизе
Сильсиле — сюляле, акъраба
Сыххат — сагълыкъ
Сяй — чалышув, гъайрет этюв
Тааззум — азаматлы, кибирли
Табур — отряд, дивизион

Тазим — урьмет, итибар
 Такъвий — ырызлы, намуслы
 Таса — къайгырув, къассет
 Тахвиль — дёнъшме
 Тахъикъ — араштырма, теджикъ
 Таъсиб — къыйылыкъ
 Тебеддолят — дёнъшмелер
 Теквиль этмек — багъышламакъ, эманет этмек
 Тевси этмек — таркъатмакъ, кешиплетмек
 Тедешпи — инкъираз, харабеге дёнюв
 Текеллом — субет, лакъырды
 Телькъын — наснат, анълатув
 Темпи этмек — иншандырмакъ, сёз бермек
 Теммуз — июль айы
 Тенбир этмек — айдынлатмакъ, ярыкълатмакъ
 Терсим — ресим, левха
 Терджих этмек — устюн тутмакъ, даа ляйикъ ташламакъ
 Тесмие — серлева, ад
 Тефавют — феркъ, айырды
 Тефекюр — фикирлер
 Тефир — дава, зыддиет
 Тефсир этмек — изаат бермек, анълатмакъ
 Теълиф этмек — къурмакъ, инша этмек
 Тугъян — исъян, баш къалдырув
 Файыкъ — гъалип чыкъкъан, сёнген
 Фаний — кечиджи, битиджи
 Фатаметли — зейиндже илерилеген, интеллектуаль
 Фаш этмек — билъдирмек, ачмакъ
 Февкъ — илери, устюн
 Ферих — къуванч
 Фетих этмек — гъалип чыкъмакъ, эльге алмакъ
 Фехва — тюшондже, анълам
 Фифараз — гипотеза
 Фухш — алмашкъан, уйгъан
 Хавадиспаме — хабер
 Хавадже — оджа, муаллим
 Хадий — догъру
 Хаз — къуванч
 Хазер — чекинов, сакъыт олув
 Хали — бош, кимсе яшамагъан
 Халис — 1.сербест 2.темиз
 Хамакъ — ягълыш арекет
 Ханедан — сюляле, урлукъ
 Харик — гъает меракълы
 Хасуд — куъьджю

Хат — сызыкъ .

Хатибен — сѣз усталыгылы

Хат кюфи ве рикъа — арабча язув усуллары

Хафиз — сакълы

Хева — арадет

Хезар — бинъ

Хикмет — текстте «фельсефий огретме» манасында да къул-
лана

Хикмет-и-табийе — физика

Хиляф — къарама-къаршылыкъ

Хиляфет — Халифат

Химмет — кене яхшы, Аллагъа шукюр

Хиджаб — утанув

Хошбеш — ал-хатир сорашмакъ

Четип — къыйын

Джапиб — тараф

Джарие — эсир къыз

Джебир — меджбурен, кучънен

Джелиб — джельп этиджи

Джемал — дольбер

Джем этмек — бир ерге топламакъ, къошмакъ

Шадуманий — къуванчлы

Шар — шеэр

Шаркъи — йыр, тюркю

Шаян — дикъкъаткъа лийикъ

Шер — душманлыкъ

Шеришериф — шерият боюнджа

Шеджаат — къараманлыкъ

Экъалим — бахтлы

Эльванлы — алафрангъа, ярыкъ ренкли

Эльдияр — эджнебий мемлекет

Эльтафат — хош сѣз, незакет

Эльхасыл — къыскадан, бир сѣзнен

Эндесе — геометрия

Энсабат — мунасебет, багъ

Энджомен-и-Даниш — Илимлер Академиясы

Эсбаб — себеплер

Эсваб — урба

Эсрар — гизли, сырлы

Эфзал — яхшысы, эйиси

Эфкяр — фикирлер

Эфренджи — аврупалы

Эхиль — халкъ, зали

Эджза — 1.илладж 2.элементлер, парчачыкълар

Эшья — шейлер

Джынгъыз Дагъджы

ОЛАР ДА ИНСАН ЭДИ

Роман

IV

Экинди маали. Бекирниң къарысы Эсма софада, софра донатайткъан маальде; айванларның Келинкъаядаң энеджек вакъты да артыкъ якъыплашмакъта эди. Амма Эсма Айшени аля даа сырыкълары тизилип етиштирильмеген тютюнлерниң янында, бираз эвельдже ташлап кельгени ичюн, къызы иле Мачикни даа беклемей эди. Шу себептен Айшенинъ кестирме сырыкъларыны котергенини корюп, Мачикниң мунъремесини эшиткенинен шашмалады. Мачикниң сесини эшиткенге къадар бир анъ юрегинде бир сыкъынты дуйгъан эди, айваннының сеси гошълюпе сув септи. Эсма софадан сесленди:

— Айван къазагъа огърады беллеп, отюм патлады. Не тез къайттынъ, акъыз!

Айше кестирме сырыкъларыны котерди, Мачикни азбар ёлуна айдады:

— Бу саба айванларны чобан Сейд-Алиниң Ремзиси алыш кетти.

— Ремзими?

— Э-э, Ремзи. Бутюн кунъ Мачикке козь-къулакъ олгъан. Мачикни ойле бакътым ки, озъ къыз къардашларыма ойле бакъмам! — деди манъа. Янындан ич де айырылмагъан. Энъ яхшы отларны Мачикке ашаткъан.

— Эшкъ олсун огълангъа!

— Эм де Келинкъаягъаджа да бармадым. Мачикни Топузлыгъешмегедже Ремзиниң озю айдап кетирди. Мен о ерде бекледи. Мачикни пек яхшы бакъкъан, ана!

— Мен онынъ козьлерине бакъкъанымысн козьлеринде юрегини корем. Онынъ бакъышларында мерамет бар.

Анасынынъ бу сёзлери Айшеде анълатылмаз бир эд-жан догъурды, къальбини севинчке толдургъан эди. Сёзни

бу мевзуда бираз даа девам этмск истегинен Айше бираз даа озюнден кьошты:

— Мачикни яхшы бакъынъыз, деп бу акъшам къардашларыны да тенбиелейджек экен.

— Мачик бузавлагъан куню козъайдынъга кель, деп айттынъмы?

— Айттым.

— Яхшы, о не деди?

— Мен сенинъ ананъны, бабанъны озъ анам, бабам киби севем деди. Мен Мачикке мукъайт олгъанымны иш деп саймайым, сенинъ ананъ ве бабанъны озъ анам, бабам киби севгенимден мукъайт олурым, деди.

— Бакъ, эшкъ олсун огъланъга!

— Шай деди!

Ана иле къыз чобан Сейд-Алининъ Ремзиси акъкъында лаф этер экенлер, шоссесе нал сеслери эшитильди. Бираз сонъра инджир тереклери артындан Бекирининъ башы корюнди. Айше даа демин бу лакъырдынынъ узанмасыны не къадар истеген олса, шимди де онынъ тез битмесини тилеп, эвге кирип кетти.

Эсма кунъ бою япылгъан иштен мемнюн эди. Айше эвде, Мачик ахырда. Къоджасы да, иште, къаранлыкъ басмаздан эвель эвге къайтып кельген эди.

Бекир агъа инджир тереклери артындан корюнди. Ат устюнде аякъларышы саллай-саллай Айшенинъ девирип, котертмеде унуткъан кестирме сырыкъларынынъ янындан кечти, ахырынъ алдында токътады, къарысына бакъты ве аттан тышти.

Кунеш яйлянынъ артына даа демин сакъланып баты кокую къырмызы, алев renkлеринен Къызылташнынъ устюне энген эди. Денъиз дургъун ве достане эди. Саиллернинъ серин еллери базыда юкъарыгъа чыкъа, оба-оба эвлернинъ огюндеки бостанларны, софалардаки чечеклерни тарап, адамларгъа ёргъунлыкъны унуттырмакъ истеп, оларнынъ терли манълайларыны охшап-охшап кетелер.

Бойле гузель, татлы акъшамларда ишлеринден тездже къртулгъан койлюлер эвлерине кирмезлер, акъшам емеклерини софада, я да юзюм сергилери астында ашарлар.

Бекир атынъ ахыргъа кирсетип, багъларкен къарысы элинде къулуплы бир тас, софанынъ басамакълары устюнде токътап турды. Бекир атнынъ мешинлерини, эгерини чезе, къарысындан бир де-бир шей эшитмек ихтияджынен экиде бир гизлиден къарысыны козете эди. Къарысы сесленди.

— Аферин, санъа, акъай! Бугунъ дюньянынъ ишини

беджердинъ. Сырыкъларгъа йигирми сепет тютюн тиздик. Бу кетиште бир афта къадар къомшусыз да чалышаджакъсынъ, гъалиба...

Ат артында тургъан Бекир агъа къарысынъшъ бу сёзлери-нден гъурурланды, коксюни къабартты, омузларыны керди, агъыр адымларнен айваннынъ ялыныны, аркъасыны сийпа-лады. Куннинъ къувапчылы кечкени акъкъында бираз да лаф этсин, деп бутюн вуджуды иле къарысына бакъа; къарысынъ динълей эди. Амма Эсма бундан зияде шей айтмады. Софа басамакъларындан энди, ахыргъа тараф адымларкен, Бекир-нинъ янында токъталды, аткъа бакъты.

— Айванны ама да такъаттан тюшюргенсинъ! Мапъа къалса оны яйлыгъа ёлларым. Бир къач афта кезер эди. Батталнынъкилер де яйлыгъа кетер экенлер, бизимкини де берабер алыр эдилер...

Яйла отлакъларында отлагъан кой атлары арасында Бекир агъанынъ даа бир аты бар эди. Кечкен сене оны Ялтада сатын алгъанда акъылында къызы бар эди, къызы-ны тюшюнген эди. Эвини эм Айшесиз тасавур этип ола-май, эм де омюрининъ сонъунадже къызынынъ озъ янында къаламайджагъыны бутюн вариетинен ис эте эди. Айшени къоджагъа бергенде бу атны киевге эдие этеджек эди. Амма буны Айшеге айтмагъан, шимди исе къарысына да айтмагъа истемей эди. Затен онъа къалса, Айше тазс фидан эди, эм де Айше къоджа-моджайы тюшюнмей.

— Чалдольбер бойле ишлерге алышкъын дегиль. От-ласын айван. Ким бильсин, бельки бир къара кунъде керек олур. Йигирми дёрт бинъ рубле бердим, къара кунъде йигирми дёрт бинъ рубле ногъайлыкътан энъ аздан учь-дёрт чувал богъдай кетирир.

Эсма башыны саллап, тасдикъ этти.

— Сен ат айваныны яхшы билесинъ. Исан омюри къара кунъсиз олмаз. Амма сен аягъынъны сыджакъ, башынъны салкъын тут; гонъюлинъни ферах тут, терен тюшюпме! Топрагъынъ бар, багъынъ бар, багъчанъ бар, дев киби де сагъламсынъ. Къара кунни де абрарсынъ, къоркъма! Бакъ бугунъ ишни насыл юрюттинъ. Пайцюзюнъ йигирми сепет тютюн къырдынъ!

— Ойле я! Сабадан бираз ёргъун эдим, амма ишке башлагъанымнен ёргъунлыгъымны унуттым.

— Ойледир, иш башлагъандже агъыр олур, амма еринден къыбырдаса афтанабилъ киби патыр-патыр юрер кетер.

Къарысыннынъ бу сёзлери Бекирнинъ ичини даа да къуветлендирди, козьлерини гъуругъа толдурды:

— Сен атнынъ башы уджуна бираз от чек. Мен де Айшенен Мачикни кършылап чыкбайым. Къаранлыкъ тюшмезден софада отурып акъшамлыгъымызны ашармыз.

— Мачик ахырда. Бу саба айванларны чобан Сейд-Алининъ Ремзиси куткен. Акъшам устю де айванларны Келинкъаядан койге айдап келип, дагъытыр-дагъытмаз бизим Мачикни Топузлучешмегедже айдап кельген, Айшени о ерде беклеген.

— Сейд-Алининъ Ремзисими?

— Эбет, о! Огълан — алтын парчасы. Бизим Мачикни кенди къыз кърдашы киби севе экен. Энь яхшы отлакъларгъа айдагъан, янындан айырмагъан, бир дакъкъа биле козьден къачырмагъан. Буларны Топузлычеше башында бизим Айшеге айткъан.

Бирден Бекирнинъ кейфи къачты.

— Бу бизим къыз шеэр къызлары киби койде пайнозю не деп долана экен?

— А-а, не олгъан, я? Келинкъаягъа тараф кете эди. Топузлычеше башында Ремзини расткетирген. Бир аза-чыкъ лакъырды эткен олсалар, бунынъ неси айып, айт бакъайым! Бутюн кунь Мачикни янындан айырмагъан, даа не? Яхшы отлакъларгъа айдагъаны ярамаймы? Сю-тюнь чокъ олур. Эписи сенинъ кярынъа дегильми?

— Ойле амма, эр кярнынъ да бир зарары бар.

— А-ай, акъшамны кене зеэр япма, джаным. Не олгъан, я, мен къыз олгъанымда санки, сен меним пенджереме кельмей эдинъ. Къызынъ Топузлычеше башында халкънынъ козю огюнде лаф эткен. Сен эр кеснинъ огюнде лаф эткенлерден дегиль де, гизли лаф эткенлерден кьорк! Бунынъ нереси айып, айт бакъайым! Эм огълан да, айтам да, бир алтын парчасы.

— Сачындан тырнагъынадже алтын олса да, чобан Сейд-Алининъ Ремзиси Айшенинъ ляйыгъы дегиль, веселям!

— Айды, биз де къызны эвлendirмеге кълкъмадыкъ, я, не хораз киби багъырасынъ. Айше чеше башында огъланны расткетирген, узакъта турып лаф эткен. Мен де санъа оларнынъ не акъкында лаф эткенлерини айтам. Айше Ремзиге Мачик бузавлагъанда козбайдынъа кель, деген. Ремзи де, мен иш олсун деп, Мачикни бакъмайым, сенинъ ананъны, бабанъны озъ анам, бабам киби севгеним дчюн бакъарым, деген.

Эсма, мен бу къадарыны айттым, о якъшы сен тюшюн, къарарыны бер, дер киби бирден сусты, сыгъырыны сагъмакъ ичюн ахыргъа кирди.

Бекир: «Анасыны, бабасыны озь анасы ве бабасы киби севсе, кызыны не кьадар север экен, аджеба?» — деп сомурданды, эппейи вакыткьадже атнынъ янында сес-солукъсыз, арекетсиз турды. Атнынъ эгерини, тютюн сепетлерини ахырға кирсетмеге, чарыкъларыны чезмеге биле авеси, чареси кьалмагъан эди.

Ахыр огюндеки кьарт кутюкке чекти, амма чокъ отурмады, еринден турыш бостанға тараф адымлады.

Бекир дердине дерманны ялынъыз кьазылгъан, сачылгъан топракьта юререк, топракьны кьолларынен тутаракъ тапар эди. Шимди де айны шу ихтияджнен бостанға кете эди. Амма бу акъшам гонъюльсиз кете, бу акъшам козьге корюшмеген бир кьувет онынъ аякъларыны костеклей эди. Бостан четинде токъталды, бакъла сырыкъларына, исарны ортькен ешилъ япракълы кьабакъларнынъ орькенлерине эппейи бакъып турды.

Бостанда онынъ не иши бар эди. Ёкъ эди, ёкъ эди, бостанда онынъ ич бир иши ёкъ эди. Олса биле о иш бу акъшам Бекирден узакъ эди, гизли эди, козьлерине корюнмей эди. Бекир бу акъшам ич бир шейни коралмай эди. Башыны котерди, эвнинъ софасына, софагъа ачылгъан кьапыларгъа бакъты. Софада, одаларда агъыр ве терен бир сессизлик бар эди. Айше кьайдадыр, аджеба? Амма Айше де бу акъшам ондан узакъ эди, онынъ юрегине кирип оламай эди. Бельки о биринджи кере бир баба юрегинен озь кызыны башкълары ичюн беслеп-осьтюргенини ис эткендир. Бу аджджы, пек аджджы бир ис эди. Амма бу акъикъат дегиль эдими?

Бостаны, Мачиги, софасы, эви, кьапылары артынадже ачыкъ, акъшамнынъ эсмери кольгелерине бурюнген одалары, эшьялары, Айшеси биле бу акъшам Бекирден узакъ, пек узакъ шейлер эди. Бекир не япаджагъыны, дюньягъа не ичюн кельгенини, не ичюн япагъаныны бильмеген бир адам киби эди. Агъыр эллерини артына хачлады, бети, омузлары саркъкъан, бенъизи солгъан алда ахырдан чыкъты, агъыр-агъыр адымлады, келип кьарт кутюкке отурды, бир тютюн сарды.

Озь элинен озь ата топрагъына отурткъан, беслеген тютюннини иче; ичине чекип, кьалын дудакъларындан авагъа савургъан индже, сютбезз тютюнлерде акъшам гъариплиги ичинде ташлап кельген тютюн тарласы, армут тереклери, кырылгъан, кырылмагъан тютюнлер козьлери огюне келе эди. Эппейи вакыт тютюн ичиц отурды. Мачикин де хатырлады, онынъ догъаджакъ бузавчыгъыны да румнынъ богъасына ошатты. Акъылына кырылгъан

йигирми сепет тютюн кельди. Амма буларнын эписинин устюнде бутюн агъырлыгы ве аджджысынен Айше тура эди...

Эсма сыгырны сагъды, атны ахыргъа кирсетти, тютюн сепетлерини ахыргъа ташыды, айванларны суварды, эр шейни ёлуна салды, ахырынн ичинн сипирди, тавукъ кумесини мандаллады, софанын огюндеки чечеклерини суварды, ве эвге кирди.

Къарысы бутюн бу ишлерни япаркен, Бекир агъа къарт кутюк устюнде къыбырдамайып отурды, тирсеклери тизлеринде, башы авучлары ичинде эп тютюн иче, эм де озь-озюни кемире эди.

Ниает софада къарысы пейда олды: «Кутюк устюнде къыметкедже отурадjakъсынмы?» — деп сёз къатты. Бекир агъырдан еринден турды. Зифирли алетлерини ахыргъа алыш кирди, тахтадаки чуйге асты, сес-солукъ чыкъармайып софагъа тараф адымлады.

Бу акъшам Бекир емекни, емек де Бекирни ашады. Айше де индемейип отура, козьлеринде ялыкъ ве къырмызылыкъ бар эди. Лаф этмей, софра башында отурмагъа меджбур олгъан бир адам киби отура, ашыны ашаркен не анасына, не де бабасына бакъа. Ичинде оны якъын-къавургъан бир аджджы шей бар эди. Бу акъшам Айшеге бутюн бу аят аджджы бир шей киби дуюла эди. Ана-бабасынын хатырыны къырмамакъ ичюн биразачыкъ ашады, аш ашаркен сес-солукъ чыкъармайып, козьлеринден боюнджакъ киби эки тамчы козьяшы тыгъырды. Янакъларындан тыгъыргъан бу эки тамчы козьяшыны не анасы абайлады, не де бабасы. Бунын ичюн де Айшенин даа зияде агълайджакъ кельди. Яваштан софрадан турды, къараныкълашкъан одагъа кирди, эчки териси устюне чёкти, аякъларыны астына топлады, башыны миндерли кереветке таяды, явашчыкътан, сес-солукъ чыкъармадан агъламагъа башлады.

Айше софра башындан кеткенинен Бекир звинин сессизлигиини, гъариплигини бутюн вуджудынен ис этти. Бу басыкълыкъны тирильтмек, джанландырмакъ ихтияджынен бир лаф ачмакъ истеди, ачып оламады. Айшенин кирген къапысы тарафкъа бакъып, тек: «Онъа не ола...» — деп олды. Башкъа бир шей айтмады, чюнки бу шейлер ялынъыз Айшеде олмай эди. Озюнин ичинде де агъыр, богъуджы бир шей бар эди.

Бу акъшам Эсма да лаф этмей эди. Тарла ишлерини битирген койлюлер де аля даа бостанларындан чыкъмайлар; эв алдындан кечкен ёлда не бир инсан, не бир айван

корюне эди, бундан себеп сюкюнет узагъан сайын даа терен, даа агъыр ола эди.

Къарысы софраны джыйыштырып, ичериге кирди. Бекир къарысыны гъарип бир ихтияджнен бекледи. Амма Эсма софагъа чыкъмай эди. Чыкъса биле не акъкъында лаф этеджеклерини бильмей эди. Айше эр акъшам газета октур, шеэр хаберлерини анылатыр эди. Бойлеликнен вакъыт пек яхшы кечер эди. Амма бу акъшам! Бу акъшам Бекир Айшенинъ эвде олгъанындан биле шубелене эди, факъат Айше эвде эди.

Бекир: «Эх, валлайы чылдыраджагъым!» — дей эди ичинден. Элинен тизлерини ура, сыкъынтыдан къуртылмакъ истей эди. О, башышы котермек, аяткъа, къарысына, къызыша, бакъмакъ, бахтлы олмакъ истей эди. Амма ичини кемирген шейлер бар эди, иште! Айше бар эди, тарлада къырылмай къалгъан тютюнлер бар эди. Тютюнлерни джыйыштырып алгъандже демет вакъты келеджек, деметтен сонъра да къыш бир къылыч киби келип дагъларнынъ устюне чёкеджек, яваш-яваш чайырларгъа, эвлерге энеджек. Бекирининъ исе якъаджакъ одуны даа азыр дегиль. Комолизм да адамгъа тюрлю-тюрлю шейлерни эшиттирип тура эди. Сагъдан, солдан къулакъларына: «Русиеде топракълар койлюлернинъ элинен чекип алына экен» — деген хаберлер эшитиле, амма бунынъ ялан бир шей олгъанына ич шубеленмей эди. Чюнки алынгъан, берильген топракълар ким бильсин насыл топракълар эди. О исе йылларджа ата мирасы олгъан топрагъында отура эди; ата топрагъы исе ойле къолай-къолай не алышыр, не берилир эди.

Амма кене догърулып оламай эди. Еринден турып, къызынынъ, къарысынынъ янына барып отуруп оламай эди. Дюнъяны, аятны гъает къаранлыкъ корьген бу дакъкъаларда, ярдымгъа мухтадж бир адам киби къарысына сёз къатмакъ истей, амма сёз къатып оламай эди. Кучь-къувет озюнде олмаса сачы узун, акъылы къыска, зайыф бир къадындан насыл къувет ала билирсинъ? «Вай, сенинъ джанынъа, сабадан берли ичимде бир шейтан булуна» — дей, къолуны саллай эди. Амма аля даа шейтан ичинден деф олмагъан эди.

Бу терен, агъыр сукюнет, козьге корюнмеген, амма ичини кемирген бу дерт ким бильсин даа не вакъыткъадже девам этеджек эди? Берекет берсин, козьлерине тарлалардан, бостанларындан къайтаеткъаң койлюлер илишти. Эвнинъ янындан кечкен ёлда айванлар ве адамлар корюнген сайын, Бекирининъ козьлеринде аят эп джаълана берди.

Тарлада ишини тез битирип эвге эрте-ярыкъ кяйткъаны-па севинмек керек эдими? Хайыр, бундан чокъ эмин дегиль эди, амма, догърусыны айткъанда, яньп-якъылмагъа да аджет ёкъ эди! Къарысы: «Бугунь дюньянынъ ишини яптынъ!» деп айтмагъан эдими?

Инджир тереклерининъ артындан кимдир сес берди:

— Акъшам шерифлер, Бекир агъа!

— Эвваллах, сенсинъми, Энвер?

— Меним.

Батталнынъ Энвери инджир тереклери артындан чыкъты, кестирме сырыкълары янынъда токъталды. Бекир софа басамакъларындан энип, Энверге тараф адымлады:

— Бугунь эшекни адамакъыллы кесип-догърадынъ, Энвер!

— Озиумни де аз кесмедим, Бекир агъа! Сени тарлада буламадым. Бугунь ишинъни тез битирдинъ. Хайыр ола, Эсма енъгем алсызмы?

Бекир токъталды:

— Ёкъ, алсыз дегиль, Амма къартлыкъ да алсызлыкънынъ достудыр. Эппейи тютюн къырдынъ, десе!

— Энвер гъурурнен башыны тёбен алды, элини коте-рип, Бекириниъ эви огюндеки бостанны сагъдан солгъа ишарет этти:

— Тарланы тер-темиз эттинъ, Бекир агъа!

Бекир эки адым даа атты, Энвернинъ бу сёзлерни эшитир эшитмез, аякълары ерге саплангъандай, бирден токътады, шашмалап: «Ёкъ, джаным!»— деди.

— Эбет, темизледим. Сен кеткен сонъ он беш сепет даа къырылды, ахыргъа ташылды, сырыкъларгъа багъланды. Тек тёпеде бир авуч къадар къырылмагъан бир ер бар, амма оны да ярыш ишсиз къалмайым, деп махсус къалдырдым. Ярышдан сонъ да тарладаки тютюн сабакъларыны темизлейджем, сонъра дагъгъа одунгъа кетеджегим...

Бекир топракъкъа саплангъан бир бель киби тура, лаф этмей эди. Энвер девам этти:

— Чобан Сейд-Алилер менден де яхшы беджердилер. Пармакъсыз Осман да ойле! Реджепнинъ де олса-олса эки кунълик иши къалды. Эй, юкълайсынъ сен, Бекир агъа, юкълайсынъ! Халкъкъа бакъ! Къуртметет бойнума фенер такъаджагъым, тарланынъ тютюнини сабагъадже къырып битиреджегим дей сув башында... Билесинъми, ногъайлыкъта руслар койлюлернинъ топракъларыны чекип ала экенлер. Буны манъа молла Реджеп айтты, онъа да шеърден кельгенлер айткъанлар, огюмиздеки джума намазында буны халкъкъа айтаджакъ экен. Беририм мен оларгъа

топракъ! Валлайы, дедемнинъ топрагына бурнуны сокъмакъ истеген джинабетнинъ козылериши патлатырым! Эзерим де, лешлериши кубреге комерим. Топракъ бермек, я! Кимге? Комолизмагъа! Алтын берип, зорсен алышгъан шей бес-бедава берилirmi, Бекир агъа?

Амма Бекир Энвернинъ айткъавларыны эшитмей эди. Демек, ойле, я? Койлюлер ишлериши битире эдилер, ялынъыз Бекир артта эди. Тарлада, тютюн аранларында, бельки учъ, ким бильсин, бельки де дёрт афталыкъ иши бар эди.

Ичинден шойле де дей эди:

«Тилленеджексинъ, Бекир, тилленеджексинъ! Джумле алем ишини битирди, сен исе кунеш батмаздан эвель тарланы ташлап, бейэфенди киби, эв ёлуны туттынъ. Тарласындан къуртулгъан ярын дагъгъа одунгъа кетеджек. Къыш къылыч киби кельсе, койши басса, ич бириси къоркъмаз. Джумле алем собасынынъ башында падиша киби отурыр, тютюннини ичер, бакъласыны ашар, юзюмнини, алмасыны, армутыны ашар... Сен исе погъай койлюси киби тезек якъаджакъсынъ, Бекир, тезек! Тарланъ да кубреге мухтадж, тарланъдан артыш къалса, тезекке де шукур эт! Амма да булдынъ вакъытыны, я! Бир тарафтан комолизма да кельмекте. Батаджакъсынъ, Бекир, батаджакъсынъ!»

Бекир Батталнынъ Энвери кестирме сырыкъларындан не вакъыт чекилип кеткенини абайламады биле. Агъыр-агъыр адымлады. софанынъ агъач басамакларына отурды. Артык кендиси ичюн бу дюньяда тютюн ичмектен башкъа ич бир шей къалмагъан киби, бир тютюн даа сарды.

Софада къарысы Эсма олмагъан олса, ким бильсин башына даа насыл фелякетлерни булуп, сараджакъ эди. Къарысы ниает бошанды:

— Эй, акъшамдан берли бураларда чёмелеп къалдынъ? Недир бу ал? Алла эр кеске къоджа берди, манъа не берди? Сен де неден башкъаларнынъ къоджалары киби лаф этмейсинъ? Эр кеснинъ джаны джан да, менимки патильджанмы?

Бекир яваш-яваш еринден турды, софагъа чыкъты, амма къарысынынъ сеси биле ичинден дердини аламагъан эди, къолуны саллады:

— Багъырма, Эсма! Валлайы, ичине бир къурт кирди, мени сабадан берли ашай.

— Я, не олды?

— Даа не олсун! Эр кес тарласында ишини битирди, мен исе бугунъ армут тереклерине къадар биле чыкъамадым.

— Битирген олсалар, битиргендирлер! Бир афталык ишинъ къалды, деп Танъры бизни ачлыкътан ольдюрмез, я! Амма бойле, башыньны авучларынь ичине алып отурад-жакъ олсаъ манъа бир табутнен бир кефин сымарла, валлайы, бу даа яхшы! Мени ольдюреятасынь!

— Тютюнимиз даа тарлада ята, къышлыкъ одунымыз ёкъ...

— Эй, сен мени не деп алдышь, не деп манъа эвлендинъ? Мен ыргъат киби чалышып оламаммы? Бойнума бир фенер асарым да тарлагъа кетерим, сабагъадже къыраp битиририм о лянет ернинъ тютюнини!

— Тютютилерни битирсек, демет иши бар, сонъра одун...

— Романкъошнынъ этегинден эшек киби одун да ташырым. Сен мени Истамбул гузели деп беллединъми?

Къарысынынъ бу джесюр сёзлери биле бу акъшам Бекиринъ къулагъына кирмей, ичинде бир умют уяпдырмай эди. Эр аджджыдан аджджды, эр, дерттен дертли бир сеснен: «Комолизма топракъларны аладжакъ эмиш», — деди.

— Ким аладжакъ?

— Бильмейим, ким? Комолизма, иште...

— Ялан!

— Ялан дегиль, хаберни Акъмесджиттен кельгенлер кетирди.

— Ялан, дедим санъа!

— Ялан дегиль! Боштан-къуру сёз айтылмаз. Мадам ки, тютюни корюнди, чокъ кечмеден атеши де корюнир, эльбет.

— Ялан, дедим санъа, ялан! Багъынъ, багъчанъ ачыкъта деп, сенинъ топрагъынъны ким алыр? Айт манъа, ким? Кельсе келир, бир-эки къавун, кираз, бир-эки салкъым юзюм алыр да, кетер. Эвельден не, Русиеден начальниклер, господишлер, баринлер кельмез эдилерми?

— Амма шимди башкъа...

— Неси башкъа? Келир исе мусафир киби келир, ашар, кетер. Мусафирден чекинильмез, я! Амма адамнынъ топрагъыны алмакъ олурмы? Топракъны чекип алмакъ джанны чекип алмакытыр! Ким алыр сенинъ топрагъынъны! Бу — баба топрагъы! Дюнъяда намус денильген шей даа тюкенмеди. Къоркъма, къоркъма!

— Мен бу комолизмадан къоркъам, Эсма! Топракъкъа бир кирсе, насыл чыкъарысынъ?

— Къана-а топрагъыма токъунсын, бир бакъайым, къана-а, багъыма токъунсын! Бетини, козюни тырмала-

рым, козьбебеклерини оярым! Лешини, джигерини копек-лерге ашатырым. Меним бабам санъа багъымны комолизмагъа бер, деп бердим? Комолизмагъа дегиль, бизге берди! Амма айттым кече де айтырым, мына бойле башыныы авучлап, дертли-дертли отурсанъ, валлайы-билляйы, татлы джанымдан кечерим. Валлайы, кетерим, озыумни Мемишшинъ дересинден атарым. Айше кызынъ-нънъ омюрини де арам этеджексинъ!

— Эй, чокъ лаф этме, Эсма!

— Арам этеджексинъ, эр шейни бизге арам этеджексинъ. Не кызынъа бакъасынъ, не манъа. Сен бизни ёл ортасындан таптынъмы?

— Эй, кес, Эсма, кес!

— Кесмейджегим, не ичюн кесейим? Айт, не ичюн кесейим?

— Сесинъни эр кес эшитти.

— Барсын, эр кес эшитсин, сесимни джумле-алем эшитсин!

— Алла эшкъына, узатма, дедим санъа!

— Джумле алем эшитсин. Алемнинъ къоджасы бар, меним нем бар? Эр кеснинъ джаны джан да, меним ки морпатильджанмы?

Бекир сачларыны, эллерини сийпалап, къалын сесинен къарысына джесарет берир экен, Эсма козьлерини кестирме сырыкъларына тикип индемейип бакъа эди. Сонъра яваш-яваш къоджасына сокъулмагъа башлады. Козьлери аля даа сырыкъларда, вуджуды къалтырай эди. Бекир къарысынынъ бу сокъулышыны севги якълашмасына ёрай эди, артынаджа ачыкъ къапыгъа бакъып, оданы козете, Айшенинъ тышары чыкъып, оларны бу вазиятте корьмесинден чекине, амма къарысыны раатсызламагъа да къыймай эди.

Ниает еринден турайым дегенде Эсма панджа киби эллеринен къоджасынынъ якъасына япышты:

— Бекир, Бекир, кестирме сырыкъларына бакъ! Коресинъми, бакъ!

Бекир бакъты:

— Тыфу, Алла белянъызны чалсын сизинъ! — деди. — Къарыны къоркъуздылар шейтанлар...

— Шейтан дегиль! Хатырлайсынъмы, Айше дюнь акъшам газетада бир ресим корьген эди, комолизманынъ сакъаллы бабасыны! Шу сакъаллы Кала Мала олмалы, янында да огълу, комолизма.

— Ёкъ, джаным, булар...

— Кала Маланен комолизма дедим санъа... Мен олар-

ны таныдым, экисини де мында чагъыр, сора, анъла шу топрак меселесини!

— Джаным, о сакъаллыны мен де Кала Малагъа бенъзеттим, амма...

— Айшени чагъыр, о сорасын. Сен пек якъын барма... Оларгъа не къадар топрагынъ, не къадар багъынъ олгъаныны айтма. Быракъ, Айше лаф этсин, сен де кенардан динъле!

— Мен оларны бугунъ акъшам устю бизим тарланынъ кенарында корьдим, янларына бардым, мусюльман селямыны бердим, амма селямымны алмадылар. Селям алмагъан кимседен хайыр чыкъармы?

— Джаным, сен оларнынъ селямыны не япаджакъсынъ? Айшени чагъыр, оларнен лаф этип бакъсын, бельки ишининъ ич-юзюни анълатырлар.

Бекирге акъшам тарласынынъ четинде расткельген бу эки адам къаршыда кестирме сырыкъларынынъ артында жанлы эйкеллер киби тура, сес-солукъ чыкъармайып, къыбырдамайып, софагъа бакъа эдилер. Бекир оларны урькютмектен къоркъкъандай, яваштан еринден турды, ичери одагъа кирди. Эки дакъкъадан сонъ Айшенен берабер софагъа чыкъты.

Эсма:

— Бакъ, Айше! Кала Маланен огълу кельди, къаршыда туралар.

Айше сырыкъларнынъ артында тургъан адамларгъа айретнен бакъты, мазюн козьлери жанланды, кулюм-сиреп: «О Карл Маркс дегиль, ана, — деди. — Карл Маркс юз йыл эвель ольди. Коммунизма да адам дегиль, бир партиядыр, бир тешкилят».

— Дюнъ сен окъугъан газетадаки адам бу сакъаллы, иште!

— Ёкъ, ана, бу о дегиль!

— Ойле исе, булар ким?

— Эки заваллы адам.

— Бу ерде не ишлери бар?

— Бильмейим. Бир дакъкъа тур. Мен шимди анъларым.

Айше басамакълардан энди, чапып о эки адамнынъ янына кетти. Орталыкъта терен, агъыр бир сюкюнет чёкти. Ихтияр бир шейлер айта, Айше оны меракънен динълей эди. Софада Бекир бир Айшеге, бир къарысына бакъа, къулакъ къабарта, раатсызлана эди. Ниает, Айше бабасынынъ янына келип: «Баба, бу эки адам сизнен лаф этмек истей», — деди.

Бекир ренктен ренкке киргеп козылерини кыарысына тикти, яваштан сорады:

— Не дейим, Эсма, не кыадар топрагыны бар деп сорасалар не дейим? Айванларныны эписини бирер-бирер саяйыммы? Малымызныны гизлиси ёк, амма комолизмадыр бу, билип оламазсыны.

Эсма кыоджасына юксектен бакыарак, гурь бир сеснен джевап берди:

— Даа не? Биз айванларымызны чалдыкмы? Топракларымыз да атадан мирастыр. Кимнины топрагында козюмиз бар ки, бизим топрагымызга коз кыойсынлар?

— Ойле, я!

Бекир догърулды, кестирме сырыкларына тараф адымлады. Бекир янындан яйырылыр-яйырылмаз, Эсманыны юрегини насылдыр бир кыурт кемирип башлады. «Русныны комолизмасына ишанч олмаз» деп тыошюнди, кыоджасыныны пешинден чапты, быджагыныны енгинден тутты, Бекирни четке чекти. — Эй, Бекир, буларга ишанмак олмаз! — деди. — Не кыадар малыны, мулыкюны бар, деп сорасалар сен анъламамазлыга ур!

Бекир ага кыарысына тикилип бакыарак, элини яшбашына урды, гурь бир сеснен:

— Даа нелер? — деди. — Малымызны чалдыкмы? Манълайымызныны теринен кызандык. Топрагымыз да атадан, бабадан кыалма мирастыр. Кимнины топрагында козюмиз бар ки, бизим топрагымызга коз кыойсынлар!

Бойле деп, кестирме сырыкларына тараф адымламаккы девам этти.

Шимди ябанийлерни даа да якъындан коре биле эди. Олар ялынаяк эдилер, аякларыныны тырнаклары эзилген торгай башлары киби эди, аякларыны, кюлларыны, тер акъкан самайларыны санки юз йыллык бир тоз кыаплагъан эди. Сачлары кыушларныны юва ясагъан чалылар киби чыбалык, уджлары кир ве терден кыуругъан, топуз-топуз олып кыалгъан.

Гъает тыошкюн бир алда эдилер. Амма заваллы десенъ заваллы дегиль эдилер, частлы десенъ частлы да дегиль эдилер. Санки бу дюньяныны адамлары дегиль эдилер. Санки дюнья ве аят оларны озьлеринден айырып, котерип аткъанлар. Олар да аятка дарылмай, джанлары агъырмай, шикъет биле этмей эдилер. Ёргъунлыкларына, ёксуллыкларына рагъмен топраккы севген кимселер олмагъанларына Бекир эмин эди.

Чюнки экисинин де аяклары кыарардан зияде кыаба

ве пек серт эди. Сачылган топракътa исе бойле къаба, бойле серт аякъларнен юрюльмез эди. Бундан да гъайры, оларнынъ авучлары дегиль де эллерининъ устьлери парча-парча эди, демек, олар берекетни топракынынъ астындан дегиль де, устюден беклей эдилер; демек, топракынынъ берекетини алмакъ ичюн эллерине ич бир вакъыт чапа, къазма-курёк алмагъанлар, чюнки топракъ ишинде ёрулган адамнынъ бетинде агъыр куннинъ излери, бу излернинъ янында ярынки куннинъ умютлери, ёлакъ-ёлакъ олып тура ве мытлакъа белли ола эди. Бу адамларнынъ бетлеринде исе умют ёкъ эди. Амма не себептен бу алгъа тюшкен олсалар да, олар кене де инсан эдилер ве инсанни инсанджасына къаршылап алмакъ керек эди.

Бекир кестирмеге якъылашты, сырыкъны котерди, экисини де ичерге, азбаргъа давет этти. Сакъаллы ихтияр янындаки сакъаллы яшкъа бакъты. Сакъаллы яш козьлерини Айшеге тикип тура эди. Сакъаллы ихтиярнынъ кендисине бакъкъаныны абайламады, еринден къыбырдамай турды. Ихтияр юмругъынен яшны тюртти, сонъра элинден тутты, берабер адымладылар, Бекир агъанынъ азбарына кирдилер. Ве чалысы, чырпысы, оту, тикени, ташы, топрагъы илькере Бекир агъанынъ делелери тарафындан темизленген бу топракъ парчасында ким бильсин насыл узун ёллар кечип, насыл узакъ ерлерден кельген бу адамлар токъталдылар.

Бекир узакълардан кельген бу адамлар меним гузель ве берекетли топрагъымны сейир этелер, деп тюшюнди, атта гъурурланды. Амма буны оларгъа дуйдурмайып эгильди, яваш бир сеснен сорады:

— Ким экен булар, къызым?

— Олар баба-огъул экенлер. Экиси де заваллы кимселердир. Русиенинъ ичинден келе экенлер. Койлерде иш къыдыралар.

Ёскиден, Русиеде къытлыкъ, ачлыкъ олган заманларда да бойле адамлар келе турган эди. Келип бир-эки ай чалышыр, бираз пара къазаныр, сонъра насыл кельген олсалар тамам шойле де сес-солукъ чыкъармайып озь мемлекетлерине къайтып кете эдилер. Амма шу сонъки он йыл ичинде койлерде бойле адамлар ич де корюнмей эди. Демек шимди Русиеде кене бир бозукълыкъ бар эди; Бекир топрагъында турган бу эки адамнынъ къылыгындан буны ачыкъча анълай эди.

Бекир оларгъа чевирилип, бетлерине дикъкъатнен бакъты. Тамам, нерелисинъиз, деп сораиджакъ олып, агъызыны ачып етиштиралмады, чуваллы ихтияр тиз чёкип,

манълайыны топракъкъа урды; сонъра башыны котерди, заваллы козьлерини Бекирниъ бетине тикти, дёртаякълап келип, Бекирниъ аякъларына сарылды, чарыкъларыны опымеге башлады.

Бекир не олгъаныны, ихтиярныъ не ичюн, не себептен тиз чёккенини, дёртаякълап келип аякъларына сарылгъаныны бир кереден анълап оламагъанындан юреги сыкъылды, ичинден: «Аллахым, адамларгъа юрт ёкълугъышы косьтерме!» — деп дуа этти.

Ихтияр, Бекирниъ аякъларына ятып, манълайыны Бекирниъ чарыкъларына ышкъалар экен, яш индемейип тура берди, бир серсем киби иссиз, агъызы ачыкъ, ченъгеси таш кесилип, терен ешилъ козьлеринен Айшени сюзе эди. Ихтияр башыны котерип яшкъа бакъты. Амма яш турушы ве бакъышларынен дюньяда япа-ялынъыз бир инсан киби эди.

Ихтияр къыгчырды:

— Иван! Иван! Ты собака! Пойди сюда!

Ихтияр пек джанлы эди: атешли козьлерини яшкъа тикип, бир шейлерни эмир эте эди. Ихтиярныъ айкъырмасында Бекир бираз къоркъты. Софагъа къайтмакъ истеди, амма ихтияр бирден аякъкъа сычрап турды, эки элинен яшныъ богъазыны къапкъачлады, яшныъ башына юмрукъларыны ягъдырып, багъырмагъа башлады:

— Проси! Проси как собака! Проси, Иван!

Шимди экиси де ерде, экиси де Бекирниъ аякъларына сарылып ялвара эдилер.

Бекир оларныъ пек бичаре, пек заваллы олгъанларыны бутюн къальбинен ис эткен, аякъкъа йыкъылып ялвармакълар бу ерлерде ич де адет олмагъаны себептен, бойле ачыкътан япылгъан ялварувларгъа омюринде ильк кере расткельгени ичюн козьлери яшлангъан эди. Янакъларына тыгъырып тюшкен козяшларыны быджагъынынъ енъинен сюртти, аякълары астында яткъан эки адамдан яйылгъан кир, тер, пислик сасыларыны дуймаяракъ, игренмеден, о да тиз чёкти, къолларыны ихтиярныъ омузларына къойды:

— Вах, бичарелер! — деди. — Мен зенгин дегилим, амма сизге барымны-ёкъумны беририм! Валлайы, бсирим!

Сонъра къызына бакъып:

— Айше, Айше! Айт ананъа софра къойсын! Вах, вах, вах! Эсма, кель бурая! Хайыр, кир ичери, софраны азырла!

Софа янындан Эсма сесленди:

— Кимлер экен?

— Кимлер экен, деп турма. Ким олсалар олсунлар, Алланынъ къуллары, иште, корьмейсиньми? Эвден ашамагъа-ичмеге бир шейлер чыкъар.

Эсма ичериге кирди. Бабасынънъ мерамет толу, эджанлы сеси, кельмешеклернинъ заваллылыкълары Айшеге де токъунды, онынъ да козьлери яшланды. Ихтияр эки-бир татарджа да биле эди, агълавукъ бир сеснен девам этти:

— Биз полтавалымыз, господин, ишимизге коре, бизге пара бер. Эр анги ишни япармыз. Мен къартым амма, кене де айванларны бакъарым. Одун да кесерим, сув да ташырым. Бу меним огълум, Иван...

Башыны бирден Ивангъа чевирди:

— Иван! Ялвар, копек, ялвар!

Бекир джебинден кисесини чыкъарды, сакъаллы ихтияргъа узатты:

— Шимдилик бирер тютюн якъынъыз!

— Амма иш, господин? Бизни янынъа аладжакъсынъмы? Э-э? Аладжакъсынъмы, господин?

Бу кельмешеклернинъ фена къальбли олмагъанларына Бекирде шубе къалмагъан эди, чюнки ярамай къальбли олгъанлар ич де бойле агълап ялварыр, отьмек парасы ичюн бу къадар узун ёлларны басып кечер, бу алларгъа тюшер эдилерми? Амма Бекир русларгъа эбет ве я ёкъ демеге бир тюрлю джесарет этип оламай эди.

Ихтияр рус текрар: «Э-э? Бизни янынъа аладжакъсынъмы, господин?» — деди.

Бекир яваш-яваш аякъкъа турды, энъсесини къашыды. Къарысыннен акъыл танышмагъандже бир джевап берип оламай эди де!

— Сиз отурынъыз. Мен эвге кирип чыкъайым, — деп софагъа тараф адымлады. Бекир янларындан кетер-кетмез ихтияр рус огълунунъ якъасындан тутыш оны озюне чекти, яваш, лякин серт бир сеснен лаф этмеге башлады:

— Иван, бу мусульман ярамай адамгъа ошай.

— Ярамай, ярамай, эписи ярамай. Хо, хо!

— Амма бу пек ярамай сою, анъладынъмы?

— Эбет, пек ярамай!

— Корьдинъми, огюмизде насыл тиз чекти. Бизге тютюн берди, корьдинъми?

— Хо-хо! Корьдим, корьдим.

— Козьлерине бакътынъмы?

— Хо, хо! Бакътым.

— Козьлери яшланды.

— Хо, хо!

— Барымны, ёкъумны сизге берири, деди. Эшит-
тинъми?

— Хо, хо!

— Пек ярамай адам.

— Амма бу эписинден де ярамай, Иван!

— Эписинден ярамай. Хо, хо! Не ичюн, баба?

— О мени алдатып оламаз, Иван! Мен эски русым.

— Хо, хо!

— Ич оладжакъ шейми: мусульман-татар русны севсин?

— Хо, хо! Севмез.

— Эки козюнъни дѣрж ач, я!

— Хо, хо! Къоркъма!

— Эки къулагъынъ дѣрт олсун, я!

— Хо, хо! Сен манъа ташла.

— Мен агъласам, сен де агъла, я!

— Хо, хо!

— Аякъларына сарыл, ялвар. Сени урса да ич де
сесинъни чыкъарма!

— Хо, хо!

— Амма къапыларгъа яхшы бакъ. Килитсиз къапы
бар. исе...

— Хо, хо! Бакътым.

— Э-э, анги къапы килитсиз?

— Эписи килитсиз. Тавукъ кумеси килитсиз, ахыр
килитсиз.

— Килитсиз, э-э! Ярамай адам.

— Хо, хо! Пек ярамай адам.

— Амма айван чалайым деме сакъын!

— Ууууу! Неден, баба?

— Айван белялыдыр, пара исе тер-темиз, сокъарсынъ
джебге.

— Хо, хо!

Бекирнен Эсма софада отурдылар, бираздан да Айше
софраны тышарыгъа чыкъарды. Олар ян-янаша туруп,
русларгъа бакъа, оларны аджый эдилер. Бу заваллыларны
топракъларында чалыштырмагъа эм Бекир, эм къарысы
разы эдилер. Атта оларнынъ сыкъынтыда олмалары, бу
къызгын вакъытында бойле апансыздан кельмесине Ал-
ланынъ бир лютфий козьлеринен бакъа, севине, севине,
огъурлы кимселер олдукъларындан ич шубе этмей эдилер.
Зенгин дегиль эдилер. Зенгин дегиль эдилер, амма учъ
адамнен учъ-беш айваннынъ тойгъан еринде эки богъазгъа
да бир шейлер тапыла билир эди, эбет. Урба меселесини де
аль эте билир эдилер, чюнки богъчаларда Бекирнинъ эски
ве ямавлы олса да темиз донлары, кольмеклери бар эди.

Бербер Асан да ярын бир ара тапса, ишинден къртулдыр, келип сачларыны, сакъалларыны кесер, экисини инсан кыяфетине кетирир эди.

Чешмелерде де Алланынъ суву эксик дегиль эди. Ювуныр, темизленир эдилер. Энъ муим меселе эвиннъ нересишде ятаджакълары эди. Чюнки не де олса олар мусульман дегиль эдилер. Бекирлернен бир дам астында ятсалар, явур нефеслери мусульман нефеслерине къарышыр. Молла Реджепнинъ айткъан джинлери мезарлыкълардан чыкъар, юртдашларынынъ Бекирнинъ эвинде юкълаганларыны ачылап, эвиннъ этрафында топлашыр эдилер. Бельки де эвине кирерлер, Айшеге, къарысына, кендисиче саташыр эдилер...

Къары-къоджа бойле тюшюне эдилер, амма Айше бу фикирге тамамиле къаршы эди. Заваллыларчы пек аджый, яш юреги откъа яна, бичарелерге ич олмагъанда софа четиндеки бош одада, о ер олмаса ахырда бир ер бермесини бабасындан тилей эди. Бабасы ич бир тюрлю къарар берип оламай эди. Айше исе индемейип, козьяш тѣкмеге башлады биле. Эсма сесни чыкъармайып, къоджасына бакъып тура эди.

Ниает Айше: «Ахырнынъ ичи тер-темиз, бир шей олмаз, ахырда ятсынлар, баба», — деди.

Бекир назарыны къарысына чевирди:

— Олар айванмы?

— Ойле олса софада ятсынлар.

— Олурмы, биз мусульманмыз, олар христиан.

— Христиан иселер, не олгъан! Сиз де молла Реджепнинъ лафына бакъасынъыз. Мезарлыкъта джин-пинъ ёкъ, бабачыгъым. Буларнынъ эписи уйдурма.

— Сус, тѣвбе де!

— Тѣвбе, я-Раббим, тѣвбе эстахфируллах!

— Амма да белягъа уруддыкъ.

— Амма, баба, сизге софада ятсынлар дейим. Бундан гунях кельмез. Я да софа четиндеки бош одада. Инанынъ манъа, бунда гунях ёкъ, бабачыгъым!

— Насыл гунях ёкъ, олар христиан, биз исе мусульманмыз. Ойлеми, Эсма?

— Ойле, я!

— Амма динъленъиз, баба, сизге бир шей айтаджыгъым, эминим ки, къайли оладжакъсынгъыз.

— Айды, айт бакъайым.

— Гаспралы Исмаил бей мусульман эдими?

— Ах, ах, ах, эм де насыл мусульман эди, козюни севейим!

— Я, Челебиджихан?

— О, Алланың ниметине эренлерниң ёлундан кетти.

— Джафер Сейдамет кибилер?

— Алла оларны кувет ве селяметликлерини ек-
силътмесин.

— Корьдинъизми, бабачыгъым! Оларны эписи бн-
зим азиз адамларымыз дегильми?

— Эбет, эбет!

— Амма эписи де христиан мектеплеринде окъудылар,
демек, христиан талебелеринен бир дам астында яша-
дылар, бир масада отурдылар, бир къазандан шорба
ашадылар. Амма мусульман дегиль эдилер, деп айта
билесинъизми?

Бекир шашкъын, шашкъын алда къарысыны бетине
бакъты, сонъра назарыны кызына ве русларгъа чевирди,
эпъсесини къашыды.

— Ойлеми?

— Ойле, баба, эльбетте ойле! Ич бир тюрлю зарары
ёкъ. Меселя, Джафер бейши ал. Джафер бей Францияда,
Парижде окъумадымы?

— Франсызлар да христианмы?

Айше кульди:

— Эльбет де, христиан, баба!

Бекир текрар эпъсесини къашыды:

— Амма руслар киби христиан деп зан этмем. Олар
христиан олсалар да, эр алда башкъа тюрлю христи-
анлардыр.

Шимдиге къадар экисиниң лакъырдысыны сес-солукъ
чыкъармайып, дикъкъатнен динълеген Эсма лафкъа
къошулды:

— Сен сус, Айше! Чокъ газета окъудым, деп манъа,
бабанъа дерс бермеге атылма! Гунях дегильми, явурлар-
нен берабер ашадылар, деп бу меселеге Челебиджихан
кибилерниң адларыны къарыштырасың! Газетадан эп
бойле шейлерни огренир исенъ бир даа газет-мазет корь-
мезсинъ! Айды, ал пыртынъны да ичериге кир, бакъайым!

Айше башыны эгип ичериге кирди. Эсма къоджасына
чевирилип:

— Санъа ишчи керек дегиль эдими? — деди. Ал оларны
тютюнлерни джыйыштырып алгъандже янында чалыш-
сынлар. Ахырда да ятсынлар.

— Айванмы олар, джаным?

— Я, не олгъан! Ёлларны тоз-думанында юкълагъан
ахыргъа да шукюр этер. Русиеде алтын сарайларда ята
эдилерми? Оларгъа ахырдан ер косътер!

— Я, разы олмасалар?

— Разы олмасалар джехеннем олып кетсинлер кельген ерлерине!

Бекир козылерини кенъ ачып, къарысына эджаннен бакъты:

— Керчек айтасынъ, къары!

— Керчек, я! Мен санъа недай эмир эткен олсам, сен де барыш о, Кала Малагъа эмир эт. Бойле, бойле, деп меселени анылат. Тютюнлеримни тарладан джыйыштырып алгъанымджа манъа эки адам керек, де! Не япаджакъларыны анылат: кучюгининъкини айры, буюгининъкини айры. Кендилерине къач пара береджексинъ бу къадар, бу къадар... Амма ишлерине коре пара! Эсапны чокъ котерме! Ашайджакъларыны, ичеджеклерини. Софрамызда не олса иште, олгъаны къадар пайлашырмыз. Сонъра къаерде ятаджакъларыны. Бурада, бурада, vessелям. Яхшы этип анылат, базарлыкъ яп, амма чокъ котерме, ишке коре пара! Аныладынымъ, яхшы лаф эт, айды!

Бекир агъа элинен янбашына урды:

— Эй, манъа командан киби эмир этме! Мен ишимни билем. Русиеде алтын сарайларда яттылармы? Къаерни косътерсем о ерде ятар, юкъларлар. Ишлерине коре пара берирам. Истемеселер джехеннем олып кетсинлер кельген ерлерине. Мен ишимни билем. Сен эвге кир, айды!

Бекир софанынъ тахта басамакъларындан эди. Агъыр адымларнен ерге къуветнен басаракъ, адымлады, эки руснынъ янына кетти, янларына келип токътады. Коксюни эски зенгинлер, мал-мулк саиплери киби гъурурнен къабартты, мыйыкъларыны бурды, къарысынынъ дедиклерини русларгъа гуръ, эркек сесинен текрарламакъ истеди.

Факъат сеси ич де чыкъмай эди. Яваштан башыны эгди. Артыкъ мыйыкъларынынъ уджларыны да бурмай эди. Мыйыкъларыны азаплы бир адам киби чекиштире. Эллери мыйыкъларына котериле, андан коксюне, коксюнден янбашларына эне, сыкъынтысыны белли эткен козылеринен русларгъа бакъа, не дейджегини бильмей эди.

Къарысынынъ сёзлерини русларгъа текрарламакъ ичюн текрар догърулмакъ, озюнде бир къувет булмакъ истеди. Буламады, джесаретленип оламады. Эллерини саллады, ичинден: «Эх, шимди къалкътынъ факъыр-фукъареге киббарлыкъ косътермеге, Бскир! — деди. — Озюнь де сабанджы огълу сабанджы дегильсинъми? Утан, Бекир, утан!»

Яваштан эгильди, ихтияр руснынъ элинден кисесини алды, бир тютюн сарды. Сёз ачмакъ истей, амма ич де

ачып оламай эди. «Лакъырды да тютюн тарласындаки ишке ошай. Бир башлагъандже. Башласанъ афтанабиль киби патыр-патыр кетер!» — деп тюзюнди.

Амма насыл башлайджакъ эди. Заваллыларгъа ахырда айванларнынъ янында ер косътермек меселеси юрегини кемире эди. Къаршыда дёрт козьли, софалы эви тургъанда барып ахырда, айван кубрелери янында ятышъыз, деп айтып оламаз эди де!

«Бизим Эсма да, ама да къары, я! Олмады дедими, тамам! Юмругъыны ташкъа урса сувуны чыкъарыр, валлайы. Аягъыны тиредими, бир табанлыкъ ер бермез. Берекет, сачы узун догъгъан. Эркек догъса эди султан Амитни бастырыр эди! Эрифлерге софа кенарындаки бош оданы эки афтагъа берип оламаз эдими ёкъсам?»

Чевирилип, умятсизленип софагъа бакъты. Русларнен озю ерине Эсманынъ лаф этмесиши ойле бир истей эди ки! Амма къарысы софада ёкъ эди. Софада олса биле эвнинъ эркеги тургъанда меселени къадынгъа аль этмек мунасиб дегиль эди де!

Элинен мыйкъъларыны бурды, коксюни къабартты. Амма лакъырдыгъа вакъыт тапып етиштиралмады, ихти-яр рус текрар Бекирнинъ аякъларына сарылды:

— Ээ, господин, бизни янынъа аладжакъсышъмы? Бекир яваштан джевап берди:

— Эки-учъ афта ичюн манъа эки адам керек, амма...

— Гонъюнъден не къопса, разымыз, господин! Копегинъе ашаткъанынъ къадар аш бер бизге, господин!

— Олурмы, олурмы, джаным...

— Олур, господин, сенинъ эр бир ишинъни япармыз.

— Амма... Амма бизим эв бираз къалабалыкъ. Къалабалыкъ дегиль, амма... Ахыр темиздир, озюм темизлерим.

— Биз ёл кенарында ятармыз, господин!

— Олурмы, олурмы, джаным...

— Шу диварнынъ тюбюнде ятармыз, господин!

— Олурмы, джаным...

— Я да ахырда...

— Ахырда, айванларнынъ янында ятарсызмы?

— Эбет, господин. Изин берсенъ ахырда ятармыз.

Сенинъ ахырынъ бизим ичюн алтын сарай. Ойлеми, Иван?

— Хо, хо!

— Ахырынъны биз темизлермиз. Айванларгъа му-къайт олурмыз, ахырда айванларнынъ янында юкълармыз. Затен озюмиз де айван кибимиз. Сенинъ айванларынъ бизден темиз, бизден яхшы. Ойлеми, Иван?

— Хо, хо! Ойле!

Бекир яваш-яваш аякъъа турды. Энъсесини къашы-яракъ, русларгъа бир даа буюк бир дикъкъатнен бакъты.

«Булар фена адам дегиллер. Къурсакъларыны той-дурсам эки афтада дюньянынъ ишини япарым. Тарланынъ ишини битиргенимнен эвини сачагъыны тамирлерим. Оларны эки афта ерине учъ афта чальштырсам, дагъдан къышлыкъ одун да кетиририм, ахыргъа обалап къоя-рым!» — деп тюшюнди, эгильди, элини ихтиярнынъ омузына къойды:

— Яхшы, Аллагъа шукюр, шимдилик отъмегимиз бар, амма ракъымыз ёкъ. Эки афта къадар янымда къалынъыз. Къурсагъынъызны тойдурырым, акъкъышъызны да яхшы одерим! — деди.

Ихтияр рус текрар Бекирнинъ аягъына сарылды:

— Спасибо, господин, спасибо! Сен бизге отъмек бер, биз де сенинъ ишинъни япайкъ. Ара-сыра богъазымызны сылатмакъ ичюн бизге ракъы да керек, амма ракъыны биз тапармыз. Иште, чувалымда да бир-эки шише бар. Илядж ерине сакъладым, господин...

Бекир меселенинъ бойле аль олгъанына севишип, русларны софагъа давет этти.

Къаранлыкъ чёккен, козь къараргъан эди. Аювдагънынъ устюнде догъгъан ай Къара деңизини сувларында ойнай эди.

Бекир Кала Маланы (ихтияр руснынъ ады о кунден сонъ Кала Мала къалгъан эди), ахыргъа алып кельди, дивардаки фенерни якъты, ятаджакъ ерлерини косътерди. Баба-огъул софада ашларыны ашар экенлер, оларны раат-сызламамакъ ичюн, озю де ичериге кирди.

Эвде къапылары бири-бирине ачылгъан одалар бош ве сессиз эдилер. Бекир къаранлыкъта элини узатты, мукъай-тлыкънен масаны арады, булды, серник якъты, лампадынъ джам къарпызыны котерип, лампадны якъты. Дивар янынъда Айшенен къарысы бир тёшекте татлы-татлы юкълэй эдилер.

Бекир оларгъа бакъаркен, себебини бильмеген бир гъуругъа толды. Коксюни ифтихарнен къабартаракъ, козьлерини оданынъ диварларында, рафлардаки сааньлерде, килимлерде кездирди. Чемберли сандыкъларгъа, кереветлерге, миндерлерге бакъты. Сонъра назары тёшекте анасынынъ янынъда юкълэгъан къызынынъ бетинде токъталды. Яваш-яваш адымлады, тёшекке якъышлашты, къызынынъ безз омузларына тёкюльген гуръ, узун, парлакъ сырма сачларыны сийпады, эгилип манълайындан опыти. Шу анъ къарысы козьлерини ачты, фысылдар киби:

«Бекир, кет, кир төшегинъе», — деди. Бекир айны фысылтынсен: «Я, сен?» — деп сорады.

Мени быракъ, кир ятакъ одасыча. Сабалейин эрте тураджакъсынъ. Тарлада даа дюньянынъ иши бар.

— Эх, не иш бу... Даа геджеининъ башы.

— Төшегинъе кир, дедим санъа! Ишимиз башымыздан ашып ята, Ишинъни Кала Мала япаджакъ, деп беллейсинъми?

Эсма козьлерини къапатты. Бекир къарысынынъ со-
нъки сёзюни айткъанына эмин олып, индемейип сринден турды, коксюни къабартты, чевирилип, текрап диварлар-
гъа, рафларгъа, сандыкъларгъа бир козь ташлады. Од-
анынъ гузеллиги ичини фералыкънен толдурды. «Ишшал-
ла, сачакъны да тюзетирим!» — деп тююнюнерек, пенд-
жереге тараф адымлады. Пердени сакинден котерип,
софада аш ашап отругъан Кала Маланен Ивангъа бакъты.

«Ишлернинъ тамам къызгъын вакъытында оларны меним эвиме Алланынъ озю ёллады», — деп кульди. Пенджерден чекильди, төшекте татлы-татлы юкълагъан къызынен къарысына бакъты, сонъра ярышки ишлерин тююнюнерек, яваш-яваш союнды, лампадинъш ышыгъыны къысты.

Кала Маланен огълу Иван софада Эсманынъ сарыягъ, пенир, зейтун, отъмекнен донаткъан софра башында оту-
рып, аш ашай эдилер.

Ай ярыкъ эди. Солда сюкюнует ичинде юкълагъан агъыр тюрбелери, къалын, къоджаман, сакин меше терек-
лери арасындан дургъун, достане денъиз корюне эди. Ёргъун Къызылташ шимди терен, татлы юкъуларгъа ко-
мюльген, эвлернинъ пенджерелеринде лампад ышыкъла-
ры къысылгъан, софаларда сес-седа кесильген эди. Айван-
лар да сес-солукъ чыкъармай эдилер. Ялынъыз Бекирининъ софасына ара-сыра гедже къушлары келе, софанынъ огюнде уча, о ерде отургъанларнынъ кельмешек кимселер олгъаныны сезгендай, бирден урькит, къаранлыкъларда гъайып олып кете эдилер.

Иван эм ашай, эм де тылсымлы геджеге бакъа, айнуурлы геджеде коръген шейлери онъа пек аджайип келе эди. Чюнки яшы иште, йигирми беште эди, амма омюрининъ яз-къыш пек чокъ геджелерини кок юзю астында, ачыкъта кечиргенине бакъмадан, бойле геджеши, бойле мемлекетни биринджи кере коре эди. Бу мемлекет яхшымы, ёкъса озь юртумы, аля даа бильмей эди. Амма бу мусульман топ-
ракълары пек аджайип эди, иште! Башыны сагъгъа чевирсе — дагъ, дере, төпе, солгъа чевирсе — дагъ, дере-төпе коре

эди; къаршыда исе сув, сув, эгъ сув бар эди; башкъа ич бир шей! Инсанлар да, эвлер де башкъа эдилер, айваплар да ойле!

Иван индемейип ашай, ашаркен мсше тереклери арасындан корюнген айшынь алтын ышыкълары астындан парыл-парыл янгъан денъызге бакъа, депъизни пек якъындан ис эте эди.

Отургъан софадан ашагъы тюкюрсе, тюкюриги денъызге тюшеджек, деп зан эте эди.

Иван козьлерини текрар денъизнинъ ап-айдын сувларына тике, сонъра яваштан аякъка тура, софанынь четине бара, башыны арткъа ата, юткъушып-юткъушып, агъызында бириккен бутюн тюкюрикин тамагъынен тили арасында топлай, башыны огге атаракъ тюкюре ве куле эди. Огълу Ивангъа бакъаракъ, арттан Кала Мала сеслене эди:

— Иван, кель, богъазыньны сылат. Къуру богъаздан тюкюрик чыкъмаз.

Иван шап-шап тюкюре эди. Бекириниъ эвинден бир, бир бучукъ километр къадар илериде, мезарлыкъынынъ къалын мешелери арасындан корюген денъизнинъ назлы сувлары аджышыкълыджа сюкюнсет иле дерсинъ Ивангъа бакъа эдилер. Мезарлыкъынынъ къалын мешелери озъ далларынен денъызге дивар оламагъанларына дерсинъ сес-солукъ чыкъармайип агълай эдилер.

Бу къадар якъыш сайылгъан денъыз Ивандан, эльбет де, чокъ узакъ эди ве Иваннынъ ракъы сасыгъан богъазындан чыкъкъан тюкюриклер Эсманынь акъшам устю суваргъан къабакъ, хияр орькенлери, бакълалар, бостан кенарындаки чечеклернинъ устюне тюше эди.

Иван эппейи вакъыткъадже денъызге тюкюрип тургъан сонъ софагъа къайтты. Кала Мала: «Иван, богъазыньны сылат дедим санъа!» — деди, ракъы шишесини дудакъларына котерди, башыны арткъа атты, гъылт-гъылт ракъы ичти. Сонъра быджагъынынъ джебинден къуру, тузлы бир балыкъ башыны чыкъарып, сакъалынынъ, мыйыкъларынынъ гуръ къыллары арасына комди, къохлады, оксюрди, сонъра быджагъынынъ енъи иле дудакъларыны сюртти:

— Мусульман ашы татлы, амма ракъыны инсаннышъ мидессине отурталмай. Ичсджексинъми? — деди.

Иван: «Хо, хо!» — деп джевап берди. Кала Мала ракъы шишесини огълуна узатты. Иван бабасынынъ янына отурды.

Кала Мала без кирпиклерини эдирип, къырмызы,

ёргъун козьлерини къапатты, бир анъ терен бир тюшюнджеге далды, сонъра козьлериини ачты, апансыздан къалып юмругъыны софрагъа эндирди:

— Усандым!

Юмругъыны ойле къатты эндирди, масанынъ устюнде ресимли тахта къашыкълар такъырдап сычрадылар.

Иван башыны арткъа атты, эки ютум ракъы ичти, быджагъынынъ енъини къокълады: «Хо, хо!» деди. Кала Мала бу кереси юмругъыны софрагъа даа къуветнен урды:

— Усандым, Иван! Усандым. Я, сен?

Иван да бабасына такълид этерек, масагъа ойле де бир къуветнен урды ки, бир литрли ракъы шишеси авагъа сычрады:

— Хо, хо! Мен де усандым.

— Сен де ми?

— Мен де! Хо, хо!

— Я, демек, сен де?

— Сен неден усандынъ?

— Сен неден усандынъ?

Гедженинъ серин рузгъары софада асувлы салкъымларнынъ, чанъ чечеклерининъ, гуллериниъ татлы къокъусыны софагъа ачылгъан пенджерелерден эвиниъ одаларына алып кире эди.

Кала Маланен огълу Иван ян-янаша отура эдилер. Иваннынъ сагъ къолу бабасынынъ бойнунда, бабасынынъ сол эли Иваннынъ бойнунда невбетнен эльден эльге кечкен шишеден ракъы ичерек, къычыра-къычыра, ялынъыз озьлери анълагъан шейлер акъкъында лаф эте, бир шейлерни музакере эте эдилер.

Шимди невбет Иванда эди. Арифарифине бабасына такълид эте эди. Шишени котерди. Эки, учъ, дёрт, беш алты ютум ичти быджагъынынъ енъини къокълады, юмругъыны софрагъа ойле бир къуветнен эндирди ки, агъач къашыкълар такъырдашып, софрадан софанынъ тахталарына тюштюлер.

— Башта сен айт, неден усандынъ?

— Менми? Мен ээ! Мен...

Бойле деркен, Кала Мала элини Иваннынъ бойнундан алды. Сачыны, сакъалшы авучлары ичине комип, окюр-окюр агъламагъа башлады:

— Мен ёл юрьмектен усандым, ёл юрьмектен! Верем мени гебертсин! Верем! Бу мусульман эвинден кетмем мен, артыкъ, кетмем. Верем гебертсин мени, Иван, кетмем!

Апансыздан агъламагъа насыл башлагъан олса, ойле де апансыздан сусты ве бир, эки, учъ, дерт, беш, алты ютум ракъы ичти, Ивангъа чевирилип:

— Я, сен? — деди.

Иван бир ань индемейип отурды. — Сен?

Иван яваштан: «Хо, хо!» — деди.

Кала Мала текрар: «Сен?» — деп сорады.

Иван омузларыны сыкып: «Бильмейим...» — деди.

Кеткен сайын ракты башларына урып башлады. Козьлери кыан баса, быланчык силекийлери бири-бирине кыарыша, Бекирниң софрасында назлы чечеклериниң янында отурып, джеэннемден чыккыан зебанийлер киби вахший-вахший кычырыша эдилер.

Бирден Кала кульди, пармагыны котерип:

— Тшш, Иван! — деди, башыны Иванның кыулагына узатты: Иван! Бу мусульман топрагына ерлешмейикми? Олмазмы? Ээ, Иван?

— Хо, хо!

— Шимди топраклар факыр-фукярелерниң элине кече. Ойлеми?

— Охоо, хо!

Иван чвирилип денъизге, Аловдагыа бакты. Айның кумюш ышыклары астында агъарган Дегирменкой тѣпелерине бакты, сонъра козьлери бабасының бетине тикти, юмругыны софрага урып: «Ёкъ, исте-мейим!» — деди.

Кала Мала да юмругыны софрага урды:

— Не ичюп?

— Топракъ эп дере, эп тѣпе... Ёллар тар, пара ёкъ, домуз ёкъ. Домуз олса биле дерелерниң ичинде домуз беслемез. Домузыз топрак кимге керек?

Кала Мала сакъалыны сивазлады, бир ань тюшюнди, сонъра сакъалыны кыашыды:

— Мусульманцының атыны, сыгырыны, кыйларыны, эчкилерини сатсакъ он дане домуз сатын алырмыз.

Иван да сакъалыны сивазлады, бир ань тюшюнди, сонъра сакъалыны кыашыды:

— Он беш дане!

Кала Мала юмругыны софрага кыуетпен эндирди:

— Игирми беш дане!

Кала Мала фырланып, аяккыа турды, ракты шишесини агъызына котерди, тюбюнедже ичти. Бош шишени софаның огюндеки бостанга фырлатты, быджагынының енъини кыокълады, софрага бир тепме яндырды:

— Элли дане!

Иван да фырланып, ериден турды:

— Домузы койде беслейжекмизми?

Кала Мала пармакларынен сакъалыны кыашыды,

денъизге бакъты, сонъра элини котерди, мезарлыкънынь бир уджундан о бир уджуна кетирди:

— О ерде! — деди. О ердеки терсклерни кесермиз. Ташларны темизлермиз, домузларымызны алда беслермиз.

Сонъра экиси бирден бири-бирилерининъ бойнуна сарылдылар окюр-окюр агъламагъа башладылар:

— Бу мусульман ярамай адам!

— Хо, хо! Ярамай адам...

— Пек ярамай адам!

— Хо, хо! Пек ярамай адам!

— Амма сен ондан къоркъма.

— Хо, хо! Къоркъмам.

— Элли домуз!

— Хо, хо! Элли домуз!

Бир чагъырым узакъта, мезарлыкъ тарафындан Баталнынъ Энверининъ эви тарафтан бир копек афырмасы эшитильди. Сес яваштан башлагъан эди. Эр алда бу Энверининъ копеги эди, чюнки копек сеси пек якъындан келе эди. Сонъра койде койнинъ, гедженинъ, адамларнынъ хузурыны бозгъан кимселер булунгъаныны дуйгъан киби, бутюн копеклер афырмагъа, даа пек афырып, бири-бирлерини уяндырмагъа башладылар.

Ава сакин ве рузгъарсыз эди. Кок юзю ачыкъ, булутсыз олдугъы алда авада билимгеен бир сыкышты бар эди. Шимди эр эвден гедженинъ пердесини йырткъан копек сеслери-келе эди. Кумеслерде юкъусырагъан тавукълар койде нелер олаяткъаныны бильмейип, шапырдашып, къанат къакъалар, синъирли-синъирли атпаша эдилер. Ахырларда башкъа айванлар да къуйсузланмагъа башлагъан эдилер. Тембель сыгъырлар да уянгъан эдилер. Башларыны бош ялакъларгъа узатыш, сув къыдыра, сув буламайып, аджджы-аджджы мунъреше эдилер.

Адамлар да уянгъан эдилер. Айванлар ер къыбырдайджагъыны дуйдылармы, аджеба, деп, софаларгъа, багъчаларгъа чапыша, къадышлар яш балачыкъларыны алып багъларгъа, тюз ерлерге чыкъа эдилер, денъизге, яйлягъа, дагъларгъа бакъа эдилер, факъат кок юзю ачыкъ, юкссек ве булутсыз эди. Денъиз де тышч эди. Койлюлер кокте, ерде козьге чарпаджакъ бир телюке олмагъаныны анълагъан сонъ, эллерине таш, сопа алып, серт-серт къычырып, къуйсыз копеклерини сустырмагъа башладылар.

Бекир де уянгъан эди. Дон-кольмекнен софагъа чыкты. Денъизге, яйля тарафкъа бакъты. Амма о да не ерде, не кокте телюкеге бенъзсиджек бир шей коръмеди. «Танърым, кене гузель бир кунъ береджек!» — деп тюшонди.

Алланыш бергисине шукюрлер этти. Кала Маланыш ярдымы иле ярын тарласында чатрапы армут тереклерине кьадап тютюн кьыраджагъына кьанаат этти.

Копек сеслери яваш-яваш кесильди. Айванлар сустылар, тавукьлар тынчландылар, кой текрар эвельки сюкюнетине далды.

Бекир софадан энди, ахыргъа кетти, яваштан ахырнынъ кьапысыны ачты. Кала Маланен огълу ян-янаша яткъан, кирли эшьяларыны башларынынъ астына кююп, юкълэй эдилер. Бекир ичинден: «Заваллылар, ахырда айван киби яталар! — деди, яваштан ахырнынъ кьапысыны кьапатты. — Ярын бизим Эсманен яхшыджа лаф этейим. Бельки юрегини бираз йымшатырым. Онынъ да юреги падиша юреги кибиدير».

Бойле деп тюшюниркен, ёлдан, инджир тереклери артындан бириси сесленди:

— Сенинъ эвинъде не ола, я, Бекир агъа?

— Сенсинъми, Энвер?

— Меним.

— Меним эвимде не олсун? Ич бир шей.

— Не демек бу, ич бир шей? Бизим копек сенинъ эвинъе бакъып, ойле де бир афырды ки! Мен башта бизим кумеске тильки кирди, деп белледим. Сонъра акъылыма зель-зеле кельди...

— Иляий! Бизим эвден тильки чыкъмаз, Энвер! Чыкъса, чыкъса адам чыкъар.

— Ёкъ, Бекир агъа, мен сени инджитмакъ истемедим. Корьгенимни сёйлейим.

— Не, не корьдинъ, не олгъан?

— Сенинъ софанъда эки адам корьдим.

— Адамсыз эв олурмы?

— Олмаз, амма олар русча лаф эте эдилер. Эм, гъалиба, «кьоркъмам, кьоркъмам!» деп багъырыштылар.

— Ана олар!

— Кимлер?

— Эки заваллы рус. Шимди де меним ахырымда юкълэйлар, бичарелер. Узакъ ёл баскъанлар. Яры олю, яры тири келип аягъыма йыкълдылар. Бичарелер ятмагъа ер бер, деп ялвардылар.

— Бичаре олсалар не ичюн «кьоркъмам, кьоркъмам!» деп кьычырышалар?

— Бильмейим.

— Амма кимден кьоркъмайлар? Койде бизден башкъа ким бар ки, кьоркъмасынлар?

— Бильмейим. Бирининъ ады Кала Мала, бирининъки

Иван! О, Иван дюньяда ич бир шйден кьоркьмай экен!

— Сораманымьы, Алладан кьоркьмаймы?

— Сорадым.

— Ээ, не деди?

— Хо, хо! не демек?

— Къайдан билейим.

ЭКИНДЖИ КЪЫСЫМ

I

Бекир аятышынъ энъ месут кунълерини янай эди.

О акъшам Кала Мала иле огълу Иваннынъ ишине ярап-ярамайджагына шубеленген, амма шимди бу шубе къальбинден силинип кеткен эди.

Керчек, русларнынъ Бекирнинъ янында ерлешмелерини сувукъ къаршылап алгъан эдилер. Амма Бекирнинъ вазнестини, ярдымсыз башына чыкъамайджагыны билгенлери ичюн бу дуйгъуларыны Бекирден гизледилер. Затен Бекир руслары тек эки афта чалыштыраджакъ дегиль эдими? Амма кене де бир чокъу Бекирге агъырлангъан эди, хусусан чобан Сейд-Али, огъулла ры ве Энвер. Чюнки сыкъынтылы вакъытларда Бекирге ярдымгъа башта олар келе эдилер.

Бир акъшам устю чобан Сейд-Али Энверге шойле деген:

— Бекир бизим ярдымымызны мунаси п корьмеди де, кетип, дюньянынъ анги кошесинден ненинъ неси бир Кала Маланы булды, кетирди!

Энвер Бекирнинъ тарафыны тутаджакъ олгъан, амма Сейд-Али онъа агъыз ачтыртмагъан:

— Бош-бошкъа лаф этме! Бу топракъ мусульман топрагъыдыр, явур мемлекетинден кельген терек бу ерде тутмаз!

Бир къач куньден сонъ Батталнынъ Энвери бу лакъырдыны Бекирге айткъанда, Бекир чобан Сейд-Алиден зияде Энверге ачувлангъан эди. Амма эвине къайтыркен, ёл бою чобан Сейд-Алининъ сёзлери узеринде терси тюшонди. «Явур мемлекетинден кельген терек мусульман топрагъында тутмаз... Бекир бизим ярдымымызны мунаси п корьмеди...» деген сёзлерни бир къач кере ичинден текрарлады.

Бекир бу сёзлер чобан Сейд-Алининъ сёзлери олгъанына ич де инанып оламай эди. Эвине бираз етмезден токъталды, энъсеси никъашыды: «О джыпкозь Энвер

де аз мынафыкъ дегильдир, я! Бу сёзлерни о уйдургандыр. Токъта сени, джинабет, токъта! Ишлерни битирейим, Кала Мала мемлекетине къайтсын, Мачик богъа бузавласын да мен сапъа Ялта къавеханесинде бир иш кессейм! Чагъырыр-сыпъ бир даа сен мені дама оюпъша! Токъта, сен, джинабет, токъта. Мен сенинъ козылерини тамгъаларым!

Къабаатны Энверде булу эди амма, о куньден сонъ ошыпъ ичине бир къурт киби сокъулгъан Энвер дегиль де чобан Сейд-Али эди. Я, койде бириси чыкъар да койге русларны алдыкъ деп оцдан юзь огюрге? Буны тюшюндикче тёпе сачлары тиклене, ичинден къалтырай эди. Амма эки афта ичюц янына эки сакъаллышы алмакъ иле кимге зарары тийди! Санки дерсинъ бутюн койни явурларгъа саткъан: эр кес атылып туруп, агъыз патлаталар. Эки афтагъа, эй-й, эки афтагъа!

Кимге не? Истесем, тарламда эки афта дегиль, эки йыл чалыштырырым! Топракъ меним, мал меним, кейф меним! Ишимни корьдим. Кала Мала намуслы, Иван беджериксиз, амма ишкир. Айшенинъ лафына коре, тютюшлерни сырыкъларгъа яхшы багълап оламай экен. Амма ишкир. Эм де Айше не бильсин, къалкъан алемге дерс бермеге. Багълап олмаса, яваш-яваш алышыр. Экиси де намуслы адамлар. Ээ, кимге не зарарлары токъунды? Бербер Асан келип, экисининъ де сачыны, сакъалыны алгъан сонъ олар да бизге ошамайджакълармы? Ошайджакълар! Биз насылмыз? Башымыз бар, аякъларымыз бар, эллеримиз бар. Эээ, оларнынъ да бар! Керчек, олар сюннетли дегиль, джамиге бармайлар, дегенлер де бар. Сонъ не олгъан? Кильсеге де бармайлар. Кильсе олса барырлар даа! Джамиге бармайлар, демек олар шерият тарафындан не инкяр, не рагъбет этильген адамлар! Амма боюнларында асылгъан хач корьген олсам, башкъа меселе эди. О вакъыт меселе депъишир эди. Ёкъ, джаным, олар ярамай адам дегиллер. Башкъасынынъ сёзюне дегиль озъ козюне инан! Кала Мала, Иван ким олса олсулар, бутюн кой кене де мени север, саяр. Бир копейкинъ афырмасынен керван арткъа къайтмаз. Буларнынъ эписи Энвернинъ иши!

Амма бу шейлерни Энверге айтып олмай эди. Я, чобан Сейд-Али бу сёзлерни керчектен де айткъан олса? — деп тюшюне, иште о вакъыт сыртындан ашагъы бир титреме кече эди. Чюнки койде арабозуджылыкъ, фитне, фесат ёкъ эди. Не де олса, комолизм койге козъге корюммеген джынларны ёллап, бу джынлар мезарлыкъта гизлене, геджелери ортагъа чыкып, эвлерге дала, юкълэгъан адамларнынъ юреклерине гизли-гизли сокъула эдилер.

Бекир шу куню акъшам кызышы, къарысыны алып, чобан Сейд-Алининъ эвине мусафирликке бармакны тюшюнген эди, амма оны бу фикирден Эсма вазгечтирди:

— Сабыр эт! Ишлеринъ тамам кыызгын вакътында мусафирлик келишмез, айыптыр. Ишлер битсин, Айшени де алып, барырмаз! — деди.

Бекир къарысынынъ акълы олгъаны акъкъында тюшюнди, амма узун сачлыларнынъ эркектен де акъыллы олгъанларышы танымамакъ ичюн: «Къаны мен де айды тур, барайыкъ, демедим, я! — деди. — Бираз беклейик, ишлер битсин, мен Ялтагъа барып огълашларына одыр-будыр алайым, сонъ барырмаз», — деди.

Буны экиси де уйгъун корьдилер. Айше де чобан Сейд-Алилерге барыладжакъ кунни сабырсызлыкънен беклемеге башлады...

Бу тарафта исе Кала Маланен огълу Иван Бекирге ар-намуслы, пек яхшы бир адамлар олыш корюне эдилер. Олар ахыргъа ерлешкен геджелерининъ сабасы Бекир пек эрте турды. Кийинип, чарыкъларыны багълап софада тургъан вакъытта кок энди агъармагъа башлагъан, кокни бенек-бенек якъан йылдызларнынъ эхсеристи де даа сёнмеген эди.

Бекир четинде тура. Коксюни къабартты, сабанынъ серишлгине къарышкъан, инсанны саргъош эткен гуллернинъ кьокъуларыны ичине чекти, кулюмсреди, текрар коксюни къабартты, юмрукъларыны челик киби къатты, сагълам ис эткен кокюсине кетирди.

Сабанынъ бу дакъкъаларында о ихтияр бир койлю дегиль эди. Бир генч эди, севген, севильген бир генч! Дюньки хаста бугунъ саба апансыздан дерманыны булгъан эди, дерсинъ йыллар бою беклеген тахтына отургъан бир кырал эди, бир пельван эди, енъеджегине эмин олгъан бир пельван эди! Чюнки билир эди: бугунъ дюнь башлагъан ерден тютюнлерни Иваннынъ ярдымы иле кырмагъа башлайджакъ, кунеш Аювдагънынъ устюне кельмезден эвель чатраны армутларгъа къадар кырып битиреджек, тарланы темизлейджек эди. Бунъа эмин эди, эмин олмакъ исе ойле де бир хош шейдир!

Бекир софанынъ агъач басамакъларындан энди, ахыргъа тараф адымлады, софада Эсма пейда олды. Сесини кьоджасындан башкъа бир кимсенинъ эшитмесини истемеген киби яваштан: «Бекир, мында кель!» — деди ве аман янындаки одагъа кирип кетти.

Къарысынынъ не япаджагъыны аля даа анълап оламагъан Бекир де къарысына, де кызына бакъа, бойле сабанынъ

саарь вакъытында къарысынынъ эвден бу къазаны не ичюн алып чыкъкъаны хусусында ойланды. Эсма эр саба олгъаны киби бу саба да джанлы эди. Эвге сыкъ-сыкъ кирип чыкъа, эвден базан бир богъча, базан бир гутюм, базан ыбрыкъ, базан да къучакъ-къучакъ къуру чалы-чырпы ташып, дивар тюбюне обалай эди. Бостан четиндеки сокъачыкъта адымларкен де бойнуна, де кокюслери устюне саркъкъан дагъынныкъ сачларыны тарай, оре, орьгенлерини артына ата эди.

Бекир исе тюшюнип тура эди. Къарысы я элинде, я къолтугъында бир шейнен эвден чыкъкъанынен Бекир энъсесини къашый, къарысына бакъа: «Бизим къарыгъа бу саба бир шей олды, — деп ойгъа дала. Чюнки къарысынынъ макъсадыны ич бир тюрлю кестирип оламай эди. — Башкъа эвге ташынамы, Бекирни ташлап кетемиз? Айса, не ичюн?»

«Къадын къысмышынъ ишини бильсе-бильсе шейтан билир!» — деп, къолуны сылтап ахыргъа тараф адымламакъ ниетинде эди, — амма арттан текрар Эсманынъ сеси эшитильди:

— Эй, Бекир, токъта!

Бекир токътады, къарысына тараф адымлады, айны сагълам ве гуьр сеснен къарысына джевапланды:

— Бу ерде къыяметкедже тураджакъ дегилим, я! Кала Маланы уандырмакъ керек. Кунеш догъмадан къырмагъа башласакъ уйлеге таба белъки чатраны армугларына стермиз.

— Быракъ Кала Маланы!

— Эээ, не дединъ?

— Быракъ Кала Маланы дедим! Япаяткъан ишимши коръмейсинъми?

— Корем, иште! Эвде чанакъ-чельмек къалдырмадынъ. Къазанларны да дивар тюбюне ташыйсынъ. Санки Иваннынъ суннет куню. Бутюн кой халкъына пилав пиширмеге къалкътынъмы?

— Къапат чепъгенъни! Алланынъ бу темиз сабасында къафирнинъ пис еринден лаф этме манъа. Оларны ювып-темизлемеден багъыма-багъчама къоярым деп беллединъми?

Бекир къарысынынъ макъсадыны ачыкъча анълап оламады. Амма ахырынъ къапысына бармаздан, къарысы текрар сесленди:

— Сен, тарлагъа кет, тютюнлерни къырмагъа башла. Атны ве сепетлерни Айше алып барыр.

Бекир шашып-шашмалап сорады:

— Я Кала Мала?

Эсма кѳоджасышынь янына кельди, кѳаршысында то-
кѳаталып, козьлерини кѳоджасынынь бестине тикти. Элини
котерип, тѳепеси кѳара кольгелернинь астындан чыкѳкѳан,
байырлардаки багъ ве багѳчаларнынь эбедий бекчиси
киби, денѳиз кенарында тургѳан юксек кѳоджамаъ Дже-
невиз кѳалесине ишарет этти:

— Шу Дженевиз кѳалесини коресинѳми?

— Кѳѳр дегилим, я!

— Бу кѳале о ерде кѳач йылдан берли тургѳаныны
билесинѳми?

— Э, кѳадып, сен бу саба акѳылынтѳны чылдырттынѳ-
мы? Кѳач йылдан берли турса турсын, Дженевиз кѳалесин-
ден манѳа не?

— О анда эки биш йылдан берли тура экен.

— Дженевизде лаѳткенине коре, сенинѳ сюляленѳ де
дженевизли, гѳалиба!

— Бельки! О кѳале бу ишке шааттыр. Еди кобектен
берли меним багѳыма-багѳчама Кала Мала кѳыяфетинде
бир адам аякѳ басмады. Мен шимди аякѳ бастырырым-
мы? Ольген кунюм татлы джаным сенинѳ эвинѳден чыкѳ-
маздан бабам кѳабиринден чыкѳып келир. Элимден ту-
тып, мени де дос-догѳру джезннемге алып барыр, ва-
лайи-билляйи, сачларымдан тутып мени джезннем
атешине атар.

— Сен...

— Ойле деме! Анамнен бабам тюшоме кирдилер.
Экиси де сабагѳадже кѳан агѳлады. Бабамнынѳ бем-без
сакѳалы козьлеринден тѳкюльген кѳанлардан кѳып-кѳыр-
мызы олды. Анам сачларыны юлкѳыл, башыны ерге ура
эди. Экиси де бирден: «Хайырсыз эвлятлар, хайырсыз
эвлятлар! — деп багѳыра. — Бу пис адамларны ата
топрагѳына алдынѳыз, хайырсыз эвлятлар!» — деп багѳы-
рып, сачларыны юлкѳа эдилер.

— Амма геджеси сен дегиль эдинѳми?...

— Сонѳра бирден еди кѳат ернишѳ астындан сют киби
бем-без бир ат чыкѳты. Экиси шу анѳ аткѳа миндилер,
авагѳа котерильдилер, сонѳра бирден эки парча булут
олдылар. Сонѳра бир ель кѳопты, анамнен бабам булут-
лар устюнде учып, Дженевиз кѳалесининѳ устюне кѳон-
дылар, андан манѳа бакѳып, юмрукѳ салладылар, сонѳ
апансыздан козьден гѳайып олдылар.

Девамы бар.

Джафер Сейдамет Кърымэр

НУРЛЫ КЪАБИРЛЕР

ГЕНЧ НУРИ ОДЖА

1883 сенеси Кефенен Эски Кърым арасында ерлешкен.....коюнде халкъ буюк бир эеджаннен бир меселе акъкъында сѣйлеше эди: генч оджанынъ мезарында нур корюген...

Нури эфенди бу койде бир йыл къадар яшай. Топлан-тыларда, дугюнлерде булуныр, джума кунълери намаздан къалмаз, арада-сырада мазинлик япар, хасталарны зиярет этер, мерхаметли ве тербиели адам эди. Онынъ топлашувларда айткъанларыны дикъкъат ве меракънен динълей эдилер. Алельхусус ислям тарихындан, Пейгъамберимизнинъ аятындан ве Кърымнынъ кечмиш кунълеринден чокъ меракълы вакъиаларны аңлатыр ве бутюн динълегенлер оны джан къулакъларынен динълер эдилер. Базан бойле бир къонушма эснасында койнишъ ихтияр имамы оны чалыкъландыра эди. Чюнки, имам эфенди генч оджанынъ айткъанларына ерли-ерсиз итиразда булуна эди. О вакъыт генч оджа сабырлы ве дегерли арскет этмеге тырышувнен берабер, эски усул ве адетлернинъ сакъат тарафларыны ве моллаларнынъ динимизни кереги киби аңлатмагъанларыны сѣйлемектен къачынмай эди.

Нури эфенди бу койде алты айдан зияде вакъыт балаларны окъута ве сонъра бир кередеи хасталанып оле...

Койде генч оджанынъ тар шалвар кийгенинден, къызларгъа язы огретювинден, балаларгъа бам-башкъа, алы-

шылмагъан шейлер огретмеге тутунгъанындан мемнун олмагъанлар чокъ эди... О да буны бильгени ичюн не бойле тюшонгенлерге, не де ихтияр имамгъа нисбетен о къадар серт кочмей эди. Факъат олар заваллы оджаны бир тюрлю раат быракъмай эдилер. Алельхусус онынъ озю булунмагъан меджлислерде эп онъа къаршы сейлей, атта оны динсизликте ве фармазонлыкъта къабаатлай эдилер.

Бутюн кой халкънынъ догъру сёзлю оларакъ таныгъан къарт Эмин агъанынъ генч оджанынъ къабининде нур корьгенини сейлегени эр кесни шашырды. Оджаны аз-чокъ эйи бильгенлер оны къорчалай, факъат олар да онынъ эренлерге къарышаджакъ бир адам олгъанына акъыл ештирип оламай эдилер.

Бу иште бир янълышлыкъ олувы итималыны акъылларына кетиргенлер исе, къарт Эмин агъадан утана ве шубэлерини ачыкъ сейлеп оламай эдилер. Затен аджы баба да нурны якъындан корьгенини ве фатихасыны битиргенине къадар, нурнынъ девам эткенини кестирип айта. Бу вакъиа толайысынен энъ мушкуль вазиятке тюшкен койнинъ имамы эди. Заваллы генч оджанынъ бу койде къыска аятынъ кемирген алельхусус о олгъан эди. Къызларнынъ генч оджанынъ мектебине ёллашмасы ичюн нелер айткан, не ифтиралар уйдургъан ве не шубэлер догъургъан... Озюнинъ къадыны къач йыллардан берли кой балаларынъ эски усулда окъута эди. Генч оджанынъ балаларгъа язы яздырувыны, эсап огретювини, оларгъа тюрлю-тюрлю шейлер анълатувынъ имам эфенди ич азм этип оламай. Къадынынъ мектебинде окъугъан садедже бир къач огълан бала дегиль, къызлардан да базылары генч оджанынъ мектебине кетелер. Бу вазият имам эфендини сонъ дередже ачувландыра. Бу себептен эр фурсатта «къызларгъа эсап не керек... оларнынъ язы язувлары не демек?...» деп ве бу ишни ахлякъсызлыкънынъ, динсизликинъ баш себеби, къыямет алямети сая ве эр дефасында сёзюни «Алла сонъуны хайыр этсин!..» деп битире эди. Оджанынъ генч оджагъа олгъан иддети тек мектеп меселесинден илери кельмей эди. О бу койге кельген куньден берли эр джемаат топлашувында, эр дюгюнде япылгъан къонушмаларда мевзу баас олгъан меселелерде эп онынъ сеси эшитиле, онынъ анълаткъанлары халкъны джелъп эте эди. Халкътан базылары кунъ кечкен сайын, генч оджанынъ тарафыны тутуп башлайлар. Имам бу вазиятни хайырлы алямет деп саймай ве бу себептен де генч оджаны яманлав ишлерини даа зияде сыкълаштыраракъ, онынъ аятынъ мудавмет зеэрлей. Бугунъ генч оджанынъ къаб-

рипен нур корюнюви имамшы сарса, тюшонджеге далдыра ве атта сесини кыса. Бунынъ устюнс халкытан: базы акъыллы кимселер де, ачыкътан-ачыкъ олмаса да, кинаели бир шекильде къонушаракъ, имамны бу хусуста фикирлерини сёйлемеге меджбур эте эдилер.

Энъ эйиси «нур корюнмеди!» дисрек, лаф-сёзни токътатмакъ эди. Факъат ихтияр аджы Эмин эр кеске белли догърулыгъы ве джиддийлигине коре, бу ёлгъа кирмеге имкян коръмей эди. Башкъа эренлерден бирисининъ устюне комюльгенини сёйлемек акъыллына кельди. Факъат къабирнинъ терен топракыта ве терен къазылгъаышы биле эди. Эгер бойле десе, я шимдиге къадар о эски къабирден нечюн юксельмегени сорала билир. Эр къабирден нур корюнгенининъ эренлерден олгъанына инандырмагъа меджбур эттирип оламайджакъыны сёйлемеси де макъпул дегиль эди. Чюнки, шимдиге къадар озю эп бунынъ аксини айта эди. Эсасен халкынынъ, къабринден нур корюнгенлернинъ эренлерден олгъанына къавий бир инамы бар эди. Сонъ нефесинде иманнен кеткени оны эренлер дедеджесине котермеге къафи бир себеп оламаз эди. Муаллимнинъ бир буюклик олгъаныны ве бу саеде оныпъ бу мертебеге иришкенини сёйлемекни тюшонди. Факъат онъа кельгенге къадар бу халкыны окъуткъанлар, алельхусус эски усулнен Къуран, Ахмедие ве иляилер эзберлеткенлер аз эдими?.. Неден оларнышъ къабирлеринден нур корюнмеди де, бу «масалджынышъкинден» корюне?! «Инсанларнынъ къалыпларына, корюнишлерине дегиль, къалыплерине, иманларына бакъмалы...» десе, бу сёзлерни генч Нури оджа онъа нисбетен къач керелер айткъан ве къач керелер джемаат да буны эшиткен эди. Нури эфендининъ чокъ текрарлагъан «Миллет, миллетнинъ юкселюви, миллетнинъ акъ-укъукъыны анълавы ве оны къазанувы...» сёзлеринен эренлерге къарышкъаныны къабул эталмай эди. Бизим, бутюн моллаларнынъ сёйлегенлеримиз халкыны дженнетке кирсетеджек шейлер дегильми, бу огъурда чалышкъанларнынъ эренлерден олувлары акъикъатен мантикъкъа даа зияде якъын дегильми?..

Имам эфендининъ къафасы ич бир заман бу къадар суръатнен ве къуветнен чалышмагъан, тили ич бир меселе къаршысында бу къадар тутулмагъан, башы ич бир вакъыт бу къадар огюне салынмагъан эди... О, бир шей айтып оламагъанындан толайы, адий халкынынъ огюнде дегиль, озь-озюнинъ огюнде де эгиле эди. Чюнки, меселени изаа этип оламай эди.

Имам тапалмагъан джевапны биз Къуртвелининъ яз-

гъанларындан арайкъ... О, бу месселен чокъ эсаслы бир шкильде алякъадар ола ве бир къач йыл ичинде Нури оджанынъ бутюн аятыны, меджарелерини ве истирапарларыны огрене. Биз Къуртвелииниъ бу малюматны не къадар зорлукъларда топлагъаны ве бунъа насыл мувафакъ олгъаны мевзуи узеринде токътамадан, догъру икъсмизге кечеджекмиз.

Нури 1857 сенеси Истанбулда Фатихта догъа. Бабасы Кърымнынъ ялы боюнда булунгъан Айвасыл коюнден эди. Акъяр муаребесинден сонъ, Кърымдан иджрет этерек, Истанбулгъа келе ве Фатихте темиз бир къаве ача. Къавеси, бильхасса азырлагъан чайынынъ лезстинен къыска бир вакъытта ады тильге тюше, темизлиги ве догърулыгъынен де озюни эр кеске севдире. Бу къаве Фатихнынъ энъ мутебер инсанлар топлангъан бир меркезге чевириле. Бу ерге баягъы яшында алимлер, мемурлар, оджалар келе, газета окъуй ве даима джиддий месселелер этрафында субетлеше эдилер. Али уста къавесине кельген муштерилерининъ эписини мемнун этмек ичюн арекет эте. Факъат булар арасында юксек сайгъы ве севгинен багълангъан бир къач зат олып, оларнынъ башында да озюни «чокъ окъумуш, бутюн дюньянынъ кечмишини бильген» дие таныгъан Нури эфенди бар эди. Бу зат Кърым тарихыны да биле, Кърым ханлыгъы, ордусы акъкъында эеджаннен баас эте, Кърымнынъ Русие элине кечювинден агъыр аджджы дуя, русларнынъ о ерде нелер япкъанларыны сорай, кочирильгенлернен алякъада ола эди. Бундан толайы оны пек сева эди. 1857 сенеси догъгъан огълуна, бу себепнен, бизде бу исим пек къулланылмаса да, Нури адыны бере.

Нури, сырасынен Фатихте субъян, рушдие мектеплерине къатнай ве сонъунда даруль-маарифни битире. Нури ялынъыз бутюн дюнья тарихыны огренмекле къалмай, бабасынынъ къавесине кельген «Асыр», «Девир», «Садакъат», «Вакъыт» газеталарыны окъуй. О, бу девир матбуатындаки бутюн джиддий мунакъашаларны окъуп ве къаведки джиддий субетлерни динълеп, Тюркиенинъ дертлерини анълай ве акъ-укъукъ эм де ислят къыдыргъанларнынъ джан-гонъюльден тарафдары ола. /Селим Нузет. «Тюрк газетаджылыгъы», Истанбул, 1931/. Оны о вакъытта Гедикпашада коръени ве тарихий адислерге себеп олгъан Намыкъ Кемалнынъ «Ватан» пьесасы о къадар сарса, онынъ рухындаки юрт севгиси о къадар теренден джанландыра.

1876 сенеси Истанбулда эр ерде Абдулазизнинъ мем-

лекетни харап эткени ве Москванын элине тюшкени акъкъында еджанлы хаберлер сёйлене ве атта медреселер буюк нумайышлар япа эдилер. /Энгельгарт. Девлети Османие. Тарих исляхаты. Истанбул, 1328/. Бу девирде эллерине сила да кечирген талебенин бу нумайышларында биз генч Нуринин нелер якъашыны бильмеймиз; факъат акъикъат олгъан бир шей олса, о да Нуринин бу йыл бирден Кърымгъа къачкъаны эди.

Нури Кърымгъа келир-кельмез Дереской ве Айвасылда акърабаларыны тапа, балаларнын эски мектеплерде эбджеден вакъыт кечиргенлерини коре, халкънын «баба ве дедеден кориш кельгенлерини» денъиштирмек истемегенлерини, оларгъа зияде сарылгъанларыны анълай.

Истанбулда джамиге, намазгъа сыкъ бармагъа алышмагъан эди. Факъат бу ерде халкъкъа башкъа тюрлю тесир этильмейджегини акъылы кестиргенинден, саба намазларыны биле джамиде къыла. Озь акърабаларында ве зенгишлерден базы кимселернин балаларыны топлап, оларгъа янъы усулнен дерс бермеге башлай. Балаларны джамиге алып бара, оларгъа мазинлик яптыра, иляилер де окъута эди. Яваш-яваш Нури оджанын тарафдарлары, онын дерслерини козетмеге кельгенлер чокълаша. Кърымда мектепте, дерсте къара тахтаны ильк дефа Нури оджа къуullanгъан эди. Халкъ бильхасса къара узерине беяз языны корьмеге ве эсап меселелерини чезмеге меракълана эди.

Генч оджанын янъы усулы, къара тахтасы артыкъ бутюн этрафтаки койлерге яйрай, бутюн топлашувларда бу янъылыкътан баас этиле эди. Нури эфендинин Кърымгъа кельген арада Абдулазизге къаршы сёзлер айтувы, онъа тиль узатувы халкънын джаныны сыкъты. Факъат бутюн улеманын ве халкънын оны эльбирликнен тахтындан эндиюви эр алда себепсиз дегиль эди. «Миллетке зарар кетирмеген олса эди, эльбетте бойле япылмаз эди» дие тюшюнгенлерден Нури эфендини акълагъанлар чокъ эди. Факъат Нури эфенди бир къач йылдан сонъ бир-эки топлашувда Абдуламитке де къаршы шейлер айткъанынен, бу сефер онъа къаршы олгъанлар тамамиле акълы корюльди ве халкъ онын фармазонлыгына ве динсизлигине инандылар. Эр тарафта онъа къаршы халкъны зезрлеген кой молдалары артыкъ давада гъалип келип, джесаретлери бус-бутюн арткъан, оны динсизликте къабатлав ве ашшалавлар тиллерине тесби олгъан эди..

Оларнын бу ашшалыкъларыны къолайлаштыргъан бир джеат де Нури оджанын кемане чалувы ве музыканы

севгени ве оны кърчалагъаны эди. Музыканынъ дивимизге терс олмагъанышы сѣйлевч бутюн моллаларны чылдырта эди. Бу себептен онъа Нури ерине Георгий адыны берелер.

Кушлернинъ биринде бир мал такъсими ичюн Ай-васылгъа къады эфенди келе. Онынъ бир-эки йылда койге келюви буюк адисе ола эди. Къады эфендининъ шерефине койнинъ бутюн къартлары, аджылары топланалар. Генч оджа да топлашувгъа давет олуна, атта бармагъа истемеген бу меджлиске исрарле алып барыла. Ашлар ашалып, къавелер ичильген сонъ джиддий субетлер башлана. Къады эфенди эки муим меселени ортагъа ташлай. Булардан биринджиси. Къуранда олмагъан/п, ч, ж/ арифлерни балаларгъа огретмек; экинджиси, къызларгъа язы огретмек эди. Онынъ фикириндже, буларны япмакъ садедже гуния дегиль, динсизликнинъ там озю эди.

Нури эфенди бу къонушувларнынъ халкъкъа, этраф койлерге япаджакъ менфий тесирини анылай, бунушъ ичюн де, давасында мытлакъа енъмек истей эди. Синъирлери сарсылгъан, эсасен де раатсыз эди. Факъат къонушувында сабырнен арекет эте, ислерини незарет алтында тутта, незакетнен сѣзлей эди. Тюркиеде де баас мевзусы олгъан арифлернинъ окъутылгъанышы ве къызларгъа язы огретильгенини сѣйлеви ве эгер динсизлик олса эди, буларнынъ о ерде япылмайджагъыны илери сюрюви динълегенлерге эйи тесир эте. Генч оджа давада устюн кельмек узре эди. Кой молласы онушъ Султангъа къаршы сѣйлегенлерини хатырлатаракъ, Тюркиеде де динсизлерининъ бу тарзда тюшюнгенлерини, ве бельки де, бу тарздаки фикирлернинъ адий христиан мектеплеринде огретильгенини сѣйледи. Къады, молланышъ сѣзлери догъру олмагъаныны бильгени алда, тасдикъ этти. Ве сѣзлерини «Алла мусульманларны бойле зарарлы, белялы мунафыкълардан кърчаласын!» дуасынен битирди. Бутюн халкъ дуагъа джан-гонъюльден иштирак эте ве юзюни генч оджадан чегире.

Заваллы Нури эфенди отургъан еринде буз бузлай. Ниает, даяналмай, ичинде къайнагъан фикирлерни къадыннъ юзюне ура:

— Бутюн мусульманларнынъ джаиль, кѳр ве перишап къалувыша себеп олгъан сизлерсинъиз. Не динден, не илимден хаберинъиз бар. Сизинъ себебинъизден бутюн мусульманлар сиясий ве меденний джеэттен бир къат даа къул оларар... Бугуныкы агъланаджакъ алымыз, сизинъ ишинъиздир... Япкъанларынызынынъ къаршысында утан-

макътан биле аджизсинъиз... Алладаң истениледжек энъ буюк шей— мусульман дунъясшы сизлерден къуртармасыдыр.

Заваллы генч оджа сёзлериши зар-зорнен битире. Къады джемааткъа чевирилип, «Афериң! Дининъизге, моллаларышъызгъа бойле акъарет эттиринъ!» дер-демеъ, бир къач юмрукъ бирден заваллы оджанынъ башыша тюше ве озюни элинден, аягышдан тутулып, тышарыгъа атыла. Бутюн вуджуды зыр-зыр титреген, къальби шиддетнен чапалангъан ве къулакълары увулдагъан Нури эфенди не япаджагъышы, не ерге кетеджегини бильмей.

Кърымнынъ бу ильк халкъчысы, ильк медениет курушчиси, ильк инкъиляпчысы о гедже акърабасынынъ эвинде кучюк чаитасыны ала ве бутюн элемлериши, истирап-ларыны ичише ютаракъ, ялы боюндаң узакълаша...

О не умуотлернен кельген эди... Тюрк миллетине менсуп олгъаны ичюн русларнынъ озьлерине оджалыкъ япу-вына мусааде этмейджеклериши биле эди. Факъат бунъа эмнет бермеген эди. Халкънынъ оны къорчалайджагъына, башкъа бирисини оджа косътеререк, озюнинъ чалышувыны темин этеджегине тамамиле эмин эди. Халкъышы севген, онынъ илерилевини тюшюнген, онынъ балаларыны окъутмакъ ичюн аятышы багъышлагъан бир генч, эльбетте, севги ве миннетдарлыкънен къаршыланмакъ керек эди. Онынъ генч къальбинде не умуотлер догъып, рухунда не хаяллар джанлангъаныны ким билир. Бильгиси, тербиеси, сагълыгъы еринде олгъан бойле бир генчининъ талиин эльбетте, айдын олмакъ борджлу эди...

Бутюн бу умуотлер ве хаяллар джанавар рухлы фанатизм ве джеалетнинъ юмругъы иле къарыша, заваллы Нури адджы акъикъатны коре. Артыкъ фаджианышъ буюклигини даа эйи анълай, вазистнинъ агъырлыгъыны да эйи ис эте. Не япмалы?.. Меселенинъ асыл олгъан бу тарафыны эсаслы бир шекильде тюшюнмеген, яхут бир дередже тюшюнмеген олса биле, амель этеджек ёлны кереги киби бельгилемеген эди. Янъы усулнен балаларны къолай огретмекни, Кърымда медений бир джерьян джанландырмакъны о къадар табийй сангъан эди ки, бунъа къаршы бойле къуветли бир джебэнинъ пейда оладжагъыны, халкънынъ бу къадар къолайлыкънен бу меселеде фанатизмге алет оладжагъыны козь огюнс кетирмеген эди.

Шимди гедже-кунъдюз къафасы эп бу дюгюмни чезмекле мешгъуль эди. Насыл япмалы? Анги ёлда юрмели?.. Бутюн бу тюшюнджелеринде, бутюн бу яныкъланувларында, ёлундан дёнмек, ниетинден вазгечмек акъылындаң

бир дефа биле кечмеген эди. О, саде халкыныш тоңгъан фикрини джанландырувны, фанатизм къаранлыгына комюльген къафаларгъа нур сепмекни тюшюне эди. Кендилерини ольдюрмеген ве русларгъа теслим олмагъанларыны ишинде мувафакъиет къазанаджагъынынъ аляметидеп сая ве кене бу халкынынъ озюне ярдымджи оладжагыша инана эди... Ниает, озю де бус-бутюн къабатсыз сайылмаз эди. Ойле амма, падишаларнынъ акъсызлыкъларыны бирден ортагъа атмакъта не мана бар эди!.. Меселе бу ерде аль этиледжек эдими?.. Туркиеде де генчлик миллетининъ акъ-укъукъларыны падишанынъ, моллаларнынъ эллеринден къуртармакъ истей эди. Факъат олар сёзни авагъа быракъмай, девлет къуветини эллерине ала, моллаларгъа къаршы даа къуветли алимлер чыкъараракъ, оларгъа акъ-укъукыны къорчалагъан фетвалар яздырып, ишлерини беджере эдилер. Бизде исе не девлет, не къувет, не де медениетнинъ зарурлыгыны аңлагъан улема бар эди. Бизде халкътан къувет алмакъ итияджы буюк эди. Заваллы халкъ исе джеалетнинъ энъ къоюсына далгъан, фанатик моллаларнынъ нуфузындан къоркъа, титрей эди. Бунынъ ичюн Нури эфенди вазиятнинъ агъырлыгындан эзиле эди. Бутюн буларгъа бакъмадан, о ишке башкъа бир ерде даа эсаслы бир шекильде мувафакъ оладжагына озюни инандыра ве бу ишанчы онъа джесарет бере эди...

Нури эфендининъ Акъмесджитте бир къаведе чалышып башлагъанына бир къач ай олгъан эди. Ёргъунлыгына, юкъусыз къалувларына рагъмен, кене озь меселесини тюшюне эди. Чалышкъан къавесинден чокъ мемнун эди. Бу ерге Кърымнынъ чешит ерлеринден мусафирлер келе, бу ерде Акъмесджиттинъ энъ сайгъылы алимлери, туджджарлары топлана эдилер. Бу саеде Нури эфенди халкыны таный, халкынынъ насыл фикирлернен мешгъуль олгъанларыны, бутюн Кърымда нелер олып кечкенини огрене эди. Кене бу ерде ялы бою къадысынынъ къаршыдан (Тюркиеден-тердж.) кельген бир «динсиз» фармазонны Ай-васылда халкъкъа насыл тёпелеткенини зевкънен аңлаткъанларны динълей, эшиткенлерининъ де «Ай, Алла сенден разы олсын!.. Ай, Алла санъа узун омиюрлер берсин, къады эфенди!» дие дуа эткенлерине де шаат ола эди.

Кърым медреселеринде окъугъан талебелерден де къавеге кельгенлер ола эди. Нури эфенди алельхусус оларны аңламагъа эмнет бере эди. Факъат буларнынъ да медресенинъ дугюн, пилявларындан, чибереклеринден, курешлеринден башкъа лаф этмегенлерини, джёнклерииндеки иляилерни биле догъру-дуруст окъуп оламагъанларыны коре.

Куньлернинъ биринде къавеге 10-12 яшларындаки эки огълунен берабер Сеферша мырза келе. Къаве саибининъ, бутюн къаведекилернинъ, аলেখусус къадыларынынъ ве аджыларынынъ аякъта къалкъаракъ къаршылагъанларындан онынъ буюк бир адам олгъаныны аңлады. Бу мырзанынъ Кърымнынъ энъ зенгин ве рус укъомети огънде итибары зияде мырзалардан бириси олгъанына акъылы етти. Нури, аджеле оларакъ берген къарарыны дерзал эда этмеге киришти. Мырзанынъ анги отельде олгъаныны бильгенден сонъ, сонъ къаве саибинден бир саатке изин аларакъ, отельге кетти... Къальбинде кене умютлер джанлагъан эди. Эбет, улемасы ве аджысынен бутюн халкъ сайгъан ве русларга да сёзю кечкен бу зат, эгер онъа ярдым элини узатса, шетине ирмемеге бир себеп ёкъ эди. Ким биле, бельки, Алла оны бунынъ ичюн къавеге кетиргендир. Севинч ве эеджаннен мырзанынъ къапысы огънде беклеген Нури ичюн дакъыкъалар бир тюрлю кечмей эдилер. Ниаест, оны ичериге алдылар. Заваллы шашырды. Сёзге неден башлайджагъыны кестирип оламай. Мырза оны аякъ устюнде къаршылады, отурмагъа ер биле косътерди. Миллетнинъ дердини, халкънынъ келеджегини аякъта бир къач сёзнен насыл аңлата биледжек эди? Утапып, сыкъылып, зияретнинъ макъсадыны аңлатмагъа башлады. Мырзагъа, огъулларына кърымтатарджа дерс бермек, Кърымда маариф саасында янғы ве хайырлы бир сокъакъ ачмакъ истегини сёйледди.

Сеферша мырзанынъ огъулларыны рус мектебине берджегини, дин дерслеримизнинъ эр ерде пек гузель окъутылгъаныны, кърымтатарджа дерс окъутувдан бир шей чыкъмайджагъыны сёйлегенинен заваллы Нурининъ богъазы тыкъанды, козьлери яшланды.

Динимиз гузель огретиле, факъат бундан башкъа тюркче джогърафия, тарих огренмек лязим. Бизим балаларымыз ич бир шей бильмейлер, деди Нури ве бу ишке мырза ярдым этсе, бутюн етишеджек генчлернинъ дуасыны аладжагъыны, къабирининъ нурлы оладжагъыны сёйледди.

Мырзанынъ сеси ве вазнети бир кереден денъишти ве ондан не ерден кельгенини сорады. Истанбулдан кельгенини аңлар-аңламаз «сени фармазон... сени диносиз... Шимди де мени таптынъмы?... Ашагъан таякъларынъ етмедими? Сени не ерге аттыраджагъымны мен билем...» дисрек, Нурининъ устюне догъру юрди.

Заваллы генч оджа къапыны зорнен тапып, о ерден къачты ве къавеге келип, эсабыны кескен сонъ, о геджеси Багъчасарайгъа догъру ёлгъа чыкты. Къулагъында «ба-

лаларым русча окъуйджакъ... Динимиз гузель огрестиле... Тюркче окъутмакътан не чыкъаджакъ... Фармазон, динсиз, сени не ерге аттыраджагъымны мен билем...» сеслери увулдай, къафасы башкъа бир шей тюшюшмей эди...

Нечюн Багъчасарайгъа кете де, башкъа ерге кетмей? Бу, бир ниеттен зияде тесадюфиниъ истиджеси эди. Огюнс чыкъкъан ильк ёлджы араба Багъчасарайгъа кеткени ичюн онъа минди.

Багъчасарайда хансарай, буюк джамилер шеэриниъ ве яшайышныиъ шаркъийлигини муафаза этюви оны хошландырды. Бу ер бутюн керилигине рагъмен, бизимки эди, бизимки оларакъ да къалгъан эди. Бильхасса бу ер бизге отькен кунълеримизни хатырлата, бизге аит олгъан саъят эсерлерини къорчалай эди.

Нури бу ерде бир къач кунъ хан кошесинде ята, кунъ-дюзлери бир тарафтан иш тапмагъа, бир тарафтан да вазистни огренмеге арекет этти. Факъат къавелерде ве тюкянларда иш тапып оламай, парасы бите. Ниает, туз базарыида богъаз токълугъына бир иш тапты... Агъыр туз чуваллары оны ялыцъыз ёрмай, эзе, харап эте. Геджелери ёргъун ве меджалсыз бир алда бош чуваллардан япкъан ятагъыида юкъламагъа арекет эте, сабалары эрте тюкяи-ны ачаракъ сипире, сув сепе эди. Тюкянджы оныиъ окъув-язув бильгенини анълагъан сонъ онъа базы языларыны яздырмагъа, эсапларыны яптырмагъа башлады. Нури ондан умотленсрек, агъыр ишлеринден къуртуладжакъ саатнинъ якъыплашкъаныны зап этти. Факъат тюкянджы бу ишлер ичюн йылда эки къат урба ве эки чифт аякъкъап береджегини вааде этерек, ишни Нури беклемеген бир шекильде аль этти.

Бу агъыр сыкъынтылы ве мешакъатлы аятында онъа екяне эглендже ксманеси эди. Чалгъыджы чингенселериниъ усталарыиен таныш ола, оларгъа барып севген тюркюлерни ве Тимур долусыны, муаджир тюркюсини чалдырып, бир дередже эглене ве теселли тапа эди. Кунъ-кунъден сагълыгъы феналашып, азып башлай. Энди бу тюкяндан чыкъмакъ ве озюни къуртармакъ чарелерини тюшюне, къафасы бу фикирлернен мешгъуль эди. Тамам бу вакъытта тюкянгъа чапув-чапкъалав ишлеринде чалыштырмакъ ичюн он беш-он алты яшларында Бскир адында бир баланы алалар. Нури эфенди, Бскириниъ козьлеринде парылдагъан зекасыны, тербиесини, чалышкъанлыгъыны бегене. Бекириниъ де озю киби, Тюркнеге кочкен бир кишиниъ баласы олгъаны ве о бу ерде бир къач йыл мектепке къатнап, рушдиени битирген сонъ, бутюн аилеси-

нен бирликте Кърымгъа кельгени ссебебинден, Бекирни о бир къардашы киби севе. Бир къач кунь кечкен сонъ, Бекирге окъумакънынъ эйиликлеринден баас этип башлады, Кърымнынъ кечмиш куньлерини, халкъымызнынъ неден бу алларгъа тюшкенини, къуртулув ёлунынъ ялынъыз илим ве медениет ёлунда олгъаныны апълатты. Окъумакъ ве язмакъны терк этмемесини тевсие этти. Эр кунь вакъыт тапкъанда ве бильхасса емек вакътында гизлидже Бекирге дерс берип башлады. Геджелери эвинде чалышмасы ичюн де вазифелер бере эди. Бир къач ай кечкен эди. Бир кунь Бекир пек кедерли ве тюшонджели алда кельди. Нури эфендининъ юзюне бакъып оламай эди. Нури эфендининъ биринджиде язы ве эсап вазифелерини сорагъанда, Бекир къып-къырмызы олды ве козьлери яшланды. Махзун бир сеснен бабасынынъ дефтерлерини йырткъаныны, геджелери саатлернен отурып бош ерге газ якъмамасыны, мусульманлыккъа ант олгъан шейлерни огренгенден сонъ даа зиядесини окъуп да не аладжакъыны, ятып юкъламасыны сёйлегенини ве онъа итираз этеджек олгъанда, бир къач шамар ашагъаныны айтты, ве кене имкян тапты дегендже, арекет этеджегини, окъудан вазгемейджегини, бу керелик вазифесини япмагъаны ичюн оджасынынъ багъышламасыны риджа этти.

Генч оджанынъ юреги бирден севинчле толды, козьлери парылдап эеджанланды. Артыкъ бутюн элем ве кедерлерини, атта бель агърыларынен фена оксюрювлерини, эписини унутты, озюнде тазе бир къувет, джесарет ис этти, сонъсыз бир шекильде нешэлениди.

Шамар ве котекке бакъмадан, окъумакъ истеген... «Ят юкъла!» дегенлерине бакъмадан да, окъумакъ истеген!.. «Даа да окъуп не оладжакътыр?...» дегилерге рагъмен, окъумакъ истеген, окъувнынъ зарурлыгъы акъкъында Нурининъ озю киби тюшонген, озю киби иманлы, янъгъыз бир яшны тапты. Бу, буюк бир къазанч эди. Бу келеджек несильнинъ мудждеси эди. Озю ольсе биле, генч ве сагълам Бекир бу даваны джанландырмагъа ве девам эттирмеге арекет этеджек. О Бекирни бутюн рухы иле севди. Онъа бу эеджаннен янъы бир ад берди. Бекир Эмекдар.

Бундан сонъ Эмекдар арекетлерини бус-бутюн тезлештире. Бир йылдан сонъ ялынъыз зор эсап меселелерини чезмекле къалмай, эсапны, физиканы, химияны, къыскъа Кърым тарихыны, Тюркие ве Ислям тарихларыны ве даа бир чокъ шейлерни огрене. Бу эснада Бекир якъын аркъадашы Мамуткъа да бильгенлерини огретмеге арекет эте. Бир кунь Бекир Нури эфендиге аркъадашы Мамут

акъкъында сѣйлей ве фурсат тапкъанышен бир джума куню оны шеэр тышында бир ерге кетирди ве оджасынен таныштырды. Зекий, чалышкъыр ве сабырлы бир яш олгъан Мамут Нури эфендиге Истанбулдаки энъ якъын досты Рефатны хатырлата. Бу себептен онъа Мамут Рефат адыны бере ве онъа да дерс бермеге башлай.

Артыкъ Нурининъ аятыша мана кирди, юреги эеджан ве умютнен толды. Бу севинчнен бир йылда бутюн чеккенлерини, оксюриклерини унутаракъ чалыша, талебелерининъ билъгилери арткъан сайын, даа джиддий меселелерни огренип башлагъанларыны, дертлеримизни даа эаслы бир шекильде тюшюнгенлерини коререк, севинч ве эеджаннен ишиче ве дерслерине сарыла.

Ниает, 1882 сенеси Нури эфенди артыкъ чалышып оламайджакъ бир алгъа келе ве вуджуды хасталыкътап текмиль чѣккен эди. Талебелерине окъувны быракъмамаларыны, Истанбулдан китап кетирмекни девам этмелерини теъбиелеген ве эр биринден Кърымнынъ бир коюнде оджалыкъ япаджакъларына ве озьлери киби бирер-экишер оджа етиштиреджеклерине даир сѣзлерини алгъан сонъра, олардан айырылды ве Кефеге догъру ёлгъа чыкъты. /Бу генчлерден Бекир Эмекдар бираз вакъыттап сонъ Гаспралы Исмаил бейден усулы джедит акъкъында эаслы бир шекильде дерс алып, Багъчасарайда Къайтмаз агъа мааллесинде ильк янъы усул мектебини ача, сонъундан Шималь тюрклери арасына барып, бу джерянынъ яа ве къуветлендире.

Нури эфенди аилесининъ асрети артыкъ юрегини якъа, хасталыгъындан догъгъан къоркъулар да анасыны, къардашларыны къыдырттыра. Истанбулдан озюни къачыргъан себепчининъ артыкъ унутыладжагъыны умют эте эди. Бу ниетнен Кефеге бармакъ ве о ерден бир геминен Тюркиеге кечмекни тюшюне ве бу макъсатнен ёлгъа чыкъкъан эди. Эски Кърымдан Кефеге кетеркен, арабада танышкъап бир ихтияр оны мытлакъа озь койлеринде мусафир этмек истей. Ёл ёргъунлыгъышен хасталыгъынынъ феналашувы Нурини текмиль сарсыткъан эди. Къартнынъ теклифини севинчнен къабул этти ве онынъ мусафири олды. О да бу, юзю солгун, козьлери сѣнюк, вуджуды азгъышгъариппи, генч яшында ольген екяне огълуна бенъзеткен эди. Къартлар мусафирлерине урьмет косътердилер ве хаста алышда ёлларгъа тюшмесининъ догъру олмайджагъыны онъа анълатып, бир муддет мусафирликте къалувына къаиль эттирдилер. Бу койнинъ авасы, къартларнынъ ишасиетликлери ве мерамети Нуриге бираз раатлыкъ

багышплады. О, яваш-яваш кой халкънынъ таньшаракъ, достлар пейда этти. Бу арада койнинъ эркек балаларнынъ окъуткъан къарт оджасы оле ве джемаат янъы бир оджа тапмакъ дердинде эди. Нури эфенди артыкъ халкъкъа насыл якълашмакъ кереклигини тамамынен билген эди... Джамиде бир чокъ керелер мазинлик япты, эр ерде динден ве окъувдан баас этти, ислям тарихындан гузель икяелер сёйледи ве кендисининъ Истанбулда медреседе окъугъаныны анълатмакъны да унутмады... Бу ерде койлюлернинъ топланувларына чокъ бармай, алельхусус моллаларнен алякъадан чекине эди. Джемааттан базылары онынъ оджалыкъ япмасыны теклиф этти, халкъ да бунъа мемнуниетнен къолтутты. Койнинъ имамы да бу меселеде халкъкъа къаршы чыкъмады.

Нури эфенди артыкъ балаларнынъ ерде отурувларына разы... къара тахта да къулламай, п, ч, ж арифлерини окъутувны да тюшюнмей, мектепке чокъ къыз балаларнынъ ёлланувны да тешвикъ этмей... Ишни олгъаны къадар яваш тута, сессиз ве шаматасыз балаларны окъутмагъа, оларны азырламагъа арекет эте. Ниети, йыл сонъунда джемаатны топлап, балаларны оларнынъ огюнде имтиан этмек, ишни халкъкъа бегендирмек, бундан сонъра яваш-яваш мектебинде там бир исляат япа бильмек эди...

Языкъ ки, такъдир онынъ бу буюк арзусынынъ омюрге кечириливине мани олды. Къыш орталарында бир кунъ заваллы генч оджа мектепте экенде, агъызындан толып къан келе ве о ерден къартларнынъ эвине кетириле... Тёшегинде эр кунъ бир парча даа аза, козьлери эп сёнюке, озю кеттикче сарара, нефес алувы къыйынлаша, сеси зорнен чыкка эди... Бу вакъытта Нури эфендиге бир мектюп кетирелер. Талебелери оны буюк бир вакъиадан хабердар эте ве онъа Кърымда ильк дефъа чыкъарылгъан «Терджиман» газетасыны ёллагъаилар. Тамам бу эснада оны зияретке кельгенлер арасында койнинъ имамы да булунмакъта эди. Эр фурсатта онъа къаршы булунгъан молла, генч оджанынъ агъыр хасталангъаныны бильгени алда зияретке бармаса, бу арекетининъ фена тесир этеджегинден къоркъкъаны ичюн кельген эди.

Хаста баягъы джанлангъан, козьлери парылдай, сеси тюзельген эди. Талебелерининъ урьметкар ве эсджанлы мектюплеринде моллаларнынъ «Терджиман»ны акъаретлев ве кяфирликте, динсизлик ве фармазонлыкъта къабаатлавларындан баас этиле, факъат бу шейлерге бакъмадан, къурулгъан бу илим ве медениет оджагъынынъ ышыкълары къаранлыкъны енъеджеги бильдириле эди...

Нури эфенди янындакилерге «Терджиман»ны коштерек: «Иште кърдашлар! Сизлерни ышакъкъа, юксекликке еткизеджек темель!.. Иште, сизни бир миллет янджакъ, акъареттен, махв олудан къртараджакъ жасал.. Буна сарылышъыз, буна къует беринъиз. Буны йыкъмагъа аркет эткенлер бильхасса моллалар, дженимелидир. Буны билинъиз», Къарт молла бу сёзлерини, сонъуны беклемеден чыкып кете. Оладаки бир къарт да, генч оджанынъ бу кягъыт парчасына иеден бу къадар кыймет кескенни анъламадылар ве: «хасгалыкъ бу, эр шейни сёйлетир... » дедилер ве онъа сагълыкъ тилеп, чыкып кетдилер.

Нури эфенди эв саибни къартлардан къалем, кягъыт истеп, талебелерине бир къач сатырлыкъ джесап язгъан эди. Мектюбинде «озюнинъ олюм панджасында олгъаныны, ёллагъан мектюплери ве «Терджиман»нен оны чокъ севиндиргенлерини, ольгенге къадар бу нур оджагъыны бу нур оджагъыны сёндирмемелерини озьлерине васиет эткени, газетаны чыкъаргъан Исмаил бейни корьмелерини, озюнинъ сынъырсыз урьмет, севги ве дуаларыны онъа бильдирювлерини» язгъан эди.

Нури «Терджиман»ны элинден быракъмай, даима ихтиярларгъа кърымтатарларнынъ тарихында янъы бир девирнинъ башлангъаныны, къаранлыкъларнынъ ве алчалувларнынъ бундан буян артта къаладжагъыны, ёлумызынъ эр кунъ бираз даа айдынлашаджагъыны сёйлей эди... Ихтиярлардан «Терджиман»гъа абуне оладжакъларына ве онъа ярдым этеджеклерине даир сёз алды.

Бутюн гедже фуртунанен къарышкъъ кър ягъды, эр ер бем-безз олды. Сабалейин оджагъа сют бермек ичюн одасына кирген ихтияр ана о заваллы гъарипнинъ козьлери къапалы олгъаныны, элинде «Терджиман»ны сыктып туткъаныны, тебессюмле мемнуу бир алда яткъаныны, янына кельген заман да артыкъ нефес алмагъаныны ве дюньядан козь юмгъаныны коре...

Эки къарт ве оны севгенлер Нури эфендининъ олюминден чокъ яныкъладылар...Ве оны койнинъ мезарлыгъына козяшларнен комьдилер.

Аджеба, насыл олды да, онынъ къабринден нур корюнди? Буны о вакъытлар анълап оламадылар. Чюнки олар онынъ не аятыны, не де башындан кечкенлерни биле ве не де гъасенини юксеклигини къаврап ола эдилер. Къуртвели бу икяенинъ сонъуна язгъан саифелернен язда, буны эсаслы бир шекильде талиль эте. Биз онынъ бу чокъ кыйметли язысыны да айнен къайд этип оламайджакъ-

мыз. Анджакъ бир къач джумлесиин бу ерде аладжакъмыз:

«Миллетлернинъ севги ве такъдирлери огюнде иш-
япкъанлар дегиль, оларнынъ акъсызлыкъларына ве душ-
манлыкъларына кокюс керерек, олар ичюн чекишкен ве
ольгенлер буюклернинъ буюгидирлер. Миллетлерни акъи-
къат теракъкъиетке юксельткенлер булардыр. Миллетлер-
ни, инсанлыкъны къуртаргъанлар булардыр. Озьлери оль-
ген, адлары унутылгъан, факъат эсерлери яшагъан ве
мейва берген булардыр.

Буларнынъ къабирлери эльбетте нурлы оладжакъ.
Чюнки олар бутюн аятларыны нурны яратмагъа багъыш-
ладылар...»

Герджиман Риза Фазыл

Ясин суреси

36

Меккеде назиль олгъан бу суре 83 аеттен ибарет олып, мында Мухаммед алейһи-с-селямнынъ какъ пейгъамбер олгъаныны тасдыкъланген берабер, оны яланджы деген Курейш къафирлери ве оларынынъ тападжакъ акъибетлери акъкъында хабер бериле.¹

Бу суредде Алла-таалянынъ Антакъия деген шеэрге эльчи йибергени, ве шеэр эалиси оларны яланджы эткенлери себебинден къыргъышлыккъа огърагъанлары акъкъында эм де шу сурде иман кетиргени шерифине Алланынъ мерхаметини къазангъан Хабиб ан-Наджджар адлы саф гонъюлш бир къул акъкъында икяе этиле.

Мында кене де окъуйджынынъ дикъкъатына гедженен кунъ-дюзининъ денъишип тургъаны, Ай ве Кунешдай буюк сейярелеринишъ тыныш бильмей озъ даирелеринде белли бир тертип эсасында айланып тургъанлары Яраткъанынынъ къудретинден делялет бергенине джелъп этиле.

Бу суредә иманлы ве итаатлы кишилер ичюн азырланган дженнет манзаралары сонъ дередже джанлы левхаларисен тариф этиле ве кяфирлернинъ сакъав олып, оларнынъ къоллар тилъге киреджек, аякълар исс шаатлыкъ этеджек къыямет куниндеки вазиятлери бутюн деиштинен беян этиле.

Бу суре озиниъ биринджи аети «Я, Син» деп башлангъаны ичюн «Ясин суреси» деп адландырылган ки, о Къуръанда энъ итибарлы, энъ чокъ окъулган бир суредир. Онынъ Къуръан-ы Керимде туткан ери ве эмнети акъкъында пейгамбер алейһи-с-селямдан шойле бир хадис-и шериф ривает этильгендир. Мухаммед пейгамбер: «Эльбетте, эр бир шейнинъ къальби бардыр. Къуръаннынъ къальби «Ясин»дир. Мен бу суренинъ умметимден эр бир кишининъ къальбинде олгъаныны истер эдим», деген экен.

Шунынъ ичюн де Тюркиде ве башкъа ерлерде олгъаны киби бизде, кырымтатарларда да «Ясин» суреси гъает сыкъ ве чокъ алларда окъулган белли сурелердендир.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

Я, Син. 2-3-4. Эй Мухаммед! Бу һикметли Къуръаннен емин этем ки, ич бир шубһесиз, сси догъру ёл (накъ дин)узъре гондерильген пейгамберлерденсинъ. 5-6. Бу Къуръан бабалары (бир де бир пейгамбер вастасынен ахрет азабындан) тенбиеленмеден гъафилъ къалган бир къавмни тенбиелемек ичюн къудретли ве мерхаметли Алланынъ эндирген Къуръаныдыр. 7. Белли ки, оларнынъ чокъусына сёз (яни азаа акъкъында укъум) керчек олмыштыр, олар исс эп инанмайлар. 8. Боюнларына, ченъелеринедже (еткен) демир алкъалап кечиргенмиз, шунынъ ичюн башлары (къыбырдамай) къатып къалды (яни олар һакъкъа эгильмезлер). 9. Оглерине ве аркъаларына сед чеккенмиз. Козълерини перделегенмиз ве артыкъ (накъшы) корип оламазлар. 10. Эй Мухаммед! Тенбиелесенъ де, тенбиелемесенъ де, эп бир инанмазлар. 11. Сен анджакъ Къуръангъа уйгъан ве коръмей турып Раһмандан къоркъкъан кимсени тенбиелей билесинъ. О кимсени багъышлав ве джумертче бериледжек эджир(дженнет) иле севиндир. 12. Шубһесиз, олюлерни тирильткен, якъанларыны ве къалдыргъан излерини язып турган Бизмиз. Эр шейни Биз ап-ачыкъ Китапта бельгилеп къойгъанмыздыр. 13. Эй Мухаммед! Сен оларгъа (Антакыя) къасабасынынъ адамларыны— о ерге эльчилер йиберильген вакъытны мисаль кетир!

И з а а т. Иште бу ве ашагъыдаки аетлерде сёз һакъ ёлына давет этюв ичюн Иса алейһи-с-селям тарафындан

Рум мемлекетиндеки Антакъия шеэри (къасабасы) эалисине йиберилген эльчилер акъкъында кете. Бу икне вастасынен Къуръан Мекке мушриклерини Муһаммед алейһи-с-селямға илан кетирмеюв оларны ялан акъибетлерге алып бараджакъы ичюн тенбиелей.

14. Биз оларға эки эльчи йибердик; оларны яланджы эткешлери ичюн учунджисинен къуветлендирдик. (Бу учь эльчи Антакъия эалисине): «Биз акъикъатен сизге йиберилген эльчилермиз», деген эдилер. 15. (Шу вакъыт) олар: «Сиз де тыпкъы бизлердайыш инсанларсыз. Раһман да бир шей эндиргени ёкъ. Сиз асыл яла: сёйлемсктесинъыз», дедилер. 16-17. Эльчилер: «Раббимиз бизим сизге йиберилгенимизни билир; бизим вазифемиз ялынъыз (Алланынъ вахийини сизлерге)ап-ачыкъ этип еткизмектир», дедилер. 18. Олар (къасабалылар): «Догърусы сизинъ юзинъызде биз огъурсызлыкъ коръдик; валлай, эгер (бу сёзлеринъизни) токътатмасанъыз, сизни ташкъа тутармыз ве сизге тарафымыздан джан якъыджы бир азап токъунаджакътыр,» дедилер. 19. Эльчилер айттылар: «Огъурсызлыкъынынъ озинъиздендир. Бу огъурсызлыкъ сизге огют берилгени ичюнми? Хайыр, сиз асыл адден ашкъан бир миллетсинъыз!» 20. Шеэрини о бир башындан ашъыкъып бир адам кельди ве шойле деди: «Эй къавмим, бу эльчилерге уйынъыз! 21. Озьлери догъру ёлда олгъан ве сизден ич бир эджир-мукафат истемеген бу затларға уйынъыз!»

И з а а т. Риваетте айтылгъанына коре, бу киши шеэрини четинде яшагъан, Аллагъа итаатлы, темиз къальпли Хабиб ан-Наджджар деген адам эди. О, шеэрдешлери озьлерини какъ ёлына давет этмеге кельген эльчилерни яланджы деп ольдиреджек олып тургъанларыны эшиткенинен ашыкъып келип оларнынъ огюнде мезкур аетлердеки сёзлерни айта. Бу сёзлерни эшиткен къавмим онъа: «Сен де оларнынъ дининдесинъми?!» дегенде..

22. О айтты: «Мени яраткъанға не ичюн итаат этмейим? Сизлер де (дюньядан кечкен сонъ) Онъа къайтарыладжакъсынъыз. 23. Мен Оны быракъып, (джансыз путларны) танърылар этейимми? (Ич ойле япмам, чюнки) эгер Раһман олгъан Алла манъа бир зарар бермек истесе, о танърыларнынъ шефааты манъа бир файда бермез, олар мени (Алланынъ азабындан) къуртарып олмазлар. 24. Догърусы, о такъдирде мен, шубһесиз, ап-ачыкъ суретте адашкъан олурым. 25. Мен акъикъатен (джансыз путларға дегиль де, эпинъизни яраткъан) раббинъизге инандым,

мени дишленъиз!» 26-27. (Лякин джанль къавм Хабиб ан-Наджджарынь сѣзлерине къулакъ асмай, оны къатиль этип, онъа) «Дженнетке кир!» дедилер. О, (Алланынь эмирнен дженнетке кирсетилип, о ердеки ниметни ве изсет-урьметни корип): «Ай-ай, миллетим Раббимниш мени бойле багъшлагъаныны ве мени бойле изсетли-урьметли кишилерден якъаныны билъсе эди!» деди.

Йигирми учюнджи джуз

28-29. Биз сонъра (Хабиб ан-Наджджары ольдирген-лери ичюн) онынъ къавми узерине (олары эляк этмек макъсадынен) коктен бир орду (яни азап мелеклерини) эндирмедик. Эм асыл эндиреджек де дегиль эдик. Тек оларны адий бир къычкъырув тутты ве олар сѣнип кеттилер. 30. (Алланынь эльчилерини яланджы этип, оларгъа эзнет берген бутюн) къулларгъа языкълар олсын! Оларгъа эр насыл эльчи (пейгъамбер) кельмесин, оны масхара этип кульюге ала эдилер. 31. Озьлеринден эвель нидже несиллерни ёкъ эткенимизни, оларнынъ бир даа оглерине (яни бу дюньягъа) къайтып кельмейлерми? 32. Шубъесиз, эписи (къыямет кушинде) Бизим узурьмызгъа топландажакътырлар. 33. Олип тирильген ер олар ичюн (гъайрыдан тирилов керчек экенине) бир ает-аляметтир: Биз ерни (сувнен) тирильтип, онда чешит захире-мейва етиштиремиз ки, олар оны ашарлар. 34. О ерде хурма багъчалары ве юзюм багъалары асыл этемиз ве араларында чешмелерни фышкъыртамыз. 35. Онынъ (шу багъчаларнынъ) ве эллеринен етиштирильген мейваларыны (олар оны озьлери яратмагъан да) ашасынлар. Лякин шукюр этмейлерми?! 36. Ернинъ асыл эткен шейлеринден, (адамларнынъ) озьлеринден ве даа олар бильмеген шейлерден ибарет бутюн чифтлерни яраткъан Алла (эр бир нукъсанда) пак заттыр. 37. Гедже олар (адамлар) ичюн (Бизим къудретимизни косьтерип тургъан) бир делильдир: Биз ондан Куньдюзни айырып алсакъ къаранлыкъта къалырлар. 38. Кунеш де (бир анъ токътамадан) озь дурагъына догъру юребермекте. Бу къудретли ве бильгили Алланынь къануныдыр. 39. Биз Айны да сонъындан эски хурма пытагъы киби инджечик олып къалгъангъа къадар бир нидже шекильде бельгилеп-тайинлеп къойгъанмыз.

И з а а т. Акъикъатен, бир ай девамьнда коктеки Ай йигирми секиз ерде тюрлю суретте пейда олгъанындан, о кишининъ козине йигирми секиз дане олып корюне. Сонъра

бир я да эки гедже корюмлей тура да, кене шу тертип текрарлана. Эгер Кунеш куньдюзлери алемни нур ве араретке толдырса, Ай геджелери ярыклык багышламакнен бирге, вакыт ольчоси сыфатында да хызмет этмекте.

40. Кунешке Айнынъ пешинден стмек олмаз. Гедже де Куньдюзни озып оламаз. Эр бири озине тайинленген бир усулда юрерлер.

И з а т. Мезкур аетте кыйметке кьадар клянаттаки бутюн буюк-кучюк сейярелер токьтамай ялдап юреджек-лери белян этильгендир. Илим-фенге даа якъын девирлерде малюм олгъан бу акыкьатлар акъкында Къуръан-ы Керим бундан он дёрт асыр эвель хабер бергени ибретлидир.

41-42. Иште оларгъа бир делиль даа: Сойларыны (Нух пейгъамбернен бирге адамларыны ве чешит айванларны) толу геминен ташыгъанымыз ве олар ичюн бунынъ киби даа нидже минип юрюльген шейлерни яраткъанымыздыр. 43. Эгер Биз истесек, оларны сувда богъар эдик; сонъ олар ичюн не бир ярдымджы тапылыр, не озылери къуртулып олыр эдилер. 44. Амма тек Бизим тарафымыздан олгъан мерхамет иле ве бир муддетке (эджеллери эткенге) кьадар (аят ниметлеринден) айдалансынлар, деп оларны шай къалдырдыкъ. 45. Оларгъа (мушриклерге): «Кечмишинъизден (дюнья фитнелеринден) ве келсджегинъизден (ахрет азабындан) къоркъынъыз», денильгенде юзь чевирлер. 46. Затен Раббининъ аетлеринден кьайсы бири оларгъа кельмесин, олар ондан эп юзь чевирип кельдилер. 47. Оларгъа: «Алланынъ сизге берген рызкъындан сарф этинъиз», денильгенде, инкяр эткенлер инангъанларгъа: «Алла истесе ози тойдыра биледжек бир кимсени биз тойдыраджакъмызмы? Догърусы, сиз ачыкъ-ачыкъкъа адашмакътасынъыз. 48. Эгер догъру сёзли олсанъыз айтынъыз, бу ваде (бериледжек азап) не замандыр?» дерлер. 49. Чекишип-тартышып турар экенлер, олар факъат бир кычкырыкыны беклемектелер ве шу кычкырыкъ оларны якъалап алып кетер (яни эляк этер). 50. О заман артыкъ не васиет айта билирлер, не де аилелерине кьайта билирлер. 51. (Къыямет саати етип, Исрафилыннъ) суры чалынгъанынен олар догърудан-догъру къабирлеринден Раббилерине (эсап-китап бермек ичюн) сувурылып чыкарлар. 52. Олар: «Вай-ай, алымызгъа! Бизни еримизден ким турсатты?» дегенде, оларгъа: Иште Раһман олгъан Алланынъ ваде эткен ве пейгъамберлернинъ керчек сёйлеген шейи (къыямет) будыр», денилir. 53. Ялынъыз бир дешетли кыч-

кырыкъ къопар, эписи дерһал Бизим узурьмызгъа кети-
рилген олырлар. 54. Мына бу кунде ич бир джангъа бир
тюрлю акъсызлыкъ япылмаз. Сизлерге ялыгъыз якъан
амеллерингизнинъ къаршылыгъы (якъан гунаһларыгъы-
зыгъы джезасы) берилир. 55. Шубһесиз, бугунъ дженнет-
лилер (озьлери арзу эткенлери киби) шадлы-къуванчлы
эленджелер иле мешгъульдирлер. 56. Олар озь чифт-
леринен берабер талдалыкъ ерлерде суфалар устунде
ясланыш отуралар. 57. О ерде чешит мейвалар ве (джан-
лары) истеген шейлер оларнынъдыр. 58. Оларгъа
мерһаметли Рабби тарафындан селям айтылыр.

И з а а т: Хадис-и шерифте къайд этильгенине коре,
дженнетте булунгъанлар озьлерине ваде этильген бол нима-
тлер ичинде раат олып сефа сурер экенлер, бирден усть-
леринде бир нур пейда олыр. Олар башларыны котерип
бакъкъанда, «Селям алейкум, эй дженнетлилер!» деп тур-
гъан аламлер Раббисини корерлер.

59. «Эй джинаетчи кимселер, мына бу Кунде муъминлер-
ден айрылынгъыз» деп буюрыр Алла. 60—61. Мен сизге: «Эй
инсан огъуллары, шайтангъа табымангъыз, чюнки о сизинъ
ап-ачыкъ душманынгъыздыр. Мангъа къуллыкъ этингиз, бу
догъру ёлдыр», деп бильдирмеген эдимми?! 62. Валлай,
шайтан сизинъ ичингизден нидже несиллерни ёлдан саптыр-
гъандыр. Акъылынгъызы ишлстмейсизми?! 63. Иште бу
сизге ваде этильген джеһеннемдир! 64. Бугунъ (дюнья
аятында) къфир олгъанынгъызгъа къаршылыкъ оларакъ анда
кирингиз. 65. Иште шу куню биз оларнынъ агъызларышы
муурлеп къоярмыз. Ве бизге оларнынъ якъанлары акъкъын-
да къоллары сёйлер ве аякълары шаатлыкъ этер. 66. Эгер Биз
истесек, оларнынъ козьлерини ёкъ эткен (кёр эткен) олыр
эдик ки, ёлларыны шашырыр эдилер; я насыл этип корьсин-
лер? 67. Эгер истесек биз оларны тургъан ерлеринде
(маймунгъа, домузгъа я да ташкъа) чевирир эдик ки, не огге
юрмеге къадир олыр эдилер, не де арткъа къайтмагъа.

И з а а т. Бу эки аетни шоyle анъламакъ мумкюн.
Алла-таала: «Аятларыны къфирлик иле кечирген кимселер
догъру ёлгъа юрьсинлер ве теубе-истигъфар этсинлер, деп
оларны инсанлыкъ алларында къалдыргъан эдик. Лякин олар
озь динсизликлеринден вазгечмедилер ве акъибетте
джеһеннемли олып къалдылар», дей ве бунынънен аля даа
дюньяда олгъан кишилерни тенбиелей.

68. Биз кимге де узун омюр берсек, онунъ къыяфетини

терсине чевиремиз (яш эди — ихтияр этемиз, кучьли эди — зайыф этемиз, тим-тик эди — белини букемиз). Асыл акьыл ишлетмейлерми?! 69-70. Биз Мухаммедге шиир огретмедик ве бу онъа ляйыкъ дегильдир.¹

И з а а т. Мухаммед алейхи-с-селлм мадамки Алла тарафындан йиберильген пейгъамбер экен, демек онъа ялынъыз ве мытлакъа догъру сёйлесмек лязимдир. Шиирест исе котеринки, юксек рухистли, образлы санааттыр. Шунунъ ичюн озъ умметине омюр бойы амель эткен диндашларыны огреткен ве алам сырлары, ахрет дилры акъкъында хабер берген пейгъамбернинъ шаир олувы ич келишиikli дегильдир.

(Мухаммеднинъ инсанларгъа стиштирген шейи) бу факъат дюньядаки кишилерни тенбиелемек ичюн ве кяфирлеринъ устине ваде этильген азап керчек олгъаныны билдирмек ичюн (эндирилген) бир эслетме ве ап-ачыкъ Къуръандыр. 71. Биз къудретимизнен олар ичюн мал-айванлар яраткъанымызны корьмедилерми? Оларгъа (шу айванларгъа) саип олмакътадырлар. 72. Биз шу (айван)ларны оларгъа бойсундыргъанмыз. Минип юрьгенлери де, ашагъанлары да шу айванлардыр. 73. Оларда (шу айванларда) даа нидже файдалар, ичиледжек шейлер бардыр. Шукюр этмезлерми?! (Ёкъ, олар шукюр этмедилер) Алланы быракъып, озьлерине ярдым алув умутинен башкъа «танъры»лар туттылар. 75. Албу исе олар (шу «танъры»лары) ярдым бермеге къадир дегиллер, чюнки озьлери о «танъры»ларгъа къоруджылыкъ ичюн небет беклерлер. 76. Эй, Мухаммед! Буларнынъ сёзлери сени кедерлсидирмесин! Затен Биз оларнынъ яшыргъан шейлерини де, ашкяр эткен шейлерини де билемиз. 77-78. Инсан озини бир нутфеден — бир тамчы сувдан яраткъанымызны корьмезми ки, деръал (Озимизге) къаршылыкъ косьтериджи олып Бизге: «Чюрип биткен кемиклерни асыл ким тирильте билир?» деп мисаль кетирмеге тырышыр. 79. Эй Мухаммед! Айт ки: «Оларны ильк дефа яраткъаннынъ Ози тирильтеджектир. О, Ози яраткъан бутюн шейлерни билиджидир». 80. О, сизлер ичюн ешилъ-тазе агъачтан (оны одунгъа, комюрге чевирип) алев чыкъаргъан заттыр. Ондан сиз атеш якъарсынъыз. 81. Коклерни ве ерни яраткъан, озьлерине бенъзерини яратмагъа къадир олмазми? Эльбетте, олыр. Чюнки О Ози яратыджы ве билиджидир. 82. Бир шейнинъ олмасыны истеген вакъытта, Онынъ эмири аддийдир ки, о шейге «Сл!» дедими, деръал олыр. 83. Эр шейнинъ укюмранлыгъы Озь элинде олгъан Алла мунсз-

зеһтир (эр анги нукъсандан пактир). Сиз ялынъыз Онъа кыайтары аджакъсынъыз.

Саффат суреси

37

182 аеттен ибарет олгъан бу суре Мекке девринде энгендир. Иман-итикъад ве ондан кельген файдалар, куфюрлик ве онышъ зарарлары акъкъында сөйленилген бу суреде Алла-тааланышъ эмирлерини беклеп тургъан затлар хусусында хатырлатыла.

Айны вакытта джинлер акъкъында сөз юрьсетилип, айры бир джаиль адамларнынъ джинлерде Аллагъа якъынлыкъ бар, деген уйдурмалары ред этиле. Суреде ахрет аяты — дженнетлилернинъ иришеджек бахт-сеадетлери ве джеһеннемлилернинъ огъратыладжакъ азаплары акъкъында да сөз юрьсетиле.

Шунынъ киби де бир къач пейгъамбер акъкъында икяе этиле ве оларнынъ эписи «гузель амель эткен» къуллар олгъанлары къайд этиле. Хусусан Алла-таала Ибраһим алейһи-с-селямгъа озь огълу Исмаилни къурбан этмесини буюргъанда оларнынъ экиси де Яраткъанышъ эмирине бир сөзсиз итаат эткенлерини корьген Танъры-таала джеһеннеттен бир къочкъар тюшюрип, Исмаил алейһи-с-селямнынъ ерине онышъ сойылмасыны эмир эткени хусусында хабер иле иман ве сынав акъкъында ибретли мисаль кетириле.

Къуръан-ы Керимдеки бир къач сурени Алла Ози яраткъан айры затларнынъ адынен емин иле башлай. Бу суре де Яраткъанынъ бутюн эмирлерини эда этиюв ичюн саф тартыш тургъан акъикый иман-итикъад саиплери адынен емин иле башлагъаны ичюн «Саффат» яни «Саф тутып тургъанларнынъ адынен емин» деп адландырылгъандыр.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-4. (Алла ёлында) саф тутып тургъанларнен, (Алланышъ къулларыны гунаһ ёлларындан) даима токътаткъанларнен, (Алланышъ сөзини) даима аныгъанларнен (инсанлар ве мелеклернен) емин этем ки, сизинъ Танърынышъ бирдир. 5. (О), Коклернинъ, Ернинъ ве экисининъ арасындаки

булунгъан эр шейнинъ Раббисидир. (О), Шаркъларнынъ (ве Гъарпларнынъ) Раббисидир. 6. Акъкъатен, Биз энъ якъын кокни бир зийнетнен — йылдызларнен зийнетледик. 7. Ве (оны) энъ бир итаатсыз шайтандан къорудыкъ. 8-9. О (шайтан)лар энъ юдже алемни (яни мелеклернинъ сёзлерини) ич эшиталмазлар ве (оларны) къувмакъ ичюн оларгъа эр тарафтан (йылдызлар) атылып. Олар ичюн (ахретте) даимий азап бардыр. 10. Эгер бир де бириси (яни шайтан бир сёзини) илип алмасын, оны да деръал откъюр бир алев къувалап етер (ве эляк этер). 11. Эй Мухаммед! Аллагъа тенъдеш тапкъанлардан (Мекке къяфирлеринден) сорагы, оларны яратмакъ къыйынмы, ёкъса Биз яраткъан Коклерни яратмакъ къыйынмы? Аслында Биз озьлерини (инсанларнынъ асылы-эввели олгъан Адем алейһи-с-селямы) озекли ве япышкъакъ чамурдан яраткъанмыздыр. 12. Эй Мухаммед! Эбет, сен (оларнынъ гъайрыдан тириловни ишяр эткенлерине) тааджиплесинъ, олар. исе (сенинъ ахрет аягы акъкъында сёзлерининъ) кулькюге алалар. 13. Оларгъа (Къуръан иле) огют берильгенде, огютни динъ-лемейлер. 14. (Сенинъ накъ пейгъамбер экенинъ деялет олгъан) бир де бир муджизе корьгенде, (дерхал иман кетирмек ерни сени) даа зияде масхара этелер. 15-16. Ве: «Бу ап-ачыкъ бир этнедир, бизлер олип, топракъкъа ве кемикке чеврильген сонъ кене гъайрыдан тириледжекмизми?!» дерлер. 18. Эй Мухаммед! Сен оларгъа айт: «Эбет, эм де зелиль ве ахир оларакъ (тирилерсиз)». 19. О (яни гъайрыдан тирилов) тек бир къычкъырыкътыр. Олар аман бакъып къалырлар. 20. Ве: «Вай бакъса белягъа! Бу джеза, къыямет куни де!» дерлер. 21. Оларгъа: «Иште бу сизлер ялан деп айткъан (ве накъны айырды эткен) укюм кунидир»; денилир. 22-23. Мелеклерге шойле эмир этилир: «Зулумлыкъ эткенлерни ве оларнынъ Алланы быракъып башкъа шейге табынгъан аркъадашларыны топланъыз. Оларны джеһеннем ёлына къойынъыз». 24. Оларны (та Меним эмирим олмагъандже) токътатып (атешке ташламай) турынъыз, чюнки озьлеринден даа сорададжакътыр. 25. (О кушьде къяфирлерге): «Не ичюн бир-биринъизге ярдым этмейсинъиз?!» (денилир). 26. Хайыр, бугунъ оларнынъ эписи (Бизим эмиримизге) бойсуныджыдырлар. 27. Олар бир-бирлерине мураджаат этип сорашырлар. 28. (Озьлерини ёлдан саптыргъан етекчилерине): «Догърусы, сиз бизге сагъ тарафтан (яни бизлер ишанып яхшылыкъ беклеген тарафтан) келир эдинъиз», дегенде; 29. (Етекчилери) шойле дерлер: «Ёкъ, сиз инангъан кимселер дегиль эдинъиз. 30. Бизим сизинъ устинъизден ич бир укюмимиз ёкъ эди. Акъсине, сиз адден

ашкѡан бир кѡавм эдинъыз. 31. Энди (бизге де, сизлерге де) Раббимизнинъ сѣзи — азабы керчеклешти. Шубһесиз, азапшы татаджакъмыз. 32. Зира биз озимиз ёлдан сапкѡан олдыгъымыз себебинден, сизлерни да ёлдан саптырдыкъ. 33. Шу кунъде олар эписи (яни Алла ёлындан сапкѡанлар да, олары ёлдан саптыргѡанлар да) азапта бирлеширлер. 34. Акыкъатен, Биз гунаһкярларны шойле (азапкъа) огъратаджакъмыз. 35. Оларгъа: «Алладан башка танъры ёкътыр», денильген вакъытта кибирленип буюклик косътерген эдилер. 36. Ве олар: «Асыл акъылдан азгъып бир шаирнинъ сѣзине олып озъ танърыларымызны быракъаджакъмызмы?» дер эдилер. 37. Ёкъ, (Муһаммед алейһи-с-селям асла азгъып бир шаир дегильдир) о һакъны (серчек динни) алып кельди ве (озинден эвель отъкен) бутюн пейгамберлерни тасдыкъ этти. 38. (Эй гунаһкяр кимселер) сиз, шубһесиз, джан якъыджы азапны татаджакъсынъыз. 39. Сиз ялынъыз якъкѡан гунаһларынъызгъа коре джезаланаджакъсынъыз. 40. Анджакъ Алланынъ пак къуллары бардыр ки; 41-44. Иште, бильдирилъген рызыкъ ве (эр тюрлю) мейвалар олар ичюндир. Ве олар нимет багъларында, софалар устинде бир-бирлеришинъ къаршында отурып урьмет-иззет буладжакълар. 45-47. Оларгъа акъар чешмеден башынъны агъыртмагъан, саргъушладырмагъан, ичкенлерге зевкъ багъышлагъан ап-акъ бир ичимлик толы тостыкѡанлар узатылып турулыр. 48-49. Янларында исе къол тиймеген, сакълы йымырта киби, башларыны тобен алгъан ири козьли къадынлар бардыр. 50. Олар (дженнетлилер) бир-бирлерине бакъып сорапырлар. 51. (Шойле субетлерден биринде) олардан бири деди: «Меним бир достым бар эди. 52-53. О (манъа): «Сен керчектен де (олъген сонъ гъайрыдан тириледжегимизни) тасдыкълагъанлардансынъмы? Бизлер олип, топракъкъа ве кемикке чеврилъген сонъ, керчектен де джезаланаджакъмызмы?» дер эди. 54. (Сонъ о яшшдакилерге): «Сиз де (меним берабер достымнынъ джееннемдеки алы не олгъанына) бакъмакъ истейсинъизми?» деди. 55. Сонъ ози бир бакъкъанда, оны (достыны) джееннемнинъ ортасында коръди. 56. Онъа шойле деди: «Валлай, сен аз къалды мени де махв этеязгъан эдинъ. 57. Эгер Раббининъ лутфы (мерһамети) олмагъан олса, мен де сеннен берабер шу ерге къоюлгъанлардан олыр эди. 58-59. (Къана манъа айтчы) «Биз биринджи олюмден сонъ бир даа ольмейджекмиз дегильми? Азап да корьмейджекмиз дегильми?» 60. Иште, буюк къуртулыш будыр. 61. Амель

эткенлер мына буынъ ичюн амель этсинлер. 62. Зияфет оларакъ бу яхшымы, ёкъса зокъкъум* терегими? 63. Биз о терекни залымлар ичюн бир дерт яптыкъ.

И з а а т: Джеһеннемдеки зокъкъум тереги акъкъында айтылғанда, кяфирлер: «О ерде насыл этип терек оссин, джеһеннем атеши оны якъып ташламаймы?» деп шу-беленелер. Шунынъ ичюн мезкур аетлерде Алла-таала о терек акъкъында озъ къудретини бейн эте.

64. Акъикъатен, о джеһеннемнинъ тюбюнден осип чыкъ-къан бир теректир. 65. Онынъ мейвалары тыпкъы шайтан башы кибидир. 66. Иште, джеһеннемлилер ондан ашап, къарынларыны онен толдырырлар. 67. Сонъра ичине къай-накъ сув къойылған ичимлик олар ичюндир (оларгъа меджбурен къайнакъ сув ичирирлер). 68. Догърусы, сонъра къайтарыладжакъ ерлери кене джеһеннемдир. 69. Эльбет-те, олар (Мекке мушриклерини) озълерининъ баба-деделери-ни ёлдан сапкъан алда булдылар. 70. Энди озълери де оларнынъ излеринден чапмакъталар. 71. Валлай, олар-дан эвель отъкенлернинъ чокъусы ёлдан сапкъан эдилер. 72. Албуки, Биз оларгъа (эвель отъкенлерге) тенбиелейид-жилер (пейгъамберлер) йиберген эдик. 73. Эй Мухаммед! Тенбиеленген такъдирде ёлгъа кельмегенлернинъ акъибет-лери насыл олгъаныны корищъиз! 74. Алланынъ пак къул-лары бундан истиснадыр.

И з а а т. Мезкур аетлерде Мекке мушриклерининъ ислям динине кельмегенлеринден гъамлы олған Мухаммед алейһи-с-селямгъа эвельде де озълерине йиберильген пейгъам-берлерни яланджы этип, феякетке огъраған къавмлер отъкени хатырлатыла. Ашагъыдаки аетлерде исе Ал-ла-таала Озининъ сонъки пейгъамберине эвельки пейгъам-берлерден еди кишининъ къыссалары къыскадан бейн этиле.

75. Валлай, Нух (къавмни оны яланджы эткен вакъытта) Бизге ялварған эди ве дуасына не гузель иджабет эткен эдик. 76. Оны ве онынъ къавминни буюк белядан (сувда богъулудан) къуртарған эдик. 77. Ве онынъ сой-сулялс-сини де (та къыяметкедже) бакъий къалған кишилер эттик. 78-79. Сонъыдан кельгенлер арасында «Алемлерде Нухкъа селям (эйилик) олсын», деп онъа алгъышлар къал-дырдыкъ. 80. Иште, Биз яхшы амель эткенлерни бойле мукафатландырырмыз. 81. Догърусы, о Бизим муъмин къулларымыздан эди. 82. Сонъра башкъаларыны (Нухны яланджы эткен кимселерни) сувда богъдыкъ. 83. Ибраһим

де, шубһесиз, онынъ ёлында олгъанлардан эди. 84. Ниаест, Раббисине темиз бир къальпнен кельди. 85. Ибраһим бабасына ве миллетине шойле деген эди: «Нелерге ибадет этесинъиз?» 86. Алланы быракътып, уйдурма «танъры»ларгъа (сыгъынмакъ) истейсинъизми?! 87. Шай экен, бутюн алемлериниъ Раббиси акъкында (яни Онынъ мушриклигиниъ ичюн береджек джезасы акъкында) не билесинъиз?» 88-89. Соъ о (Ибраһим) йылдызларгъа бир козь ташлады да: «Акъкъатен мен хастаман», деди.

И з а а т. Икле этильгенине коре, о девирде халкъ арасында йылдызларгъа бакъып фал ачмакъ адемети кенъ даркъагъан экен. Шунунъ ичюн мушриклериниъ байралыны къайд этмеге кетелткъан къавлиниден айрылып къалгъан Ибраһим алейһи-с-селям, гуя йылдызларгъа бакъып бильген киби оларгъа: «Мен керчектен де хастаман», деди. Бу сёзни эшитип, озьлерине хасталыкъ юкъар деп къоркъкъан къавм...

90. Деръал ондан юзь чевирип кеттилер. 91-92. О да оларнынъ «танъры»ларынынъ (путларынынъ) янына гизленип барып. (Сизге кетирилъген азыр ашларны) не ичюн ашамайсыз? Не ичюн сёйленмейсиз?» деди. 93. Соъ оларгъа якъын барып, сагъ элини котерип урды. 94. Шу арада путперестлер сюрип кельдилер. 95-96. Ибраһим оларгъа шойле деди: «Озинъиз ёнып якъкан шейлериниъизге табынасынъызмы?! Ясизлерни де, ёнып ясагъан путларынынъизны да яраткъан Алла да!» 97. Путперестлер (бир-бирине): «Онъа бир иншаат япынъыз да, оны (Ибраһимни) янгъан атешиниъ ичине атынъыз», дедилер. 98. Олар (Ибраһимге) тузакъ къурмакъ истедилер, амма Биз оларны алт-устъ эттик. 99. Ибраһим: «Догърусы, мен Раббим огърунда сизни ташлап кетем; О мени догъру ёлгъа ириштир», деди. 100. Раббим! Манъа яхшылардан оладжакъ бир эвлят бер», деп ялварды. 101. Биз де онъа йымшакъ табнатлы бир огълан (яни Исмаилни) багъышладыкъ. 102. Огълан (Ибраһимнен) берабер иш япып юрьмек чагъына еткенде, Ибраһим: «Эй огъулчыгъым! Мен тюшюмде сени (къурбаи этип) сойгъанымны корем, бир тюшюнип бакъчы, сен озинъ бунъа не дерсинъ?» деди. «Эй бабачыгъым! Санъа (Раббим тарафындан) не эмир этильген олса, оны яп, Алла истесе меним сабыр еткенлерден олгъанымны корерсинъ», деди о.

И з а а т. Муһалимед алейһи-с-селямнынъ гонъюльдешлеринден Абдулла ибн Аббасынынъ айткъанына коре, Алла

тааланынъ бутюн пейгъамберлериниъ корьген тюшлери догъру чыкъар экен. Шунынъ ичюн дс Ибраһим алейһи-с-селям даа янғы он учъ ниына кирген огълу Исмаил алейһи-с-селям акъкъында Алланынъ эмрине толусынен разылыкъ иле бойсуна.

103-105. Бойлеликнен экиси де Аллагъа теслимиет косъ-терип, бабасы огълуны башынен ерге яткъызгъан эди ки, Биз онъа: «Эй Ибраһим! Сенинъ (корьген) тюшинъни керчек яптыкъ. Эльбетте, Биз яхшы амель япкъанларны иште бойле мукаяфатлаймыз», деп сеслеидик. 106. До-гърусы, бу ап-ачыкъ бир сынав эди. 107. Биз онъа (Ибраһимге) къаршылыкъ оларакъ буюк бир къурбанлыкъ бердик. 108-109. Сонъундан кельгенлер арасында «Алем-лерде Ибраһимге селям (эйилик) олсын», деп онъа алгъыш-лар къалдырдыкъ. 110. Иште яхшыларны Биз бойле мука-фатлаймыз. 111. Акъкъатен, о Бизим муъмин къуллары-мыздан эди. 112. Онъа яхшылардан олгъан Исхакъны да пейгъамбер оларакъ муджделедик. 113. (Ибраһимнинъ) озини де, Исхакъны да мубарек эттик. Экисиниъ де союнда яхшы олгъанлар да бардыр, ачыкъ-ачыкъкъа ози-не языкъ эткенлер де бардыр. 114. Валлай, Биз Мусагъа да, Харунгъа да яхшылыкъ япкъан (оларны пейгъамбер эткен) эдик. 115. Экисини ве оларнынъ къавмини де буюк белядан къуртаргъан эдик. 116. Оларгъа Озиюмиз ярдым эттик де, олар (Фыравун ве онынъ адамлары устинден) гъалип чыкътылар. 117. Эр экиси де ап-ачыкъ анълашыл-гъан бир Китап берген эдик. 118. Эр экисини де догъру ёлгъа ириштирген эдик. 119-120. Сонъундан кельгенлер арасында «Мусагъа ве Харунгъа селям (эйилик) олсын», деп алгъышлар къалдырдыкъ. 121. Догърусы, Биз яхшы амель эткенлерни бойле мукаяфатландырамыз. 122. Олар экиси де, шубһесиз, муъмин къулларымыздан эди. 123. Догърусы, Ильяс да пейгъамберлердендир. 124-126. Мил-летине: «Алагъа къаршы чыкъмакътан къоркъмайсышъы-змы? Яраткъанларнынъ энъ яхшысы олгъан, сизинъ де Раббинъиз, эвельки баба-деделеринъизиниъ де Раббиси олгъан Алланы быракъып, Баал деген (алтыннан япыл-гъан) путкъа табынасызмы?» деген эди. 127-128. Олар оны яланджы эттилер. Алланынъ Онъа садыкъ къулларындан башкъа буларнынъ эписи джеһеннемге ташланаджакълар-дыр. 129-130. Сонъундан кельгенлер арасында «Ильяскъа селям (эйилик) олсын», деп онъа алгъышлар къалдырдыкъ. 131. Догърусы, Биз яхшы амель эткенлерни бойле мукафа-тлаймыз. 132. О муъмин къулларымыздан эди. 133.

Шубһесиз, Лут да пейгъамберлердендир. 134-135. Кери къалгъанлар арасындаки баягъы яшта бир къадындан башкъа Лутны ве аилесининъ эписини къуртаргъан эдик. 136. Сонъра башкъаларыны (яни Лутны яланджы эткенлерини) ёкъ эткен эдик. 137-138. Эй инсанлар! Саба-акъшам оларныш устюнден (олар эляк этильген ерлерден) кечип кетесиз. Асыл ойланмайсыңызмы? (Яни Лутныш къавми башына тюшкен фелякет сизинъ де башыңызгъа тюше биледжегинден къоркъмайсызмы?) 139. Догърусы, Юнус да пейгъамберлердендир. 140. Хатырланъыз, о (озь къавминден гъазапланып, адамларнен) толы бир гемиге догъру къачкъан эди. 141. О, гемиде булунгъанларнен берабер жереб чекип енъильгенлерден олгъан эди. Шу себептен денъизге атылгъан эди.

И з а а т. Риваетте айтылгъанына коре, Юнус алейһи-с-селям озини яланджы эткен къавминден гъазапланып, оларны якъын арада баиларына буюк беля келеджеги хусусында тенбиелей ве ози Алла-тааланынъ изни-ферманысыз коюнден чыкъып кете де, бир денъиз ялысына барып къала ве шу вакъытта джонемеге тедакликленип тургъан адамлар толы гемиге минип ёлгъа чыкъа. Алма о гемиденъизини ортасында токътап къала. Шу вакъытта гемидекилер: «Арамызда озь саибинден къачып келеяткъан бир къул бар, эгер оны гемиден тюшюрмесек, эпизини бозгъуладжагъымыз пешин», деп озь арасы жереб чеккенде, Юнус алейһи-с-селямгъа чыкъа ве гемидекилер оны котерип алып денъизге ташлайлар.

142. (Раббисининъ изнисиз озь къавмини ташлап кеткени себебинден) кинаеге ляйыкъ олгъаны ичюн оны буюк бир балыкъ ютты. 143-144. Эгер Аллагъа (даима) тазим эткенлерден олгъан олса эди, гъайрыдан тирильтиледжек кунге къадар шу балыкънынъ къарнында къаладжакъ (эляк оладжакъ) эди. 145. Биз оны алсыз бир алда саилге чыкъардыкъ. 146. Ве онынъ ичюн (сувда богъулмасы ичюн) джалпакъ япракълы бир осюмлик осьтирдик. 147. Биз оны юзь бинъ, бельки ондан да чокъ кишиге пейгъамбер этип йибердик. 148. Сонъындан онъа (Юнускъа) инандылар, сонъ Биз оларны (малюм) бир муддеткедже (яни эджеллери еткендже) кечиндирдик. 149. Эй Мухаммед! Путперестлерден сора, къызлар (яни мелеклер) сенинъ Раббинънинъ де, эркеклер оларнынъкими? 150. Ёкъса Биз мелеклерни къыз этип яраткъанымызгъа олар шаат эдилерми? 151-152. Дикъкъат этинъиз: Догърусы, олар ялан уйдырып сэйлер-

лер. «Алланынъ баласы (кызылары) бар», дерлер. Олар, шубһесиз, яланджыдырлар. 153. Алла огъулларны ташлап, кызыларны сечип алгъан эмишми?! 154. (Эм Мекке халкъы) сизлерге не олды? Насыл укум чыкъарасынъыз? 155. Асыл тюшюнмейсизми? 156. Ёкъса сизде (Алла бала корьгени акыкында) бир де бир ачыкъ-айдын делиль бармы? 157. Догъру сёзлилерден исенъиз, (иште шу делиллеринъиз олгъан) китабынъызны кетирчинъиз. 158. Олар Алланен джинлер арасында насылдыр бир багъ иджат эттилер. Валлай, джинлер де озьлеришинъ эсап ерине чагъырыладжакъларыны билелер. 159. Алла оларнынъ (Алланынъ баласы бар) деген сыфатлавларындан пактир. 160. Эбет, Аллагъа садыкъ къуллар бундан истиснадыр (яни олар Алланы, Онъа ляйыкъ олмагъан сыфатлардан пак тутарлар) 161-163. Сизлер ве табынгъан шейлеринъиз, джеһеннемге киреджек кимседен башкъасыны Аллагъа къаршы къоймагъа икътитарлы дегильсинъиз. 164-166. Мелеклер шойле дерлер: «Бизим эр биримизнинъ белли бир еримиз бардыр. Бизлер, шубһесиз, (Алла ёлында) саф тутып, тургъанларданмыз. Шубһесиз, биз (Алланы эр тюрлю акъарет-нукъсанлардан паклеп) макътап тургъанларданмыз. 167-169. Путперестлер: «Бизден эвелькилеринде олгъаны киби, бизде де бир китап олса эди, Алланынъ онъа садыкъ къуллары олыр эдик», дер эдилер. 170. Шай олса да (Къуръан энгенде) оны инкъар эттилер. Амма (бу куфюрликнинъ акъибети не оладжакъыны) биледжеклердир. 171. Бизим сёзимиз исе пейгъамбер этип йиберген къулларымыздан эвель барыш еткендир. 172. Олар шубһесиз, ярдым кореджеклердир. 173. Бизим ордумыз, шубһесиз, устюн келеджектир. 174. Эй Муһаммед! Белли бир муддетке къадар олардан (Мекке мушриклеринден) юзь чевир. 175. Ве оларнынъ (якынында магълюб оладжакъларыны) корь, олар да (къяфирлерининъ акъибетининъ) кореджеклер. 176. Олар Бизим азабымызгъа ограмагъа ашыкъалармы? 177. О азап устьлерине энгенде, тенбиеленген ве ёлгъа кельмегенлернинъ сабасы не яман олыр! 178. Эй Муһаммед! Белли бир вакъыткъа къадар олардан юзь чевир! 179. Оларнынъ (якынында магълюб оладжакъларыны) корь, олар да кореджеклердир! 180. Сенинъ къудрет саиби олгъан Раббинъ, оларнынъ сыфатлавларындан (эр анги нукъсанлардан) пактир. 181. (Бутюн) пейгъамберлерге (Алла тарафындан) селям олсын! 182. Алемлернинъ Рабби олгъан Аллагъа шан-шерефлер олсын!

Сад суреси

Сексен секиз аеттен ибарет бу суре де Меккеде назиль олгандыр. Суренинъ башында Къуръан-ы Керим шерешине — Онынъ накъ Китап экешине емин этиле.

Соңра мушриклернинъ Мухаммед алейһи-с-селямининъ даветине нысбетен косьтерген инатлыкълары акъкъында хабер бериле ве онъа тесселя олмасы ичюн отип кечкен айры пейгъамберлернинъ аятларындан ве оларнынъ кяфирлер тарафындан корьген эзнетлеринден левхалар кетириле.

Бунинънен бирге Алла-таалы тарафында муъминлер ичюн азырлангъан гузель акъибет — дженнет акъкъында ве дюньядан динсизлик иле кечкен кяфирлер ичюн азырлангъан дженнем акъкъында бир сыра аетлер мевджуттир.

Шунынъ киби де бу суреде иман саиплери менлик-кибирлик иллетинден узакъ олмагъа давет этилип, Иблисининъ дженнеттен къувулувына себеп олгъан шей Танъры-тааланынъ эмрише итаат этиювден баш тартып, менменлик косьтергенидир, деп къайд этиле.

Суре вакъыт-заман кечкен сайын Къуръан хаберлерининъ акъыкът экени эп зияде малюм ола биледженинъ хатырлатувнен екюнлесе.

Бу суре арап элифбесиндеки «Сад» арфинен башлагъаны ичюн «Сад суреси» деп адландырылгандыр.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Сад. Огют берген Къуръангъа ант олсын ки, инкяр эткенлер Гъурур ве айрылыкъ ичиндедирлер. 3. Олардан эвель нидже несиллерни (инкяр эткенлери себебинден) ёкъ эттик. Олар (башларына азап тюшеяткъанда ярдым сорап) феръяд иле ялвардылар, лякин даа къуртулыш заманы дегиль эди. 4-5. (Мекке мушриклери) озьлерининъ арасындан бир тенбиеджи-пейгъамбер кельгенине шаштылар. Ве инкярджылар: «Бу пек яланджы бир этнеджидир, о къадар танърыдан бир танъры яптымы? Догърусы, бу шашыладжакъ бир шей!» дедилер.

И з а а т. Мекке мушриклери пейгъамбер алейһи-

с-селямның дайысы Абу Талыбның огюне келип: «Муһаммедге айтыңыз, бизим динимизни айыпламакны ве танърыларымызны акъаретлемекни токътатсын», дегенде, оларның талапларындан хабердар олған пейгъамбер: «Шай олса меним тек бир сёзилни къабул этинъиз ки, сиз о сёзнинъ шерёфи-кучюнден арап ве аджемге падиша олырсыз», дей. Мушриклер бунъа севинип: «О насыл сёз экен? Эгер айткъанларынь догъру олса, бир дегиль он сёзинъни де къабул этермиз», дейлер. Пейгъамбер алейһи-с-селям бунъа джевап оларакъ: «О сёз ля иляһи илалладыр, яни Алладан башкъа ич бир тюрлю иляһи ёкътыр», дей. Олар бу сёзни эшиткенлеринен деишетленелер де, юкъарыдаки аеттеки сёзлерни айтталар ве пейгъамбер алейһи-с-селямның узурундан чыкып кетелер.

6-8. Оларның илери адамлары: «Юринъиз, озь танърыларыньызгъа къанаат этинъиз. Эльбетте бу («ля иляһи илалла» демек) бизден истенильген (талап этильген гъает буюк) шейдир. Биз бу акъта асыл сонъки динде де эшитмедик. Бу анджакъ бир уйдырмадыр. Бизим арамызда (о къадар) бай-задекяллар олып) Къуръан шу (Муһаммедге) эндирильдими?» дедилер. Хайыр, булар Меним эслетмем олған Къуръанымдан шубһедедирлер. Олар Меним азабымны татып бакъкъанлары ёкъ. 9. Ёкъса, къудретли ве мерһамет саиб олған Раббининъ раһмет хазинеси оларның янындамы?! 10. Яхут коклерининъ, ернинъ ве экисининъ арасында бутюн булунгъанларнынъ укюмранлыгъы оларнынъ элиндемидир?! Ойле олса (оларны кокке чыкъаргъан) йиплернен котерильсинлер (де, укюмранлыкъны эльге кечирсинлер, бакъайыкъ). 11. (Эй Муһаммед, Мекке мушриклери) шу ерде енъилип биткен фыркъаларнынъ бир къалымтысыдыр (оларнынъ айткъан сёзине къулакъ да асма). 12. Олардан эвель де Нух къавми (Нухны), Ад къавми (Худны) ве къазыкълар саиб олған Фыравун (ве онынъ адамлары Мусаьны) яланджы эттилер. 13. Шунинъ киби Семуд къабилеси (Салихин), Лут къавми (Лутны) ве эйкелилер (Шуайбны) яланджы эттилер. Иште булар да озь пейгъамберлерине къаршы бирлешкен топлулыкълардыр. 14. Эписине пейгъамберлерини яланджы эткенлери ичюн Меним азабым һакъ (ваджип) олгъандыр. 15. Булар да анджакъ бир анъ кечикмейджек бир кычкырыкыны беклемектедирлер. 16. Олар (Мекке мушриклери): «Раббимиз! Бизге (ваде этильген азаптан ибарет) насибимизни эсап-китап Кунинден эвель, тездже бер», дерлер. 17. Эй Муһаммед! Оларнынъ айткъанларына сабыр эт ве Бизим

къулымыз (олгъан ве дуа-ибадетте) къуввет саиби олгъан Давудны хатырла. О акъикъатен (накъ ёлына) бутюнлей къайтыджыдыр. 18-19. Догърусы, Биз акъшам-саба оны-нъле берабер тебинъ эткен дагъларны, къушларны да топлы алда онынъ буйругъы алтына берген эдик. Эр бири онъа топланып кельмекте эди. 20. Биз онынъ укюмранлыгъыны къувветлендирген ве онъа икмет эм де ачыкъ-айдын укюм этюв икътидарыны берген эдик. 21-22. Эй Мухаммед! Санъа (бир-биринен) давалашкъан (эки джемаатнынъ) хабер-и кельдими? О вакъыт олар (Давуд пейгъамбер ибадет эткен) ханеге кирип. Давуднынъ янынъа кельген эдилер ве о олардан къоркъып урыккен эди. Олар шойле дедилер: «Къоркъма, (биз) бир-биримизге зулум эткен эки даваджы (джемаат) дырмыз. Сен бизим арамызда адалетче укюм эт, акъсызлыкъ этме ве бизни догъру ёлгъа чыкъар». 23. (Даваджылардан) бириси деди: «Бу меним къардашым олып, онынъ докъсан докъуз савлыкъ къойы бар, меним исе тек бир къойым бар. Амма о (меним шу бирден-бир къойыма да козь ташлап)» оны манъа бер», — деди ве мени бу давалашувда енъди». 24. Давуд (экинджи даваджынынъ сёзини дингълемеден): «О акъикъатен сенинъ къойынынъ сорап, оны озъ къойларына къошып алмакъ-нен санъа зулум эткен. Догърусы, ортакъчыларнынъ чо-къусы бир-бирлерининъ акъкъына кирелер. Ялынъыз иман кетирген ве яхшы амеллер ишлеген кишилер бундан истис-надыр ки, оларнынъ сайысы не къадар аздыр!» деди. Давуд шундан сонъ (бу адисе вастасынен) биз оны денегенимизни билъди де, Раббинден (ашыкъым укюм чыкъаргъаны ичюн) магъфирет тилеп, седждеге тюшип эгильген алда йыкъы-лып теvbелер этти.

И з а а т. Бу ает седжде аетидир.

25. Биз онъа буны (хатасыны) багъышладыкъ. Онынъ ичюн Бизим узурумызда якъынлыкъ ве гузель акъибет (яни дженнет) бардыр. 26. Эй Давуд! Сени эльбетте, ер юзинде укюмран яптыкъ, демек, инсанлар арасында укюм эт, нефиске берилип кетме, ёкъса о сени Алланынъ ёлындан саптырыр. Догърусы, Алланынъ ёлындан сапкъанларгъа, эсап-китап Кунини унуткъанлары ичюн къатты азап бар-дыр. 27. Биз Кокни, Ерни ве экисининъ арасында булун-гъан эр шейни нафиле яратмадыкъ. Бу (яни олар нафиле ерде, ич бир макъсатсыз яратылгъан деген фикир) инкяр эткенлернинъ фикридир. Вай, атешке огърайджакълар-нынъ алына! 28. Ёкъса инанып, ярарлы иш япкъанларгъа

ер юзинде бозгъунджылыкъ якъанларгъа бакъкъан киби бакъаджакъмызмы?! Ёкъса, Аллагъа къаршы чыкъмагъа сакъышгъанларгъа ёлдан чыкъкъанларгъа бакъкъан киби бакъаджакъмызмы?!

И з а а т. Юкъарыдаки эки аетни шойле анъламакъ мумкюн: Алла-тааля Кокни, ерни ве оларнынъ арасындаки шейлернинъ ич бирини нафиле яратмагъандыр. О, клинат-таки эр бир мевджудатны айрыджа бир икметнен яратып, оларны Озининъ ердеки халифеси олгъан инсанларнынъ менфаатына бойсундыргъандыр. Шунунъ киби де о, эр бир шейге айрыджа бир къыяфет ве чизги берип, та къыяметкедже девам этеджек аят къануныны бельгиледи. Эм энъ кучюк зерреден башлап, энъ буюк сейрелерге баргъандже эр бир мевджудат Алланынъ бельгилеген шу къанунына сёзсиз табий олмалары лязим. Акс алда — эм шу къануныны бозыджы фелякетке озгъар, эм де дюнья интизамына зарар келир. Иште шу алемнинъ азиз бир парчасы эм де Ер юзининъ халифеси олгъан Инсан ичюн Танъры-тааля тарафындан назиль олынган иляхий къанун, шериаат ислямиедтир ки, Аллагъа иман кетирген ве шериаат къанунларына риает эткен эр анги Инсан — эм ози эки дюнья сеадетине иришир, эм де онынъ этрафындаки алем ондан ич бир зарар корьмез. Бу иляхий къануныны инкяр этип, онъа бойсунмагъан кимселер исе, озьлери яшап тургъан алемге джебир-зулум этелер, эм де шу джинаетлерине лйыкъ джезаларыны алалар. Эльбет, чокъусы алларда бойле имтиан алемин олгъан аятий дюньяда яхшынен иман, залым иле мазлум, муъмин иле къфир ян-янаша булунып, яхшы озь баасыны, яман исе озь джезасыны алмадан яшап кечмелери мумкюн. Алма имтиан кечип, аятий дюнья сонъына этип, ахрет дилрына барылгъанынен, иманы иле яхшы амель эткен диндар адамлар озьлери ичюн азырланылган мукъфатларыны, Яраткъанны унутып, Ерде бозгъунлыкъ этип юрьген мунафыкълар исе акъикый джезаларыны аладжакълары ачыкъ-айдындыр.

29. Эй Мухаммед! Аетлерини анъласынлар ве акъылы олгъанлар ондан ибрет алсынлар, деп санъа эндирген бу Китабымыз мубаректир! 30. Биз Давудгъа Сулейманны багъышладыкъ. О не къадар яхшы бир къулдыр! О, акъыкъатен (Алланынъ разылыгъыны къазанган ве) данма накъ ёлына ыштылгъанлардандыр. 31. Онъа бир акъшам устю чалымлы, джынс къошу атлар берилген эди. 32. О, (шу атларнен мешгъуль олгъан алда къыладжакъ экинди

намазыны унутканыны аңлап): «Мен акыкыатен Раб-
 бимни анъмакътан (яни кыладжакъ намазымдан) къалып,
 бу севимли атларны сыйпап-эркелевге берилип кеткеним!
 Атта Кунеш де перде артына гизленген. 33. Энди оларны
 манъа кетиринъиз», деди. Сонъ (кылычынен атларыны)
 аякларыны ве боюнларыны «сыйпамагъа» башлады' (ве
 олары Алла ёлына къурбан этип йиберди). 34-35. Акыкыа-
 тен, Биз Сулейманны сынадыкъ ве онынъ тахты узерине
 джансыз бир джеседин ташладыкъ. Сонъра о тевбелер этип:
 «Раббим, Озинъ мени багъышла ве манъа озимден сонъ ич
 ким ичюн лаякъкъ олмагъан бир укюмранлыкъ бер. Сен,
 шубъесиз, тек Озинъ даима (эйиллик) багъышлайдыжы-
 сынъ», дедй. 36. Биз де онъа (Сулеймангъа) — онынъ
 эмиринен ози истеген тарафкъа эскен рузгяры, (юксек)
 зиналар къурган ве далгъыджылыкъ якъан (денгизини
 тюбинден джеһерлер тапып чыкъаргъан) шайтанларны ве
 алкъаларнен тыршавлы дигер джинлерни де бойсундыр-
 дыкъ. 39. (Ве Сулеймангъа): «Иште Бизим багъшышымыз
 будыр, сен истер (оларны истеген кишилеринъе) бер, истер
 озинъ тут, (бу акъта) эсап-китап соралмаз. 40. Шубъесиз,
 онынъ ичюн (Сулейман ичюн) Бизим узурумызда якъын-
 лыкъ ве гузель акъибет (яни дженнет) бардыр. 41. Эй
 Мухаммед! Къулымыз Эйюпнинъ Раббиге нида этип:
 «Акыкыатен шайтан мени ёргъунлыкъ ве азап иле якъала-
 ды», дегенини хатырла! 42. (Шу вакыт онъа): «Аягышъ-
 нен ерни теп!» денильди. (О Алланынъ эмирини эда этти ве
 шу ерден бир чешме фышкырып чыкты). «Иште ювуш-
 макъ ве ичмек ичюн салкъын сув!» дедик Биз. (Эйюп) сувда
 ювунып, бу сувдан ичкенинен бутюн зеэрли ве джиманий
 дертлеринден арынды. 43. Ве Биз тарафымыздан
 мерхамет косътерип эм де акъыл саиплерине бир огют
 олсын, деп (Эйюпке) текрар анлесини ве бунъа кьошып
 озьлери кибисини (бала-чагъа) багъышладыкъ.

*И з а а т. Эйюп пейгъамбер ве о затнынъ аилеси
 акъында «Энбия» суресининъ 84-джи аетинде тафсиля-
 тлы изаат берильген.*

44. (Кене де Биз Эйюпке айттыкъ): «Къолынъа бир топ
 чубукъ ал да (къадышыныны) ур — емининъни бозма!

*И з а а т. Эйюп алейһи-с-селямнынъ хасталыгъы
 вакытында оны бакъып, яраларыны багълагъан къадыны
 бир кунъ онъа урьметсизлик косътераенде бунъа джаза
 агъырып: «Тюзельсем санъа юзь чубукъ урарман», деп
 емин эткен экен. Шунынъ ичюн тюзельген сонъ, Алла-таала*

онъа эткен еминини ерине кетирмеси ичюн юз дане чубукъны бир топ этип багълап, къадыныны бир кере урмагъа эмир эте.

Догърусы, Биз (Эйюппи) сабыр эткен алда таптыкъ. О не къадар яхшы къулдыр. Акъикъатен о даима Аллагъа ынтылгъанлардандыр. 45. Эй Мухаммед! Сен Бизим кучълы ве ферасетли къулларымыз олгъан Ибраһимни, Исхакъны ве Якъубны да хатырла! 46. Биз оларны ахрет юртыны ойлангъан, хулюс къальпли кимселер яптыкъ. 47. Догърусы, олар Бизим къатымызда сечилген, эйи кимселердендирлер. 48. Исмаилни, Эльясаны (Ювшаъ пейгъамбер) ве Зулъ-Кифльни де хатырла! Эписи яхшы кишилердендир. 49. Бу (санъа сёйленген къыссалар) гузель бир эслетмедир. Шубһесиз, Аллагъа къаршы чыкъмакътан сакъынгъанлар ичюн яхшы бир келеджек бардыр. 50. Къапылары оларгъа ачылгъан Адн дженнетлери бардыр. 51. Олар о ерлерде (софалар устинде) ясланып отуруп, (истегенлери къадар) тюрюлю мейвалар ве ичимликлер истерлер. 52. Янларында, козьлерини догъру бакъыштан сакълагъан тенъдеш гузеллер бардыр. 53. Иште бу, эсап-китап (Къыямет) куни ичюн сизге ваде этилген шейлердир. 54. Догърусы, Бизим берген бу рызкъымыз ич тюкенеджек дегильдир. 55. Бу бойле. Амма азгъышларгъа яман бир келеджек бардыр. 56. (Олар) джеһеннемге кирерлер. Не къадар яман ер о! 57. Иште бу къайнакъ сув ве ириндир, артыкъ шуларны татыш корьсинлер! 58. Буна бенъзер башкъа (азаплар)да бардыр. (Джеһеннемге кирген вакъытта) инкяр эткенлернинъ етекчилерине (аятий дюньяда оларгъа ишангъан кимселер косьтерилип): «Иште бу топлулыкъ сизнен берабер (яни сизниъ себебинъизден джеһеннемге) ташланыладжакътыр, (дешилгенде, олар дедилер): «Барсын раатлыкъ корьмесинлер, асыл олар атешке киреджек кимселердир». 60. Олар (яни шу адамлар озь етекчилерине): «Ёкъ, сиз озинъиз раатлыкъ корьменъиз! Буны башымызгъа кетирген сизсинъиз! Не къадар яман ер (бу джеһеннем)!» дедилер. 61. «Раббимиз! Буны (азапны) башымызгъа ким кетирген олса, оньниъ азабыны къат-къат арттыр», дедилер. 62. (Джеһеннемдекилер бир-бирине) шойле дейлер: «Не ичюн биз (дюньяда олгъан вакътымызда) яманлардан деп сайгъан кишилерни бу ерде (яни муъминлерни джеһеннемде) корьмеймиз?! 63. «Оларны масхара этер эдик; ёкъса шимди козьлеримизге корюнмейлерми?!» Иште джеһеннемлилернинъ бойле талашып-тартышкъанлары керчектир. 65. Эй Мухаммед! (Мекке мушриклерине) Айт ки: «Мен ялынъыз бир тенби-

елейиджидирим. Кучю эр шейге еткен Алладан башкъа танъры ёкътыр. 66. О, Коклернинъ, Ернинъ ве оларнынъ арасындаки эр шейнинъ къудретли ве багъышлайыджы Раббисидир». 67-68. Айт ки: «Бу (яни мен сизлерге еткизген шу сёзлер — Къуръан) улу бир хабердир. Амма сиз ондан юзь чевирмектесинъиз». 69. (Инсаннынъ Ер юзини халифе япылувы акъкъында Алла-таала иле) тартышкъан мелеклер хусусында ич бир тюрлю бильгим ёкъ эди. 70. Манъа тек озимнинъ ялышъыз бир тенбиелейиджи экеним вахий олынмакъта». 71-72. Раббинъ мелеклерге шойле деген эди: «Мен чамурдан бир адам яратаджагъым. Оны япып, озь рухымдан онъа уфлеп кирсеттигимден сонъ, деръал онъа седждеге тюшинъиз». 73-74. Иблистен башкъа бутюн мелеклер седжде эттилер. О исе буюклик косътерген ве инкъарджылардан олгъан эди. 75. Алла: Эй Иблис, Меним озь къудретим иле яраткъаныма — Инсангъа седжде этмеге санъа не себеп олды? Мен-менлик, кибирлик эттинъми, ёкъса сен (Инсангъа инсбетен) юксек мертебели затлардансынъмы?!» 76. О айтты: «Мен ондан устюндирим. Сен мени алевден яраткъансынъ, оны исе чамурдан яраттынъ.» 77. Алла: «Деф ол о ерден (джешметтен!) Энди сен, шубхесиз, къувулгъан бир мельунсынъ. 78. Та джеза (къыямет) Кунине къадар лянетим сенинъ устинъдедир,» деди. 79. (Иблис ялварып): «Раббим! Ойле экен, манъа олар тириледжек Куньгедже (Ольмейин яшамакъ ичюн) муллет бер,» деди. 80-81. Алла: «Сен бельгиленген Куньгедже (къыямет кунинедже) муллет берильгенлерденсинъ,» деди. 82-83 Иблис айтты: «Сенинъ къудретинъе ант олсын ки, оларнынъ арасында тек санъа ичтен багълы олгъан (яни хулос къальпли) кимселерден башкъа эписини ёлдан аздыраджагъым. 84-85. Алла: «Догърудыр, иште. Мен акъикъатны айтмакътам ки, эльбетте, джееннемни сен ве санъа уйгъан кимселернен толдыраджагъым,» деди. 86. Эй Мухаммед! Айт ки: «Мен бунъа (Къуранны сизге еткизгеним ичюн) сизден ич бир эджир-акъ сорамайман, сахта пейгъамберлик ичюн дава эткенлерден де дегилим. 87. Бу Къуръан анджакъ дюньялар ичюн (Алла-таала тарафындан эндирилген) бир огюттир. 88. Эльбетте, сиз онынъ берген хаберлерининъ догъру олгъаныны бэлли бир вақыттан сонъ (яни къыямет Кунин) биледжексинъиз».

КЪОШМА АНЪЛАТУВЛАР

36-джи суре

1. Бу суре II Мекке деврипинъ ортасына, яни 618-джи й.: шынъ сонъуна яда 619-джи йылнынъ башына аиттир. «Къуръаннынъ къальби сайылгъан бу «Ясин» суресини хасталарны девалав ичюн арды-сыра къырк кере окъумаъ («къырк Ясин чыкъмаъ») адети олгъан. Шимди бизим халкъта эксернетнен ололерге ясин чыкъып багъышламакъ адети кутильмекте.

2. 69-джи аетте душманларнынъ Мухаммедни шаир этип косътермек ниетлери фаш этиле. Шаирлер адети узьре озь шиирлерини окъуйлар, Мухаммед исе адамларгъа Алланынъ эндиргенини еткизе.

3. 81-83-джи аетлер дженазе вакътында ве олюнинъ мучелери берильген дуаларда окъула.

37-джи суре

1. Мухаммед пейгъамберининъ Сафа юксклигинде ачыкъ-ачыкъкъа окъугъан биринджи сурелеринден олгъан бу суре II Мекке деврининъ башына аиттир. Ихтимал Мекке задеканлары анджакъ бу суре окъулгъан сонъ Мухаммедге къаршы бойкот иляи этелер, чюнки суренинъ 69-71-джи аетлеринде оларнынъ иман кетирмегенлери ичюн джезалангъан баба-деделери акъкъында сёз кете. Бойкотнынъ эсас себеби бу ола ве буундан сонъ Мухаммеднинъ ве онынъ гонъюльдешлерининъ вазнети зияде муреккеплеше.

2. «Саф тутып тургъанлар», дегенде, Алланынъ эмрини беклеп тургъан мелеклер яхут сыра-сыра туруп намаз къылгъан муъминлер я да урушкъа азыр олып тургъан аскерлер сафы козьде тутула.

3. 8-10-джи аетлерде мелеклернинъ шайтанлар анда котеряльмесинлер, деп кок юзини олардан къорумаъ вазифелери олгъаны къайд этиле.

4. «Сагъ тараф» ибареси — арап тилинде «акъыкъат», «эйилик», «яхшылыкъ» манасыны да ташый. Шунунъ ичюн 28-джи аеттеки сёзлерининъ манасыны: «Бельки сиз бизге эйи сёзлернен келир эдиъиз», деп анъламакъ мумкюн.

5. «Яя иляйи ильалла Мухаммед ресулутта» яни «Алла бирдир, ондан башкъа танъры ёкътыр, Мухаммед онынъ ресулидир» демек — мусульман олгъанынынъ тасдыкълагъан эсас шартлардан биридир. Яни бу ислям динини къабул этюв, иман кетирюв ибаресидир.

6. Зокъкъум — гунахъярларгъа ашатылгъан джеһеннем терегининъ адджы еминшлери.

7. «Бизлер мелеклер саф тутып тургъанлардамыз» — суренинъ ады иште буундан келип чыкъа.

38-джи суре

1. Бу суре II Мекке деврининъ ортасында, 36-джи суреден эвель окъулгъандыр.

2. «Сонъки дин» денильгенде, «христиан дини» козьде тутулса керек.

3. 31-33-джи аетлерде Сулейман пейгъамберининъ атларгъа севда олгъаны акъкъында ривает кетириле. Сулейман пейгъамбер атларына о дередже бериле ки, атта Алланы унута. Сонъра о тевбелер эте ве бутюн атларны сойып этлерини фукъарелерге дагъытмакъ эмрини бере.

КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪ ЙЫРЛАРЫНЫНЪ СЁЗЛЕРИ АКЪКЪЫНДА

VIII. ХАЛКЪ ЙЫРЛАРЫНДАКИ ШИВЕ СЁЗЛЕРИНЕ

МУНАСЕБЕТ МЕСЕЛЕСИ

Малом ки, эр анги йыр сёзлерден ве макъамдан ибареттир. Эм сёзлери де, макъамы да йырныш айырылмаз эки кысмыдыр. Олар шиир оларакъ яхут макъам оларакъ айры-айры яшай билелер. Амма йыр олмакъ ичюн олар мытлакъа бир ерге къошулып, бир бутюн бирликти тешкиль этмек кереклер. Йырныш сёзлери исе халкъ тилинен узвий суретте багълы ки, йырныш мундериждеси ве семантик манасы анджакъ шу тиль вастасынен ифаде этиле. Меселе ойле экен, мен озюмнинъ халкъ йырларындаки шиве сёзлерине мунасебетим хусусында фикирлериме кечмезден эвель башта кърымтатар тилининъ филологик хусусиетлери узеринде кыскадан токъталмакъ лязим деп саям. Чюнки бизим тилимизде кесен-кес эки шиве-чель тарафы ве ялы бою шивелери мевджуттыр. Миллий руху ве жанрлары джеэтинден чешит-чешит халкъ йырларымыз анджакъ бу шивелерде ве орта ёлакъ шивеси деп танылгъан эдебий тилимизде мейдангъа кельгендирлер.

Бу шивелернинъ хусусий морфологик чизгилери фииллерде эм де эсасен сёзнинъ башында кельген янгъгыравукъ ве сагъыр тутукъларда сезиле. Меселя: козь—гозь, кельди—гельди, терек—дирек, тиль—диль ве иляхри. Чель тарафы яни шималь шивеси ичюн сёзнинъ башында «к», «т», «дж» киби сагъыр тутукълар, ялы боюнда яни дженюп шивесине исе «ч», «д», «йи» киби янгъгыравукъ тутукълар хастыр. «Дж» ариффи шималь шивесине хас олса, дженюп шивесинде ве эдебий тильде онынъ ерише эксери алда «й»

Девамы. Башы кечкен санда.

арифи кьулланыла. Месея: джыр— йыр, джурек— юрек, джол— ёл.

Бундан башкъа бир сыра шиве сёзлери бар ки, айны бир шей яхут мана чешит-чешит синоним сёзлеринен ифаде этиле. Месея: сыгьыр— тувар, сук— кемик, айттым— сёйледим, кьарадым— бакьтым, джувурдым— чаптым.

Бу мисаллерден корюнгени киби, чешитлик энъ зияде шималь ве дженюп шивелери арасыпдадыр. Шунуны ичюп табий ки, бу шиве хусусиетлери халкъ йырларыныы сёзлериинде де, акс олунгьандыр. Ве шуны кьайд этмели ки, бу шивелериниы эр бири бири- биринден белли бир дереджеде озюне хас гармониясы иле я да сёзлерииниы хусусий морфологик кьурулышынен айырылалар. Бу джезттен о шивелериниы бир де бирне устюнлик бермек ич догьру олмаз, чюнки оларныы эр бири белли бир лексик байлыкькъа ве давуш гузеллигине маликтир.

Занымджа, халкъ йырлары сёзлериниы шиве шекиллерине мунасебет меселесинде чешит бакьышлар пейда олмасына анджакь бу ал себеп олгьандыр.

Бу бакьышлардан бириниы тарафдарлары йырларыныы иджрасында о я да бу шивеге аит сёзлерни ич бир тюрлю денъиштирмеден олгьаны киби сакьланмасыны талап этелер. Яни олар шу шивеге хас хусусиетлериниы ич бир тарафы джойылмагьаныны истейлер.

Бу бакьышкъа кьаршы олгьанлар исс халкъ йырларыныы сёзлерини екяне бир земане эдебий тиль нормаларына табий этерек, йыр текстлериниы умумийлештирилмесини яни бирдайын иджра этильмесини истейлер. Эм бойле умумийлештирюв тарафдарлары озь бакьышларыны прогрессив деп саялар, чюнки оларныы фикриндже бойле бакьыш огге, келеджекке, истикьбальге догьрултылгьандыр. Амма шиве хусусиетлерини бутюнлей олгьаны киби сакьлав тарафдарларыныы бакьышыны олар дургьунлыкь, консерватизм деп саялар, чюнки бу бакьыш арткъа, кечмишке кьаратылгьандыр. Асылында исс бойлеми, ёкьмы, лякин бу гьает назик ве айны вакьытта гьает джиддий меселе шимдилик даа давалы, мунакъашалы характер ташымакъта.

Бу эки кьарама-кьаршы бакьыштан гьайры ортаджа ер туткъан учюнджи бир бакьыш да бар ки, оныы тарафдарларыныы фикриндже эдебий тиль нормасына тек юкьарыда косьтерильген янъгыравукь ве сагьыр тутукьларнен башлангьан сёзлер табий олмакъ кереклер. О я да бу шивениы хусусий ве типик чизгилерини акс эткен сёзлер, сёз бирикмелери ве фииллерини сонылары шу шиведе олгьаны киби сакьланылмалы.

Оларнынъ айтышынджа «джурек» ерине «юрек» яхут «гельдим» ерине «кельдим», я да «дирек» ерине «терек» деп къулланылса, бойле денъишов йырнынъ колоритине ве эстетик хусусиетине чокъ зарар кетирмез, амма дженюп шивесиндеки «гидене бакъ, гидене» киби филь шекили «кетене бакъ, кетене», яхут «кеткене бакъ, кеткене » я да «кеткенге къара, кеткенге» киби башкъа шекильнен денъиштирилсе, йыр озюнинъ тек колорит тюсюни джоймакънен къалмайып, айны заманда о озюнинъ бутюн бедий хусусиетиши ве дигер къыйметли хасиетлерини де джояр ве динълейиджиге де керек дереджеде тесир этип оламаз.

Иште, халкъ йырларындаки шиве сёзлерине мунасебет меселесинде къарама-къаршы фикирлер менимдже булардан ибарет.

Башкъаджа айткъанда, йырларда шиве шекиллерини бутюнлей сакълав тарафдарлары эсас итибарнен уйкен несильнинъ анылавыны, бакъышыны акс этелер. Чюнки бу несиль адамлары озь шиве сёзлерине алышып къалгъанлар ве о сёзлерден эстетик кейф алаалар. Шунынъ ичюн бу сёзлер ве ибарелер олар ичюн къыйметли деп таныла. Йыр текстлерини умумийлештирюв тарафдарлары исе шимдики ве илеридеки несиллерни кечмишининъ эскирген сёзлеринден ве эски аныламлардан къорчалав огърунда эм де оларгъа земане талапларына джевап берген янъы бедий анылам ве бакъыш ашлав огърунда къайгъырмакъталар.

Учюнджи бакъышнынъ тарафдарлары исе ортаджа ерде туруп, занымджа, уйкен несиль векиллерининъ де, яш несиль векиллерининъ де джанларыны агъыртмакъ истемейлер.

Халкъ йырларынынъ келеджектеки такъдири ичюн муим эмнети олгъан бу актуаль меселе этрафында шекилленген шу къапа-къаршылыкълы бакъышлар хусусында не айтмакъ мумкюн, аджеба?

Эбет, бу муреккеп меселе шубесиз озюнинъ джиддий суретте огренильмесини талап эте. Мен исе тек бу бакъышлар хусусында озюмнинъ шахсий фикирлеримнен пайлаша билем.

Зан этсем, меселеге, о я да бу бакъышнынъ устюнлик дереджеси ильк-эвеля ве башлыджасына онынъ азырки акъикъий аят адиселерининъ тек шимдики басамагъыны дегиль де, белли бир дереджеде онынъ илеридеки инкишаф ёлуны да не дередже акс эттире бильгенинен ольченильмели.

Эгер, йыр текстлерини умумийлештирюв (унификаци-ялаштырув) тарафдарларынынъ бакъышына бу нокътай

назардан бакъаджакъ олсакъ, оны макъсаткъа энъ зияде уйгъун деп танымакъ мумкюн. Бунъа лакъырды тилимизнинъ шимдики инкишаф басамагъы эсас ола биле. Чюнки халкъымызнынъ шиве хусусиетлери энди белли бир территориянен багълы олмаювы, эр эки шивеге менсюп адамларнынъ бири-биринен аралаш къарышып яшагъаны шивелерининъ бири-биринен къарышып, эп зияде умумийлешюв джерьяны юзъ алгъаны эм де. Базы бир эски шиве шекиллерининъ гъайып олувы белки илериде бутюн бир шиве асыл олмасына алып келир ки, бу умумий шиве эдебий тилимизге сонъ дередже якъын ола билир.

Лякин асылында догъру олгъан бу принципнинъ занымджа энъ зайыф тарафы шу ки, шивелерининъ морфологик шекиллерининъ джоюлув джерьянышышъ бу башлангъыч девири бойле бутюнлей унификация ичюн даа етерлик дереджеде къавий эсас олып оламай.

Бунушъ ичюн меним фикиримдже, лакъырды тилини эдебий тиль шекиллеринен эп даа зенгинлештирмек, текмиллемек лязимдир. Халкъ йырларынынъ сёзлерини унификациялаштырув ичюн зарур эсасны тек бу джерьян темин эте биле. Занымджа бу джерьян даа чокъ вакъыт талап этер. Бу бакъышнынъ тарафдарлары исе анджакъ буны эсапкъа алмайлар.

Шиве хусусиетлерини бутюнлей сакълав тарафдарларынынъ бакъышы исе менимдже макъсаткъа о дередже уйгъун олмаса керек. Чюнки эдебий тиль шекиллерининъ лакъырды тилине эп зияде къошулувы джерьяны чокътан башланып, кеткен сайын эп интенсив суретте девам'этмекте ки, оны энди токътатмакъ бир якъта турсын, чаналатмакъ биле мумкюн дегиль. Чюнки, биринджиде, тиль инкишафынынъ озъ къанунлары бар ки, онъа кимсе кедер этип оламаз, экинджи-де, бу джерьян халкъымызнынъ бир-биринен эп зияде къарышувынен эм де кениш халкъ кутълесининъ медений ве бильги севиеи эп юкселип бармасынен сыкъы багълыдыр.

Умумхалкъ медениетининъ эп даа юкселюви иле айны заманда шубесиз бедий анъламлар ве эстетик нормалар да денъишип ве мукемеллешип тураджакътыр. Чюнки малом олгъаны киби бу шейлер асыл эдебий бирдайыш къатып къалгъан бир догма дегиль.

Биз шимди биле кърымтатар халкъынынъ азырки яш несил векиллерининъ дадында ве рухий ихтияджларында олдыкъча джиддий денъишмелерининъ шааты олмакътамыз ки, шиве хусусиетлерини бутюнлей сакълав тарафдарлары бакъышынынъ келеджеги олмагъаныны бу мисаль де ачыкъ исбат этмекте.

Лякин оларнынъ бу себептен кедерини бираз олса да йымшатмакъ ичюн шуны айтмакъ мумкюн ки, халкъ йырларыны иджра этиовде оларнынъ бегенген шиве сёзлери даа чокъ вакъыткъадже янгъырайджакътыр. Унификация джерьяны ич къыскъа бир девирде оладжакъ шей дегиль.

Не япайым! Догърусыны айткъанда, мен озюм де йырлардаки шиве шекиллерине айрыджа бир севги дуйгъусы ис этем. Лякин умумхалкъ, умуммедениет, санъат меселелери узеринде чалышыр экенмиз, шахсий дуйгъулар бир тарафта, реаль ве объектив аят адиселерине мунасебет, янашув башкъа тарафта турмалы. Башлыджасы, биринджи ерде акъкъат, меселеге айыныкъ бакъув, анълы янашув турмалы.

Учюнджи бакъышны исе озюнинъ конкретсизлиги себиндеп мен белли бир эмиетке ве дикъкъаткъа лаяыкъ деп танымайым.

Иште, халкъ йырларындаки шиве сёзлерине мунасебет меселеси боюнджа шекилленген бакъышлар хусусында мепим фикирим шулардыр.

1976—1977 с.

Иса Абдураман

КЪАФЕСТЕКИ АРСЛАН

Айванат багъчасы,
Шамата, зий-чув...
Тынч яткъан арсланнышъ
Козюнде ачув.
Янында эт ята,
Айланып бакъмай.
О, шимди тюшюне,
Юреги агълай.
Э, агълай. Мен дуям,
Агълай шу арслан.
Козюнинъ огюнде джанлана орман...
Буллюрдай тыныкъ танъ,
Озен, дере, дагъ,
Шербетдай саф сувлы ве буздай чокъракъ...
Анасы, бабасы, тувгъаны, досты...
Олар ёкъ. О — мында,
Къафесте осьти...
Яш эди, гунясы
Ёкъ эди ич де.
Туттылар...Арадан ай, йыллар кечти...
Адам чокъ,
Бир бала бакъа ве кулс.

О куле,
О пек яш...
О нени биле?
Арсланның яныгъыш апъламай бала,
Анъламай атта ки, базы бир баба!
Шуныгъчюн арсланның ачувы арта...
Лячаре, къафесте шимди тынч ята.
— Эй, инсан, сѣзюмни динъле вс эшит—
Бу насыл акъсызлыкъ, бу насыл дешет?!—
Деп бакъа арсланның кедерли козю,
Эшитильмей асыл онынъ бу сѣзю...
Арслангъа пек агъыр,
Анълайым дуям.
Мен бакъам...
Эп арта мендеки ой, гъам...

29.У.1969 с.

ТАКЪДИР

Такъдир недир,
Айт, манъа, Танърым!
Баш язысы дегенлери не?
Къайдан келѣ юрекке агъры?
Онъа насыл санчыла ине?

Такъдирини озь эллеринен
Яраткъаны догърумы инсан?
Ёкъса , башкъа язасынъмы сен?
Мына сынъыр, мына, деп имкъян?

Къудретинъе инана эр ким.
Кунеш киби джумертсинъ, джумерт.
Эм иляджсынъ, эм буюк эким...
Суаль берем, мени афу эт.

Ялынъыз сафлыкъ дагъыткъанда сен,
Пис ниетлер насыл догъалар?
Къайдан келе ахмакъ вс серссм?
Дюльберликни кимлер богъалар?

Мен яраткъан такъдирни,
Танърым,

Бозайым деп, талаша алчакъ...
Адамларгъа багълы такъдирим.
Адамларгъа озюнъ бер инсаф!

1991 с. Ялта.

КОТЕР БАШЫНЪНЫ!

Аякъкъа къалкъ,
Тапталгъан халкъ!
Котер башынъны,
Этрафкъа бакъ,
Яна чыракъ—
Бере ышыкълыкъ.
Лякин узакъ,
Онъа етмек шарт.
Керек ашыкъмакъ,
Сен яхшы биль,
Къолай дегиль
Нургъа къавушмакъ.

Мустакъилликъ,
Сербестликчюн
Кирермиз откъа.
Кърым ичюн аямамыз
Джанны да атта!

Кореизден
Чуруккедже
Этерек седжде,
Джангульден та
Керчыке къадар
Куньдюз ве гедже
Мавы ренкли
Байракъларнен
Кетермиз огге.
Чыдам иле ниетлерге
Етермиз илле!

Мустакъилликъ,
Сербестликчюн

Кирермиз откъа.
Кърым ичюн аямамыз
Джанны да атта!

Юкю агъыр,
къара такъдир
Куледжек, инан!
Айдын аньлер,
Айдын куньлер
Келеджек инан!
Къанат керген
Душман ерге
Энеджек, инан!
Эм иль, эм халкъ
Бахткъа къучакъ
Кереджек, инан!

Мустакъилликъ,
Сербестликчюн
Кирермиз откъа.
Кърым ичюн аямамыз
Джанны да атта!

Бизни ярып иллер таныр,
Алем де таныр.
Тувгъан Кърым
Эр кунъ саба
Пек шенъ уяныр.
Дагъ йылмайыр,
Чель йылмайыр,
Денъиз йылмайыр.
Тильден тильге,
Къальптен къальпке
Кечер татлы йыр.

Мустақиллик,
Сербестликчон
Кирермиз откба.

Кърым ичон аямамыз
Джашы да атта!

1992 с.

ФУРТУНА КЪОПМАСЫН!

Юрегимнинъ денъизине
Ташлар атма, къардашым!
Тынып тургъан тыпч
Денъизде
Далгъа пейда олмасын.
Шимди мудхиш вакъианы
Хатырлатма, къардашым!
Менде догъгъан зайыф
Севинч
Фуртунада къалмасын!

19.XII.1987 с.

АДЖЕБА, ОГЮМДЕ НЕЛЕР БАР?

Бу гедже—
Халкъымнынъ такъдири.
Йылдызлар—
Халкъымнынъ арзусы.
Бу денъиз—
Халкъымнынъ кедери.
Аджеба, огюмде нелер бар?
Не экен башымнынъ язысы?

1982— 1991 с.

АСФАЛЬТ

Ем-ешилъ отларны
Асфальт къаплады.
Тирилей компольди
Ем-ешилъ отлар!

Устюнден машина
Эппи таптады.
Къулакъкъа кирмеди
Аджды «Ах!... ох!...»

лар...

Вакыт кечти...
Бу нсдир,
Бу насыл тылсым!?
Асфальттынъ тюбюнден
Котергенлер баш.
Айреттен еримде мен
къатып къалдым.
Козюмден отларгъа
Чып-чып тамды яш.

Отлардан бириси
Сескенди бирден...
Мен оны сыйпадым
Къалтырап элим...
Эеджанда агълады.
Мен буны корьдим.
Бельки, о кимдендир
Эткендир элем...

Мийимде айланды
Чешит хаяллар...
Когетлер тапкъанлар
Чыкъмакъынъ ёлун.
Лякин чыкъалмагъан
Чокъ шейлер де бар.
Бу насыл акъсызлыкъ,
Бу насыл зулум?!

Мен бала экенде
Къалдыргъан изим
Асфальттынъ тюбюнден
Чыкъаджакъ насыл?!
Кучь-къувет бермеге
Аджизим озюм.
Оны эп чёктире
Агъыр юк
Басып.

Бунъа да даяныр,
эльбетте,
Инсан...
Къала да, бакъышъыз,
Асфальт тюбюнде
Кимерде ар-намус,
Кимерде видждан!..
Базылар
Шунъа да юрелер чыдап!..

Пек мукъайт олунъыз
Къара асфальттен—
Къалманъыз юкъуда,
Терен гъафлетте!

1982 с.

СОЛМАСЫН СЕВГИ

Сен мени севдинъ,
Мен сени севдим.
Сен манъа синъдинъ,
Мен санъа синъдим...

Бакъ сени энди,
Куськюнсинъ сен де.
Куськюним мен де...
От яна тенде.

Тюшюнем кунъде—
Къабаат кимде?..

Къабаат сенде,
Къабаат менде.

Чыдамай юкке,
Учамыз кокке...
Етер, эн, энди!
Меши де эндир!

Кулип кир эвге.
Солмасын севги!..
Экимиз бирге
Кетейик огге.

1985 с.

ОКЪУЙЫДЖЫЛАРЫМЫЗНЫНЪ ДИКЪКЪАТЫНА!

Мухтерем окъуйыджыларымыз, базар икътисадияты себебинден фиатлар токътамайып денъише. «Йылдыз»нынъ эр бир данеси, шимди, 1993 сенесининъ башында, 60 кумюшни тешкиль эте: типография масрафлары 40 кумюш, даркъатув масрафлары 20 кумюш. Бундан себеп, «Йылдыз»нынъ абуне ве сатылыш фиатлары да денъышти, онынъ эр бир данесининъ фиаты 30 кумюш олды.

Бу денъишов журналгъа йылнынъ башындан сопъунадже абуне олгъанларгъа токъунмайджакъ. Яънидан, яни йылнынъ экинджи ярысындан язылмакъ истегенлер ичюн журналнынъ бир саны 30 кумюш, ярым йыллыгъы исе 90 кумюш оладжакъ.

Шимдилик журналнынъ сатылыш фиаты да 30 кумюш.

Бойле денъишовлерге бакъмадан окъуйыджыларымызнынъ сайысы эскильмез деген умюттемиз.

«Йылдыз» муарриристи.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 1 («Звезда» № 1).

Корректор З. Эреджепова.

Бир матбаа табагъы колеминден эскик эльязмалар муаллифине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлерининъ къыскартилыган, журнал варианти къабул олуна: несири эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ кереклер.

Басылувгъа 25.12.92 с. берильди. Басылувгъа 02.04.93 с. рухсет этильди. Формат 84 × 108 1/2. Офсет усулында басылды. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Неширият-эсан табагъы 13,5. Сымарыш 11. Тиражы 4100. Фиаты 30 кумюш.

Джедвешле алынган акъымдаки шешетиме: Км № 0113.

Адресимиз: 333024 Симферополь шери, Севастополь сокъагъы, 250. «Йылдыз» журналы редакциясы.

«Таврида» нешириятининъ басмаханеси, 333700. Акъмесджит шери, ген. Васильев сокъагъы, 44.

Бир группа яздыжыларымыз. (Солдан): Абдулла Демелджи, Зиядин Джавтобели, Шамиль Алядин, Сейтумер Эмиш, (1970 сенеси чыгарылган ресим).